

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Присвячується 100-річчю
Дніпровського національного університету
імені Олесе Гончара

JOURNAL OF PSYCHOLOGY RESEARCH

VOLUME 24 (7)

Дніпро
2018

УДК 159.9+37

Надруковано за рішенням Вченої ради
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара
згідно із затвердженим планом видань на 2018 р. (протокол № 6 від 21.12.2017 р.)

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 23096-12936ПР від 11.12.2017 р.

Журнал внесено до Переліку наукових фахових видань України
(Додаток № 5 до наказу Міністерства освіти і науки України № 326 від 04.04.2018 р.).
Журнал включено до наукометричної бази даних Index Copernicus та європейського індексу ERIN
PLUS (реферативна база з гуманітарних та соціальних наук).

Рецензенти:

д.психол.н., проф. Д.М. Харченко
д.психол.н., доц. М.Г. Ткалич

Редакційна колегія:

д.психол.н., проф. І.Ф. Аршава (*відповідальний редактор*); д.психол.н., проф., член-кор. НАПН України Е.Л. Носенко (*перший заступник відповідального редактора*); д.психол.н., проф. Д.Ш. Надірашвілі (*другий заступник відповідального редактора*, Грузія); д.психол.н., проф. О.І. Богучарова; д.психол.н., проф. І.Д. Пасічник; д.психол.н., проф. Л.Ф. Бурлачук; д.психол.н., проф. О.Ф. Іванова; д.психол.н., проф. В.М. Чорнобровкін; д.психол.н., проф. Н.Ф. Шевченко; д.психол.н., доц. Л.З. Левіт (Білорусь); д.н., проф. психол. Ш. Шварц (Ізраїль); д.н., проф. психол. Ф. Крамер (США); д.н., проф. психол. І. Кокіна (Латвія); д.психол.н., доц. О. Колесовс (Латвія); к.психол.н. А.А. Бунас (*відповідальний секретар*).

Журнал публікує рецензовані наукові статті та огляди з різноманітних актуальних проблем загальної психології, соціальної психології, політичної психології, психології управління, організаційної психології, психології масових комунікацій, психології сім'ї, вікової та педагогічної психології, клінічної психології, військової психології, етнопсихології, психології професійної діяльності, гендерної проблематики, методології досліджень у психології.

Для наукових співробітників, викладачів вищих навчальних закладів, аспірантів, слухачів ФПК, студентів гуманітарних факультетів.

Журнал публикует рецензированные научные статьи и обзоры по различным актуальным вопросам общей психологии, социальной психологии, политической психологии, психологии управления, организационной психологии, психологии массовых коммуникаций, психологии семьи, возрастной и педагогической психологии, клинической психологии, военной психологии, этнопсихологии, психологии профессиональной деятельности, гендерной проблематики, методологии исследований в психологии.

Для научных сотрудников, преподавателей высших учебных заведений, аспирантов, слушателей ФПК, студентов гуманитарных факультетов.

The journal publishes peer-reviewed scientific papers and reviews on various topical issues of general psychology, social psychology, political psychology, management psychology, organizational psychology, psychology of mass communication, family psychology, psychology of professional activity, developmental and educational psychology, clinical psychology, military psychology, ethnic psychology, gender issues and methodology of research in psychology.

The publications are intended for researchers, professionals of higher educational establishments, Ph.D. students, in-career trainees, students majoring in social sciences and humanities.

УВАГА! До 2018 року видання відоме під назвою «Вісник Дніпропетровського університету. Серія психологія». У 2018 року змінено назву видання на «Journal of Psychology Research».

© Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара, 2018

УДК 159.9

І. Ф. Аршава, В. В. Корнієнко

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
iarshava55@gmail.com, Viktoria_korn@ukr.net*

СПЕЦИФІКА ПСИХОЛОГІЧНОЇ СКЛАДОВОЇ РЕАБІЛІТАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ТА АДАПТАЦІЙНИХ МЕХАНІЗМІВ ХВОРИХ НА ДЕПРЕСИВНІ РОЗЛАДИ РІЗНОГО ГЕНЕЗУ

Анотація. У дослідженні на підставі системного підходу і комплексного аналізу здійснено теоретичне узагальнення та обґрунтовано нове вирішення актуальної наукової проблеми сучасної клінічної психології – вичення специфіки психологічної складової реабілітаційного потенціалу та адаптаційних механізмів особистості хворих на депресивні розлади різного генезу, що дозволило науково обґрунтувати, розробити та впровадити диференційовану програму реабілітації, спрямовану на інтеграцію у суспільство пацієнтів з депресивними розладами.

Ключові слова: реабілітаційний потенціал, адаптаційні механізми, депресивні розлади, психічне здоров'я, реабілітація, психотерапія.

Аннотация. На основе анализа научных исследований личности, страдающей депрессивным расстройством, было осуществлено исследование специфики психологической составляющей реабилитационного потенциала и адаптационных механизмов, что позволило внедрить дифференцированную программу реабилитации, направленную на интеграцию в общество пациентов с депрессивными расстройствами.

Ключевые слова: реабилитационный потенциал, адаптационные механизмы, депрессивные расстройства, психическое здоровье, реабилитация, психотерапия.

Постановка проблеми. В усіх цивілізованих країнах світу здоров'я нації визнається найважливішою соціальною цінністю, що характеризує рівень соціального розвитку країни. Тому одним із основних критеріїв благополуччя країни та суспільства в цілому є стан психічного здоров'я населення та його оптимальне функціонування.

Дослідник В. Я. Семке (2010) розглядає психічне здоров'я як стан динамічної рівноваги людини з навколишнім середовищем, коли всі закладені в його біологічній сутності здібності виявляються найбільш повно і всі життєво важливі підсистеми функціонують з оптимальною інтенсивністю. Зарубіжні дослідники S. Fox, S. Lydon та D. Byrne (2017) вважають психічне здоров'я власністю життєздатності індивіда, забезпеченою повноцінним розвитком і функціонуванням психічного апарату.

На думку С. Д. Максименка (2013), психічно хвора людина втрачає здатність долати змістові, ціннісні, екзистенційні перешкоди на життєвому шляху і опиняється на порозі втрати. Відчуття залученості до життя у нього зменшується, суб'єкт починає втрачати гідність, почуття самоповаги, власні смисли життя, відчуває себе непотрібним, продукує і розвиває рентні настанови та патологізується.

На сьогоднішній день близько 4,5 % населення земної кулі страждає на депресивні розлади, а тому на даному етапі розвитку психологічної науки велике значення має проведення досліджень, спрямованих на пошук та визначення наукових підходів, методів і заходів щодо розуміння чинників, які порушують, і тих, що відновлюють взаємодію особистості із середовищем, з урахуванням особливостей цього середовища й активного впливу зі сторони суб'єкта, який має на меті забезпечення й задоволення своїх основних потреб.

Психологічні та медико-соціальні наслідки депресій різноманітні і важкі. До них відносяться: високий суїцидальний ризик, порушення адаптаційних можливостей пацієнтів, зниження професійного статусу, розпад сім'ї, інвалідність, втрата соціальних зв'язків і зниження якості життя в цілому (А. А. Євсєєв, 2012; Н. Г. Пшук та співавт., 2013; А. В. Борсуков, М. М. Осипова, 2014; С. В. Подсєваткіна, В. Г. Подсєваткін, 2014; М. М. Осипова, С. Н. Синіцин, 2015; Т. Г. Бохан та співавт., 2016; К. З. Садуакасова, 2017; Z. Rihmerz, 2012; S. Kasper, 2013).

Відомим є також той факт, що депресія є провідною причиною інвалідності та займає четверте місце в Україні за рівнем матеріального збитку, що спричинюється суспільству. При цьому значна частина цих витрат пов'язана з тимчасовою або з постійною непрацездатністю (S. Pilling et al., 2009; WHO, 2012). Так, за даними фармако-економічних досліджень, у США щорічний збиток від депресії оцінюється приблизно в 83 млрд. доларів (T. L. Greer, B. T. Kurian, M. H. Trivedi, 2010), а в країнах Євросоюзу – у 75 млрд. євро (R. S. McIntyre, D. S. Cha, J. K. Soczynska et al., 2013). Найбільші економічні втрати обумовлені відсутністю пацієнта на робочому місці або зниженням, в наслідок наявності депресії, продуктивності праці, незважаючи на формальну присутність працівника на робочому місці. В результаті депресії втрачається в середньому 27 робочих днів на одного працівника на рік (М. В. Морєв, Є. Б. Любов, 2011).

У хворих на депресію руйнується система самоідентифікації, гармонійність «Я-концепції», що порушує звичний життєвий шлях, зовнішні детермінації, і людина перетворюється на соціального індивіда, який виконує певну роль, але не є особистістю у повному сенсі цього слова, і опиняється в ситуації життєвої кризи, коли віра у власні сили щодо можливості подолання складних ситуацій знижується і людина не бачить сенсу власного життя.

У зв'язку з цим при вивченні особистості хворих на депресивні розлади різного генезу необхідно звертати увагу на специфіку психологічної складової реабілітаційного потенціалу та адаптаційних механізмів цієї категорії хворих, які можуть виступити як в якості ресурсів їх реадаптації, так і в якості психотерапевтичних аспектів.

Аналіз останніх наукових досліджень і публікацій. До складу наукових розробок та фундаментальних положень стосовно різноманітних аспектів психологічної реабілітації можна віднести роботи вітчизняних та зарубіжних авторів, зокрема: М. Зоткіна, А. Налчаджяна, Ж. Порохіної, S. Rihmerz, С. Максименка, Т. Айвазяна, Ф. Березіна, Ю. Губачова,

Н. Завацької, О. Захарова, М. Халак, В. Абрамова, О. Гаврилова, К. Максименко, Н. Максимової, Г. Мозгової, К. Островської.

Мета даного дослідження полягає у вивченні специфіки психологічного реабілітаційного потенціалу та адаптаційних механізмів задля розробки системи психотерапевтичних заходів, спрямованих на поліпшення соціального функціонування пацієнтів із депресивними розладами.

Виклад основного матеріалу. У зв'язку з великою поширеністю і тяжкістю наслідків депресій великого значення на даному етапі розвитку наукових знань набуває проведення досліджень не стільки окремих складових психологічного реабілітаційного потенціалу (ПРП), скільки побудова єдиної, цілісної моделі розуміння природи і змісту факторів, що мають фундаментальне значення для формування і подальшого розвитку реабілітаційного потенціалу пацієнтів із депресивними розладами. Тому при вивченні психологічного реабілітаційного потенціалу (ПРП) необхідно звернути увагу на один із його найважливіших аспектів – багаторівневий процес адаптації, який є універсальним механізмом, що може забезпечити повноцінне функціонування особистості в середовищі і розглядається в сучасній психології як «динамічний процес пристосування організму до нових умов існування» (А.А. Налчаджян, 2010).

Можна погодитись з думкою С. Д. Максименка (2013), який справедливо зазначав, що адаптаційний процес торкається всіх рівнів організму: від молекулярної до психічної регуляції діяльності.

Спираючись на наукові категорії, було визначено, що соціальна і психологічна сторони адаптації знаходяться у нерозривній єдності, хоча іноді можуть не збігатися. Соціальна адаптація особистості спрямована на відновлення норм соціально-корисних відношень із соціальними суб'єктами, на зміну спілкування, поведінки, діяльності. Психологічна адаптація – засвоєння соціально-корисних стандартів поведінки та ціннісних орієнтацій, зближення установок і спрямованості особистості з очікуваннями соціального середовища.

В. Кондрюкова (2011) вбачає в процесі адаптації функцію прогнозування, яка містить наступні дії та несе в собі інформацію щодо цілі, об'єкта, середовища, є основою всіх адаптаційних процесів особистості та ефективності будь-якої її діяльності. Процес адаптації вважається позитивним за умов виконання певних соціальних норм, чітко сформульованих суспільством, і є у деякому сенсі прогнозованим.

У психології із категорією адаптації пов'язане поняття адаптивності, яке розуміють як тенденції функціонування цілеспрямованої системи цілей і результатів, що досягаються в ході діяльності.

К. Погодаєв (1996) пов'язував процес адаптації з роботою центральної нервової системи і відводив їй провідну роль, а стрес, який переживає особистість у процесі адаптації, визначав як стани напруги або перенапруги процесів метаболічної адаптації головного мозку, що призводять до захисту або пошкодження організму на різних рівнях його організації через єдині нейрогуморальні й внутрішньоклітинні механізми.

Якщо ж пристосування індивіда до соціального середовища у процесі його діяльності не відбувається, то доречним буде говорити про психічну дезадаптацію, причини якої полягають у високих темпах сучасної цивілізації, високому рівні нервових, фізичних, емоційних навантажень: частковій або повній психічній та особистісній незрілості; неузгодженості поведінки людини з вимогами суспільства, соціальними нормами; конфліктності з близьким оточенням, емоційних переживаннях; несприятливих умовах праці, хворобах та ін. (В. А. Абрамов, 2014; І. Ф. Аршава, 2008; Е. Л. Носенко, 2006).

В. Чайка (2012) вбачав ознаки дезадаптованої особистості у переживаннях пролонгованих внутрішніх і зовнішніх конфліктів без знаходження психічних механізмів і форм поведінки, необхідних для їх вирішення, в наявності нервово-психічних захворювань, у виснаженні нервової системи.

А. Капська (2004) до процесів соціальної дезадаптації відносить такі відхилення від норми як девіантна поведінка. При цьому вона звертає увагу на складові нормальної та гармонічної поведінки, а саме: збалансованість психічних процесів, адаптивність, самоактуалізація і духовність. Порушення або відхилення цих характеристик від норми призводить до аномалій та девіацій, що є показниками дезадаптації особистості, яка особливо актуалізується у хворих на депресивні розлади.

О. Захаров та В. Арбузова (2014) серед найбільш універсальних проявів дезадаптації називають медико-біологічні, патохарактерологічні та соціопатичні дисфункції, які ускладнюють процес соціальної та психологічної адаптації в будь-якому віці.

О. Безпалько (2004) вважає детермінантою низької адаптації – соціальну дезадаптацію, яка виникає через домінування пасивної адаптації над активною, коли особистість виявляється нездатною активно взаємодіяти з середовищем і долати труднощі та перепони, пасивно сприймаючи вплив соціального та природного середовища, та не була в змозі сприйняти та засвоїти соціальні норми, способи діяльності, вчасно змобілізувати психологічні та фізіологічні ресурси.

Цінним для більш досконалого дослідження феномену дезадаптації ми визначили підхід Л. Мардахасєва (2013), який розглядає дезадаптацію як процес, прояв та результат. На думку вченого, дезадаптація проявляється через нетипову поведінку людини у певних умовах та має свій результат у вигляді невідповідності результативності діяльності людини соціальним нормам. У свою чергу дезадаптивні процеси мають більш широку варіативність та пов'язані зі складністю впливів на особистість з боку не лише того середовища, у якому знаходиться людина, а багатьох ситуативних, постійних, випадкових або спеціально створених факторів. Також, зазначає науковець, дезадаптація пов'язана з відхиленнями від норми у поведінковій та пізнавальній сферах особистості.

Аналізуючи фундаментальні засади з питань адаптації особистості, можна прослідкувати, як відбуваються кардинальні зміни індивіда та його

соціального оточення, що вбачається і в засвоєнні норм, моральних цінностей соціального оточення шляхом їх раціонального усвідомлення, і в пристосуванні до нього через спілкування, поведінку, діяльність, і у встановленні динамічної рівноваги між його особистісними установками та очікуваннями соціального середовища.

Процеси адаптації та реабілітації мають багато спільного, тому Ф. Б. Березін (2011) визначає реабілітацію як аспект психічної адаптації, що забезпечує організацію мікросоціальної взаємодії, формування адекватних міжособистісних стосунків, урахування експектацій оточення і досягнення соціально значущих цілей. На його думку, психологічна реабілітація розглядає хворобу як руйнівний процес в організмі людини, зі змінами в фізичному самопочутті в сторону погіршення, високими показниками емоційних та функціональних порушень, на рівні розумової активності та особистісними змінами.

У визначенні дослідниці В. М. Шахрай (2006), реабілітація – це комплекс заходів, спрямованих на відновлення людини в правах, соціальному статусі, на покращення її здоров'я, дієздатності, на зміну соціального середовища, умов життєдіяльності, порушених або обмежених з певних причин.

Одним із нагальних завдань психологічної реабілітації, принципи якої полягають у єдності біологічного і психологічного, різнобічності реалізації реабілітаційних програм та партнерства, постає розробка та впровадження ефективних методів відновлення особистісних установок, спрямованих на подолання наслідків хвороби та компенсацію втрачених професійних і соціально-адаптивних якостей у осіб, що перенесли нервово-психічні захворювання. Повернення до здоров'я, з точки зору цього підходу, передбачає усунення наслідків переживань, небажаних установок, невпевненості в своїх силах, тривоги з приводу можливості погіршення стану і рецидиву хвороби. Повною мірою це стосується і хворих на депресивні розлади.

Психологічна реабілітація осіб із психічними розладами, як вважає В. М. Шахрай (2006), може здійснюватися на базі динамічного функціонального зв'язку між збереженими елементами особистості та медико-психологічним впливом, включаючи в дію компенсаторні механізми та диференційовані розлади психічних функцій від збереженого ядра особистості. А форми й засоби впливу зумовлюються характером психічних змін та ступенем прояву патологічних учинків, враховуючи основні індивідуальні особливості, структуру особистості та її патологічні зміни.

Ж. В. Порохіною (2004) визначено, що важливою складовою реабілітаційного потенціалу є його психологічна частина (психологічний реабілітаційний потенціал). При цьому на сьогоднішній день універсального визначення поняття «психологічний реабілітаційний потенціал» немає, так само як немає і єдиної моделі компонентного складу даного поняття.

Ж. В. Порохіна, Л. В. Байрачна та співавтори (2004) під психологічним реабілітаційним потенціалом розуміють систему преморбідно сформованих

індивідуально-психологічних характеристик особистості (мотиваційних, емоційно-вольових, когнітивних), які виступають у якості основного ресурсу в разі зміни соціальної ситуації розвитку в результаті захворювання, що інвалідизують людину, і сприяють її реадaptaції до нових умов життя.

М. Е. Халак (2009) розглядає психологічний реабілітаційний потенціал із позицій холистичного підходу як «функціональний комплекс пізнавальних процесів, емоційно-вольової сфери особистості, сукупність адаптаційних можливостей особистості, особистісної спрямованості, зацікавленості, готовності до психологічної роботи над власною особистістю і відкритість до отримання нового досвіду, що визначає ступінь можливого відновлення, продуктивної інтеграції в сучасний соціум (соціалізації)».

Т. А. Рогачова (2015) розглядає психологічний реабілітаційний потенціал як можливість розширення сфер життєдіяльності за рахунок відновлення або компенсації порушень на психічному рівні.

Більшість дослідників у цій галузі вважають, що психологічний реабілітаційний потенціал, будучи невід'ємною складовою реабілітаційного потенціалу, характеризується своєю внутрішньою структурою, яка визначається дослідниками по-різному.

На думку М. Є. Халак (2009), структура психологічного реабілітаційного потенціалу включає наступні основні компоненти: мотиваційний, емоційний, інтелектуальний та середовищний.

О. М. Старобіна та Е. Г. Свистунова (2008) включають до складу психологічного реабілітаційного потенціалу наступні складові:

- інтелектуальний компонент, який забезпечує рівень розуміння реабілітантами проблем, пов'язаних із захворюванням, інвалідністю, і можливості їх вирішення за допомогою реабілітаційних заходів; інтелектуальний компонент реабілітаційного потенціалу залежить від рівня стану когнітивних процесів і рівня інтелекту;

- емоційно-вольовий компонент, який визначає енергію реабілітанта в досягненні цілей і завдань реабілітації, чуттєву забарвленість відносин до цих цілей і завдань, а також до окремих реабілітаційних заходів і залежить від індивідуально-психологічних особливостей особистості, емоційних станів і вольових процесів;

- мотиваційний компонент, який визначає спрямованість на досягнення цілей і завдань реабілітації і являє собою сукупність цілей, установок, мотивів і потреб, актуальних для реабілітанта в аспекті різних підсумків, результатів реабілітації і залежить від ціннісно-мотиваційних характеристик особистості, системи особистісних відносин в цілому.

Таким чином, незаперечним є той факт, що стан реабілітаційного потенціалу хворих визначається тими чи іншими параметрами на біологічному, психологічному і соціально-середовищному рівні.

Отже, в сучасних дослідженнях представлено теоретико-експериментальне та клініко-психопатологічне обґрунтування актуальності визначення психологічного реабілітаційного потенціалу осіб з вадами здоров'я. Аналіз літературних джерел показав, що однозначного погляду на

специфіку психологічного реабілітаційного потенціалу хворих на депресивні розлади не існує. Залишається відкритим питання про індивідуальну специфіку, яка визначає межі потенційних внутрішніх змін особистості, пов'язаних із характером депресивного розладу, в межах яких можлива адаптація пацієнта. Недостатньо дослідженим є і особливості соціально-психологічних характеристик пацієнта, які можуть виступати в якості маркерів психологічного супроводу лікувально-реабілітаційного процесу та являтися компонентами психологічного реабілітаційного потенціалу.

Різноманітність теорій і корекційних підходів ставить цю проблему у ряд найбільш складних і диктує необхідність комплексного аналізу ресурсів, знищених хворобою, а також визначення психологічного реабілітаційного потенціалу з метою удосконалення реабілітаційних програм, що сприятимуть відновленню психологічного здоров'я та інтеграції пацієнтів із депресивними розладами у суспільство.

Таким чином, для сучасної клінічної психології актуальним є вивчення специфіки психологічного реабілітаційного потенціалу та адаптаційних механізмів особистості для розробки системи психотерапевтичних заходів, спрямованих на поліпшення соціального функціонування пацієнтів із депресивними розладами різного генезу.

Аналіз наукових джерел показує, що раннє виявлення депресій і своєчасний початок лікування істотно покращує результат терапевтичного втручання. І, навпаки, тривале перебування в хворобливому стані сприяє хроніфікації патологічного процесу, підвищує ризик розвитку повторних депресивних епізодів у подальшому і помітно погіршує прогноз захворювання в цілому (М. М. Петрова, Л. С. Круглов, Н. В. Антонова, 2013; М. М. Осипова, В. М. Зайцева, 2015; G. Goodwin, 2013). Депресія – гетерогенне захворювання, що вимагає лікування не тільки емоційних симптомів, а й відновлення соціального функціонування та якості життя пацієнтів (M. Fava et al., 2006; S. M. McClintock et al., 2011; DSM-5, 2013). Відомо, що, незважаючи на виражене поліпшення стану хворих в результаті терапії, більше ніж 50 % пролікованих пацієнтів все ще відзначають значне зниження якості життя (S. Rosenzweig-Lipson et al., 2007; R. S. McIntyre et al., 2013; C. Gasse et al., 2013; W. W. Ishak et al., 2014). Тому увага до повного функціонального відновлення пацієнта надає йому шанс на поліпшення повсякденного життя (T. L. Greer et al., 2010; W. W. Ishak et al., 2011).

У зв'язку з цим великого значення набувають реабілітаційні заходи, що мають на меті реадаптацію і реінтеграцію пацієнтів і пов'язані з ними реабілітаційні можливості особистості пацієнта. Реабілітаційний потенціал – можливості хворої людини за сприяння реабілітаційних служб і суспільства в цілому приводити біологічні та соціально-психологічні резерви до мобілізації реституційних, компенсаторних і адаптивних процесів та інших механізмів, що лежать в основі відновлення його порушеного психічного здоров'я, працездатності, особистого статусу і становища в суспільстві.

Так як однією із важливих складових реабілітаційного потенціалу визначено його психологічну складову (психологічний реабілітаційний

потенціал – ПРП), то останню можна представити як комплекс індивідуально-психологічних особливостей особистості (когнітивних, мотиваційних, емоційних та ін.), а також соціально-психологічних факторів, які є основними мішенями, вплив на які сприятиме реадаптації і ресоціалізації пацієнта, виникненню і розвитку депресивних розладів різного генезу.

Матеріал та методи. Вибірка дослідження – 354 особи, з яких 270 – хворі на депресивні розлади (91 – з невротичними депресивними розладами; 86 – з органічними депресивними розладами та 93 – з ендогенними депресивними розладами) та 84 – осіб із загальної популяції населення (практично здорові особи).

У дослідженні були застосовані наступні психодіагностичні методики: Шкала Гамільтона для оцінки рівня тривожності (HARS), Багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність» (А. Г. Маклаков, С. В. Чермянін, 2001), Шкала Гамільтона для оцінки депресії (HDRS); методика визначення копінг-стратегій Е. Нейм (адаптація Л. І. Вассермана, 2003); тест життєстійкості (Д. О. Леонтьєв, О. І. Рассказова, 2006); П'ятифакторний опитувальник особистості 5 PFQ (в адаптації А. Б. Хромова, 2000); Томський опитувальник ригідності (ТОРЗ) (Г. В. Залевський); методика психологічної діагностики типів ставлення до хвороби (ТСХ) (Л. І. Вассерман та співавт., 1991); методика визначення ціннісних орієнтацій Ш. Шварца (В. Н. Карандашев, 2004); методика «Шкала екзистенції» А. Ланге – К. Орглер (С. В. Кривцова, 2009); Монреальська шкала оцінки когнітивних функцій (MoCa) (Z. Nasreddine, 2005); опитувальник І. Колер «Задоволеність своїм функціонуванням в різних сферах життєдіяльності» (I. Karler, 2004); методика «Індекс життєвої задоволеності» (ІЖЗ) в адаптації Н. В. Паніної (С. В. Духновський, 2010); методика «Шкала сімейного оточення» (ШСО) (Р. Х. Мус, адаптація С. Ю. Купріянова, 1985); опитувальник «Міжособистісні відносини» (В. А. Абабков, Г. Л. Ісуріна, 2007); опитувальник «Реабілітаційний потенціал особистості» (І. Ю. Кулагина, Л. В. Сенкевич, 2015).

Результати та їх обговорення. У даному науковому дослідженні на основі системного підходу та комплексного аналізу здійснено теоретичне узагальнення та наведено нове вирішення актуальної наукової проблеми сучасної клінічної психології – психологічного реабілітаційного потенціалу та адаптаційних механізмів особистості хворих на депресивні розлади різного генезу, що дозволило науково обґрунтувати, розробити та впровадити диференційовану програму реабілітації, спрямовану на інтеграцію у суспільство пацієнтів із депресивними розладами.

Встановлено, що психологічний реабілітаційний потенціал хворих із депресивними порушеннями утворює складний симптомокомплекс, що включає особливості життєстійкості, адаптаційного потенціалу, копінг-стратегій, міжособистісних та сімейних комунікацій, соціального функціонування, специфіку ціннісно-мотиваційної сфери, індивідуально-

типологічні особливості та психологічне благополуччя хворих із депресивними порушеннями.

Визначені диференційовані компоненти психологічного реабілітаційного потенціалу при депресивних порушеннях різного генезу: при невротичних депресіях до нього належали: віра у власні сили щодо можливості подолання складних ситуацій ($t=6,301$); відчуття залученості до життя ($t=3,781$); представленість відносно-адаптивних копінг-стратегій: «емоційна розрядка» (ДК=2,36), «пасивна кооперація» (ДК=8,95), «компенсація» (ДК=9,51) та «звернення» (ДК=6,18); артистизм (11,52 балів); наявність егропатичного ставлення до хвороби (ДК=4,87); наявність цінності «досягнення» ($t=4,723$). При органічних депресіях до психологічного реабілітаційного потенціалу належали: готовність сприймати події, що відбуваються, як досвід (ДК=4,04); відчуття залученості до життя ($t=4,099$); представленість відносно-адаптивних копінг-стратегій: «релігійність» (ДК=7,10), «компенсація» (ДК=8,55), «пасивна кооперація» (ДК=9,68) та «відносність» (ДК=6,89); повага до інших (10,91 балів); низький рівень актуальної ригідності (ДК=6,11), помірний рівень сенситивної та загальної ригідності (ДК=3,49 та ДК=4,77); наявність анозогнозичного ставлення до хвороби (ДК=5,81); наявність цінності «традиції» ($p<0,0025$) та «самостійність» ($p<0,03$); включеність у життя ($p<0,0001$) (завдяки почуттю обов'язку ($p<0,01$); збереженість міжособистісних комунікацій: контактність ($t=6,198$), можливість відкрито виражати власні емоції ($t=3,587$), насамперед негативні (ДК=2,51). До психологічного реабілітаційного потенціалу при ендогенних депресіях належали: готовність сприймати події, що відбуваються, як досвід (ДК=3,72); представленість адаптивних копінг-стратегій: «співпраця» (ДК=5,93) та «альтруїзм» (ДК=9,45); наявність цінності «традиції» ($p<0,01$).

У результаті проведених досліджень було визначено рівень специфіки психологічного реабілітаційного потенціалу у пацієнтів із депресивними порушеннями, а саме: із невротичною депресією у 23,07 % визначався низький, у 47,25 % - середній та у 29,67 % - високий рівень ПРП; у пацієнтів з органічними депресіями: в 43,02 % був визначений низький, у 44,18 % - середній та у 12,79 % - високий рівень ПРП; у хворих на ендогенні депресії переважали особи з низьким рівнем психологічного реабілітаційного потенціалу (55,91 %). Було доведено, що пацієнти з невротичними депресіями відрізняються більш високим рівнем психологічного реабілітаційного потенціалу, ніж хворі на органічні депресії (ДК=3,65), у яких рівень психологічного реабілітаційного потенціалу був вищим за пацієнтів з ендогенними депресіями (ДК=4,73).

За результатами дослідження було встановлено основні фактори, що детермінують процеси адаптації та відновлення особистості пацієнтів із депресивними розладами, до яких належать: ознаки емоційної стійкості, яскравість прояву когнітивних та емоційних дисфункцій, комунікативний потенціал особистості, ступінь активності та наполегливості, рівень самооцінки, рівень залученості у життя, відповідальності та ригідності,

наповненість ціннісно-суттєвої сфери, адекватність типу ставлення до хвороби, ступінь послідовності у досягненні цілей, ефективність копінг-стратегій.

Встановлено також компоненти психологічного реабілітаційного потенціалу, притаманні хворим із депресивними розладами, що перешкоджають процесу адаптації, до яких належать: низькі показники життєстійкості, переважання неадаптивних копінг-стратегій, зниження адаптаційного потенціалу, спустошеність мотиваційної сфери, зниження спонукань та екзистенціальна невиконаність (низький рівень самодистанціювання, самотрансценденції, свободи і персональності), висока емоційна лабільність, тривожність, прояви депресії, напруженості, самокритика, інтровертованість, низькі показники експресивності, переважання високого та дуже високого рівня психічної ригідності, високого рівня ригідної поведінки під час стресу, дезадаптивні інтрапсихічні типи ставлення до хвороби (меланхолійні, апатичні, іпохондричні), наявність емоційних та когнітивних дисфункцій. У результаті поглибленого вивчення даних феноменів у досліджуваних з різними формами депресії було встановлено наступне: при невротичних депресіях: зниження показників життєстійкості: зниження залученості у життя (ДК=2,55), середній рівень контролю (ДК=1,09), низький рівень прийняття ризику (ДК=8,24); зниження адаптивності копінг-стратегій (ДК=3,10): актуалізація розгубленості (ДК=10,38), придушення емоцій (ДК=6,85), уникнення (ДК=7,40), пасивна кооперація (ДК=9,07), компенсація (ДК=8,10), емоційна розрядка (ДК=3,54) та звернення (ДК=7,82); зменшення адаптаційного потенціалу: зниження рівня нервово-психічної стійкості ($t=2,756$) та поява астеничних ($t=2,228$), психотичних ($t=2,316$) реакцій та дезадаптаційних порушень ($t=3,012$). При органічних депресіях: зниження життєстійкості (ДК=6,18): відчуття невпевненості щодо подолання хвороби (ДК=7,36) та низький рівень прийняття ризику (ДК=4,65); зниження адаптивності копінг-стратегій (ДК=1,13): актуалізація пасивної кооперації (ДК=11,46), придушення емоцій (ДК=6,69), компенсації (ДК=9,70) та активного уникнення (ДК=5,72); поява дезадаптаційних порушень у вигляді астеничних реакцій ($t=2,512$). При ендогенних депресіях: зниження життєстійкості (ДК=5,79); зниження показників залученості, контролю та прийняття ризику (ДК=6,09, ДК=5,06 та ДК=8,17); зниження адаптивності копінг-стратегій (ДК=3,45); актуалізація розгубленості (ДК=9,31), придушення емоцій (ДК=6,41), смиренності (ДК=7,20) та самозвинувачення (ДК=8,17); зниження адаптаційного потенціалу ($t=2,311$); зменшення нервово-психічної стійкості ($t=3,541$), зниження комунікативного потенціалу ($t=2,254$) та поява дезадаптаційних порушень ($t=3,091$), астеничних та психотичних реакцій ($t=3,091$ та $t=2,178$).

Доведено, що тривалість депресії, її рецидивуючий характер негативно впливають на адаптаційні можливості, адекватність копінг-стратегій, життєстійкість, особливості особистості, психічну пластичність, тип внутрішньої картини хвороби, особливості ціннісно-мотиваційної сфери,

екзистенціальну наповненість, соціальне функціонування та міжособистісні стосунки пацієнтів із депресивними розладами ($p < 0,05$).

У дослідженні встановлено, що психологічний реабілітаційний потенціал при депресивних розладах має гендерну специфічність: при невротичних депресивних розладах: у чоловіків: послідовність у досягненні цілей ($r=0,43$); життєстійкість ($r=0,53$); упевненість у власних силах ($r=0,46$); актуалізація копінгу «протест» ($r=0,87$); домінування ($r=0,66$); реалістичність ($r=-0,75$); ергопатичний тип ставлення до хвороби ($r=0,74$); важливість цінностей «досягнення» ($r=0,65$) та «влада» ($r=0,43$); орієнтація сімейної системи на досягнення ($r=0,48$). У жінок: залученість у життя ($r=0,49$); комунікативний потенціал ($r=0,75$); моральна нормативність ($r=0,33$); використання копінг-стратегій «звернення» ($r=0,78$), «емоційна розрядка» ($r=0,77$), «пасивна кооперація» ($r=0,54$) та «компенсація» ($r=0,53$); артистичність ($r=0,56$); важливість цінностей «доброта» ($r=0,64$), «безпека» ($r=0,68$) та «конформність» ($r=0,73$); структурованість сімейної системи ($r=0,56$). ПРП при органічних депресивних розладах: у чоловіків: залученість у життя ($r=0,47$); послідовність у досягненні цілей ($r=0,48$); життєстійкість ($r=0,58$); відповідальність ($r=0,69$); актуалізація копінгу «компенсація» ($r=0,71$); анозогнозичний тип ставлення до хвороби ($r=0,56$); важливість самостійності ($r=0,65$); орієнтація сімейної системи до незалежності ($r=0,39$). У жінок: залученість у життя ($r=0,51$); прийняття ризику ($r=0,49$); комунікативний потенціал ($r=0,86$); використання копінг-стратегій «релігійність» ($r=0,79$) та «емоційна розрядка» ($r=0,47$); важливість цінностей «безпека» ($r=0,72$) та «конформність» ($r=0,39$); поступливість ($r=0,523$) та турботливість ($r=0,53$); орієнтація сімейної системи на морально-етичні аспекти ($r=0,67$). ПРП при ендогенних депресивних розладах: у чоловіків: важливість цінностей «стимуляція» ($r=0,44$) та «влада» ($r=0,37$); у жінок: прийняття ризику ($r=0,47$); моральна нормативність ($r=0,57$); використання копінг-стратегій «пасивна кооперація» ($r=0,35$) та «відносність» ($r=0,35$); важливість цінностей «безпека» ($r=0,75$) та «доброта» ($r=0,39$); орієнтація сімейної системи на морально-етичні аспекти ($r=0,64$); високий рівень організації ($r=0,71$) та контролю ($r=0,39$) сімейної системи.

Було встановлено вікові особливості ПРП пацієнтів із депресивними розладами та визначено їх складові. Доведено, що з віком поступово зменшується рівень ПРП (психологічного реабілітаційного потенціалу) та збільшується рівень ПРД (психологічного реабілітаційного дефіциту) у всіх сферах життєдіяльності хворих на депресивні розлади, що проявляється у зниженні соціального функціонування, рівні психологічного благополуччя, рівня життєстійкості, адаптаційного потенціалу особистості, зміні ціннісно-мотиваційної сфери, порушенні міжособистісних та внутрішньо-сімейних комунікацій.

Встановлено диференційовані патопсихологічні особливості хворих на депресивні розлади різного генезу, які негативно впливали на ПРП та полягали в наявності емоційних дисфункцій: у пацієнтів із невротичними депресіями: наявність легкого рівня депресії, переважання фобічної та

ажитованої форм депресивного розладу, прояв obsесивно-компульсивних, вегетативних та серцево-судинних симптомів, психічної тривоги, почуття страху, травневих порушень та іпохондрії. У пацієнтів з органічними депресіями: переважання легкого та помірного рівню депресії, домінування соматизованої форми депресивного розладу, прояви соматичних та серцево-судинних симптомів, соматичної тривоги, раннього пробудження та інтелектуальних порушень. У пацієнтів з ендогенними депресіями: переважання помірного та тяжкого рівня депресії, домінування адинамічної форми депресивного розладу, прояви загальмованості, напруженості, наявності добових коливань, втрата ваги, почуття провини та суїцидальних намірів, а також респіраторних, травневих та сечостатевиx симптомів.

Динаміка реабілітаційного потенціалу пацієнтів із депресивними розладами оцінювалася за допомогою шкали «Реабілітаційний потенціал особистості», яка оцінювала мотиваційний, емоційний, комунікативний та когнітивний компоненти реабілітаційного потенціалу та внутрішню картину хвороби. Початкові показники РП (реабілітаційного потенціалу) в обох групах пацієнтів із депресивними порушеннями були низькими та практично ідентичними (рис. 1).

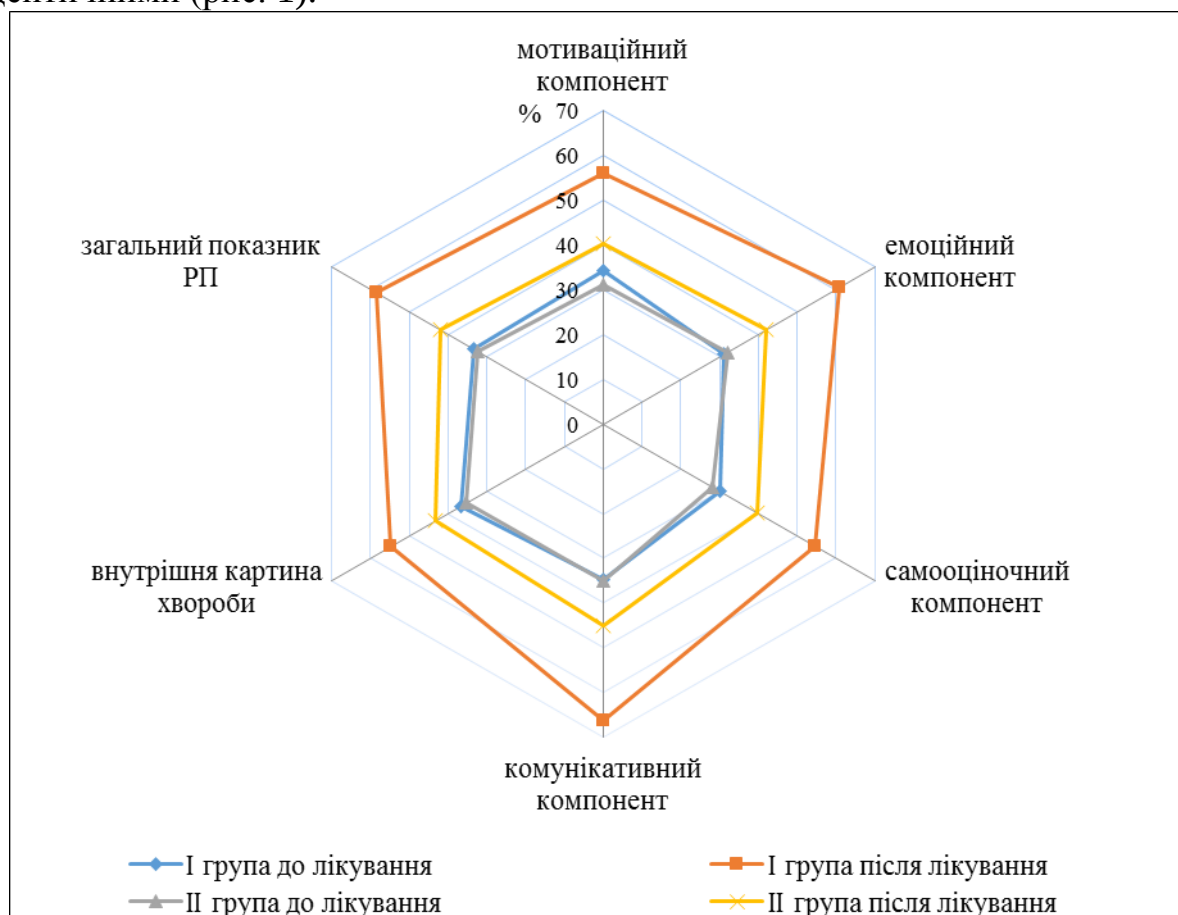

Рис. 1. Динаміка реабілітаційного потенціалу у пацієнтів з депресивними розладами

Після проходження курсу лікування в обох групах спостерігалася позитивна динаміка. Так, підвищився мотиваційний компонент РП, який відображає широту інтересів і ступінь активності хворого, який включається

в рішення побутових, професійних (навчальних) проблем і завдань, пов'язаних зі збереженням (відновленням) здоров'я: в I групі на 21,9 % ($p < 0,0001$), в II групі – на 9,01 %; підвищився загальний емоційний фон життя хворого: в I групі на 29,93 % ($p < 0,0001$), в II групі – на 10,04 % ($p < 0,05$); покращились уявлення про власні якості і ставлення до себе як до хворої людини: в I групі на 24,56 % ($p < 0,0001$), в II групі – на 11,75 % ($p < 0,025$); покращилася готовність пацієнтів до соціальних стосунків та комунікацій: в I групі на 31,46 % ($p < 0,0001$), в II групі – на 9,95 %.

Також змінилося ставлення до хвороби, знизилася фіксація на негативних аспектах хвороби: в I групі – на 17,98 % ($p < 0,0001$), в II групі – на 7,77 %. Були отримані вірогідні розбіжності, що полягали в переважанні позитивної динаміки загального показника РП у I групі, який покращився на 25,16 % ($p < 0,0001$), у той час коли в II групі позитивна динаміка не набувала вірогідних значень та дорівнювала 9,7 %.

Таблиця 1

Оцінка ступеня поліпшення стану за загальними клінічними та психологічними характеристиками

Критерії оцінки	I група (n=52)	II група (n=46)	P	ДК	МІ
	Абс. кількість/ %				
Одужання	18 (34,62 %)	8 (17,39 %)	0,0291*	-2,99	0,26
Значне покращення	20 (38,46 %)	13 (28,26 %)	0,0974	-1,34	0,07
Покращення	14 (26,92 %)	22 (47,83 %)	0,0173*	2,50	0,26
Відсутність ефекту	0	3 (6,52 %)	0,0998	-	-

Примітки: *- достовірні відмінності на рівні $p < 0,05$

Оцінка ступеню поліпшення стану за загальними клінічними та психологічними характеристиками проводилася через 6 місяців після проведеного курсу лікування (табл. 1). Встановлено, що в групі хворих на депресивні порушення, що пройшли комплексну диференційовану програму психологічної реабілітації (КДППР), достовірно частіше відзначалося повне одужання (34,62 %), порівняно з пацієнтами контрольної групи (17,39%), при $p < 0,029$. При цьому у хворих контрольної групи найчастіше відзначалося лише покращення стану (47,83 %), порівняно з хворими, що лікувалися за програмою КДППР (26,92 %), при $p < 0,017$. Відсутність ефекту від терапії реєструвалася у 6,52 % пацієнтів у групі порівняння.

Сформульовано диференційовані принципи психологічної реабілітації з урахуванням особливостей психологічного реабілітаційного потенціалу пацієнтів із депресивними розладами, розроблено та апробовано комплексну диференційовану програму реабілітації, за допомогою якої реалізується комплексний підхід до реабілітації із застосуванням інтеграції психотерапевтичних методів (поєднання арт-терапії, мотиваційної, когнітивно-поведінкової, екзистенціальної психотерапії та тренінгів життєстійкості, когнітивних та соціальних навичок). Програма реалізується поетапно (підготовчий, патогенетичний, адаптаційний та психопрофілактичний етапи) та передбачає поєднання індивідуальних та

групових форм роботи в стаціонарному та амбулаторному режимах. Мішенями психологічного впливу були обрані п'ять основних факторів, що визначали рівень ПРП: адаптаційні можливості пацієнта, особливості ціннісно-мотиваційної сфери, особистісні особливості, наявність емоційних та когнітивних порушень та особливості міжособистісних комунікацій. Результати впровадження комплексної диференційованої програми психологічної реабілітації пацієнтів із депресивними розладами підтвердили її високу ефективність у порівнянні з традиційними методами лікування даної патології.

Таким чином, результати апробації розробленої програми психологічної реабілітації пацієнтів із депресивними порушеннями свідчать про її високу ефективність та результативність у порівнянні з традиційними програмами корекції депресивних розладів.

Висновки. В роботі було проведено теоретичне узагальнення та наведено нове вирішення актуальної наукової проблеми сучасної клінічної психології – дослідження психологічного реабілітаційного потенціалу та адаптаційних механізмів хворих на депресивні розлади різного генезу, що дозволило науково обґрунтувати, розробити та впровадити диференційовану програму реабілітації, спрямовану на інтеграцію у суспільство пацієнтів із депресивними розладами. Встановлено, що ПРП (психологічний реабілітаційний потенціал) хворих із депресивними порушеннями утворює складний симптомокомплекс, що включає особливості життєстійкості, особистісного адаптаційного потенціалу, копінг-стратегій, міжособистісних та сімейних комунікацій, соціального функціонування, специфіку ціннісно-мотиваційної сфери, індивідуально-типологічні особливості та психологічне благополуччя хворих із депресивними порушеннями. Виокремлено основні фактори, що детермінують процеси адаптивності та відновлення особистості пацієнтів із депресивними розладами. Визначено пускові механізми порушення процесу адаптації та компенсації у хворих із депресивними розладами, виокремлено основні фактори, що детермінують процеси адаптивності та відновлення особистості пацієнтів із депресивними розладами; було встановлено вікові особливості ПРП (психологічного реабілітаційного потенціалу) пацієнтів із депресивними розладами та визначено їх складові. Доведено, що з віком поступово зменшується рівень психологічного реабілітаційного потенціалу та збільшується рівень психологічного реабілітаційного дефіциту у всіх сферах життєдіяльності хворих на депресивні розлади, сформульовано диференційовані принципи психологічної реабілітації з урахуванням особливостей психологічного реабілітаційного потенціалу пацієнтів із депресивними розладами, розроблено та апробовано комплексну диференційовану програму реабілітації, за допомогою якої реалізується комплексний підхід.

Бібліографічні посилання

Arshava, I. F. & Nosenko, E. L. (2008), *Aspects of implicit diagnostics of emotional stability of a person* [Aspekty implitsytnoyi diahnostryky emotsiynoyi stiykosti lyudyny], DNU.

- Arshava, I. F. & Arshava, A. V. (2000), "Psychotherapeutic aspect of rehabilitation of some categories of flight dispatching staff as a method of improving psychological reliability" ["Psikhoterepevticheskiy aspekt reabilitatsii nekotorykh kategoriy letno-dispatcherskogo sostava kak metod povysheniya psikhologicheskoy nadezhnosti"], *Conference materials «Man in aviation and the problem of maintaining his health» – Materialy konferentsii «Chelovek v aviatsii i problema podderzhaniya yego zdorov'ya»*, p. 11–12.
- Arshava, I. F., Nosenko E. L. & Znanetska, O. M. (2011), *Positive image of the "I" and psychological well-being [Pozytyvnist' obrazu «Ya» ta psykholohichne blahopoluchchya]*, "Innovation", Dnipropetrovsk.
- Ball, A. (1989), "The concept of adaptation and its significance for psychology" ["Ponyatiye adaptatsii i yego znachenije dlya psikhologii"], *Psychology issues – Voprosy psikhologii*, Vol. 1, p. 92–100.
- Berezin, F. B., Mirosnikov, M. P., Sokolova, E. D. (2011), *Methods of multilateral personality research (structure, bases of interpretation, some applications) [Metodika mnogostoronnego issledovaniya lichnosti (struktura, osnovy interpretatsii, nekotoryye oblasti primeneniya)]*, "Consultant Plus-New Technologies", Moscow.
- Bezpalko, O. V., Zvereva, I. D. & Laktionova, G. M. (2004), *Social work in Ukraine [Sotsial' na robota v Ukrayini]*, Center for Educational Literature, Kiev.
- Burlakova, I. A., Apanasenko, L. G. & Kondes, T. V. (1998), "Health of the nation and labor potential of Ukraine" ["Zdorov'ya natsiyi ta trudovyy potentsial Ukrayiny"], *Scientific notes of the Institute of Economics, Management and Economic Law – Uchenyye zapiski Instituta ekonomiki, upravleniya i ekonomicheskogo prava*, Vol. 2, p.119–121.
- Chaika, V. (2012), "Innovatsiyna model rozvitku yak vidpovid on wikliki suchasnosti." ["Innovatsiyna model' rozvytku yak vidpovid' na vyklyky suchasnosti"], *The notes of Ternopil National Pedagogical University and Volodymyr Gnatyuk's Names. Seriya: Pedagogy – Notatky Ternopil' s' koho natsional' noho pedahohichnoho universytetu ta imena Volodymyra Hnatyuka. Seriya: Pedahohika*, p. 142–155.
- Kapska, A. Y. (2004), *Social Work: Technological Aspect [Sotsial' na robota: tekhnolohichnyy aspekt]*, State center of social services for youth. Institute of social sciences work and management of N.P. Drahomanov, Kiev.
- Khalak, M. E. (2009), "The role of the level of psychological rehabilitation potential of a disabled person in the process of psychological support" ["Rol' urovnya psikhologicheskogo reabilitatsionnogo potentsiala invalida v protsesse psikhologicheskogo soprovozheniya"], *Actual issues of restorative medicine and the rehabilitation of patients with movement disorders – Aktual'nyye voprosy vosstanovitel'noy meditsyny i reabilitatsii bol'nykh s dvigatel'nyimi rasstroystvami*, p. 182–183.
- Kondryukova, V. V. (2011), "Adaptation to professional activity: socio-psychological aspect" ["Adaptatsiya do profesiynoyi diyal'nosti: sotsial'no-psykholohichnyy aspekt"], *Legal bulletin of the University "KROK" – Yurydychnyy byuleten' universytetu "KROK"*, Vol. 9, p. 139–143.
- Lomov, B. F. (1975), "On the system approach in psychology" ["O sistemnom podkhode v psikhologii"], *Psychology issues – Voprosy psikhologii*, Vol. 2.
- Maksimenko, S. D. (2013), "Features of prognostication of internal lines of mental health of personality" ["Osoblyvosti prohnouzuvannya vnutrishnikh liniy psykhiichnoho zdorov'ya osobystosti"], *Problems of modern psychology – Problemy suchasnoyi psykholohiyi*, Vol. 2, p. 4–14.
- Maksimenko, S. D., Koval, V. V., Maksymenko, K. S. & Papucha, M. V. (2008), *Medical psychology [Medychna psykholohiya]*, The New Book, Vinnitsa.
- Maksymenko, S. D. & Shevchenko, N. F. (2007), "Psychological help for serious somatic patients: a manual" ["Psykhologichna dopomoha tyazhkym somatychno khvorym: navchal'nyy posibnyk"], *Institute of Psychology named after G.S. Kostyuk of the Academy*

of Pedagogical Sciences of Ukraine – Instytut psykholohiyi imeni H.S. Kostyuka Akademiyi pedahohichnykh nauk Ukrayiny, p. 115.

- Nosenko, E. L. & Arshava, I. F. (2006), "System approach to the study of human resistance in the light of the newest researches of emotional and mental states" ["Systemnyy pidkhd do vyvchennya stiykosti lyudyny u svitli novitnikh doslidzhen' emotsiynykh i psykhychnykh stani"], *Institute of Psychology named after G.S. Kostyuk of the Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine – Instytut psykholohiyi imeni H.S. Kostyuka Akademiyi pedahohichnykh nauk Ukrayiny*, Vol. 8, No. 5, p. 229–243.
- Pogodaev, K. I. (1996), "To the biological basis of "stress" and "adaptation syndrome" ["K biologicheskim osnovam «stressa» i «adaptatsionnogo sindroma»"], *Actual problems of stress – Aktual' ni problemy stresu*, p. 211–229.
- Rogacheva, T. V. (2015), "Stages and tasks of comprehensive rehabilitation of a patient of a rehabilitation center (to the formulation of the problem)" ["Etapy i zadachi kompleksnoy reabilitatsii patsiyenta reabilitatsionnogo tsentra (k postanovke problemy)"], *Medical psychology: electron. scientific journals – Meditsinskaya psikhologiya: elektron. nauchnyye zhurnaly*, No. 6 (35).
- Shagrai, V. M. (2006), *Technologies of social work [Tekhnolohiyi sotsial'noyi roboty]*, Center for Educational Literature, Kiev.
- Starobina, E. M., Svistunova, E. G. & Gordievskaya, E. O. (2008), *Psychological Aspects of the Rehabilitation Potential of Disabled Persons [Psikhologicheskkiye aspekty reabilitatsionnogo potentsiala invalidov]*, Expert, St. Petersburg.
- Voloshin, P. V. & Maruta, N. O. (2015), "A strategy for the well-being of the psychiatric health of the population of Ukraine: modern citizens and pereskodi". ["Strategiya blagopoluchiya psikhiatricheskogo zdorov'ya naseleniya Ukrainy: sovremennyye grazhdane i pereskodi"], *Ukrainian psychologist neuropsychiatry – Ukrayins' ka psykholohichna psikhonevrolohiya*, Vol. 23, Issue 1 (82), p. 5–11.

УДК 159.923.2

А. А. Бунас

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
bunasalina@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ ЗВ'ЯЗКУ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ТА ЧАСОВОЇ ПЕРСПЕКТИВИ МОЛОДІ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ

Анотація. Розглянуто й обґрунтовано актуальність проблеми існування зв'язків між ціннісними орієнтаціями та часовою перспективою молоді. Встановлено, що пріоритетними ціннісними орієнтаціями серед молоді західного регіону України є тяжіння до традицій, моральності, духовності, підтримання позитивних стосунків із оточуючими, прагнення до гармонійної взаємодії із оточуючим світом, які віддзеркалюють особливості їх життєвого устрою.

Ключові слова: цінності, ціннісні орієнтації, часова перспектива, молодь, життєва перспектива, життєдіяльність.

Аннотация. Обосновано представление о временной перспективе. Представлены результаты исследования связи ценностных ориентаций и временной перспективы у молодых людей западного региона Украины. Описаны результаты эмпирического исследования, в соответствии с которыми молодым людям свойственно стремление к жизни «без помех», потребность в новых эмоциях, наличие

целей, жизненных планов, что коррелирует с временной ориентацией на негативное прошлое, гедонистическое настоящее и будущее.

Ключевые слова: ценности, ценностные ориентации, временная перспектива, молодежь, жизненная перспектива, жизнедеятельность.

Постановка проблеми. Одним із головних індикаторів рівня розвитку суспільства є система цінностей його громадян. Ціннісні орієнтації формуються в процесі виховання особи, інтеріоризації нею суспільного досвіду, і, як наслідок, детермінують широкий спектр мотиваційних та поведінкових проявів особистості.

На сьогоднішній день ціннісна орієнтація осіб молодого віку – актуальна й досить важлива тематика наукових досліджень, адже в залежності від специфіки інтеріоризованих цінностей буде реалізовуватися життєвий шлях молодої людини, її виховний потенціал відносно власних дітей, а від-так – й майбутнього. Сукупність базових цінностей формується приблизно у віці 18–20 років, коли особистість активно залучається до суспільного життя, формує власну виражену систему поглядів на оточуючий світ (Reva, 2015). Соціальне самопочуття молоді є головним індикатором розвитку суспільства. Молоді люди генерують в собі перспективні тенденції становлення суспільства нового типу – українсько-європейського суспільства.

В. Є. Семенов на основі проведених досліджень виділяє головні життєві цінності сучасної молоді: сім'я, друзі, здоров'я, цікава робота, гроші і справедливість (значення останньої цінності в даний час зростає). Замикає сімку головних життєвих цінностей релігійна віра (Semenov, 2007). Інакше кажучи, ціннісними орієнтаціями сучасної молоді виступає створення сім'ї, турбота про здоров'я, формування та розвиток людського капіталу. У найбільш узагальненому вигляді людський капітал являє собою сукупність знань, умінь, навичок. Переважна більшість молодих людей сприймає ціннісні орієнтації як певні життєві цілі, які необхідно досягти. Інститутом соціології НАН України проведено моніторинг ціннісних пріоритетів сучасної української молоді за 2009–2014 рр. За результатами соціологічного опитування, серед пріоритетних цінностей опинилися: міцне здоров'я, міцна сім'я, благополуччя дітей, матеріальний добробут (Zhdanov & Yarema, 2016). Іншими словами, сучасна українська молодь зазнає численних труднощів у процесі формування власної системи ціннісних орієнтацій, обумовлених несприятливими соціальними, економічними, політичними чинниками; руйнуванням системи цінностей радянської доби та відсутністю необхідного підґрунтя для формування проукраїнського й проєвропейського типу цінностей.

Аналіз останніх досліджень та публікацій складають фундаментальні положення стосовно різноманітних аспектів ціннісних орієнтацій у роботах вітчизняних та зарубіжних вчених – Є. Головаха, Ж. Нюттен, Ш. Шварц і В. Білські, М. В. Шевчук, І. С. Федух, С. В. Святенко та О. Г. Виноградов; часової перспективи – у працях Ф. Зімбардо, М. Селігмана, Д. А. Леонтьєва,

А. Кронік, Є. Головахи, О. М. Сенік, В. В. Абрамова, А. М. Большакова, М. М. Реви.

Метою даної статті є аналіз результатів емпіричного дослідження особливостей зв'язку ціннісних орієнтацій та часової перспективи молоді Західної України.

Виклад основного матеріалу дослідження. З позицій психологічної науки, ціннісні орієнтації є компонентом структури особистості, який відображає життєвий досвід, накопичений особистістю в процесі індивідуального розвитку, та являє собою внутрішню опору свідомості (О. В. Винославська; Е. І. Головаха; В. П. Матвійчук). Ціннісні орієнтації є показником спрямованості, наявності мети; є механізмом міжособистісних взаємин, критерієм міри розвитку особистості, яка здатна включатися в суспільне життя з метою певних змін (Л. Н. Антілогова; Л. Г. Асеев; А. І. Донцов; О. Є. Дмитрук; А. В. Іващенко; В. А. Ядов). Будь-які, навіть незначні суспільні трансформації обумовлюють зміни ціннісних орієнтацій, і, навпаки, зміни ціннісних орієнтацій є індикатором змін у суспільстві.

Незважаючи на значну кількість досліджень, створення єдиної, загальноприйнятої системи наукових поглядів на феномен цінностей та ціннісних орієнтацій є справою майбутнього з тієї причини, що науковці використовують різноманітні методичні рішення власних досліджень та різні методологічні підходи.

Аналіз наукових досліджень з проблематики ціннісних орієнтацій дозволяє розподілити їх у декілька напрямів. Перший напрям досліджень, присвячений пошуку чіткої дефініції поняття «цінність» та «ціннісні орієнтації», реалізовувався в роботах А. Здравомислова, 1986; Д. О. Леонтьєва, 1990; В. О. Ядова, 1975. Другим напрямом досліджень є вивчення структури ціннісних орієнтацій, здійснених А. В. Бітуєвою, 2000; А. В. Іващенко, Н. В. Фроловою, 2009. У межах третього напрямку досліджуються особливості морального розвитку особистості, механізми формування моральних цінностей та ціннісних орієнтацій у роботах А. І. Донцова, 1979; М. В. Шевчук, 1998, 2000; В. П. Матвійчук, 2007 та інших.

На сучасному етапі розвитку психологічного знання під ціннісними орієнтаціями розуміють цілі, прагнення, бажання, життєві ідеали, систему певних норм (В. Б. Ольшанський, А. І. Титаренко); установки на ті чи інші цінності матеріальної або духовної культури суспільства (А. Г. Здравомислов, В. О. Ядов); вияв потреб (В. А. Злотніков); ставлення до навколишнього середовища (В. В. Водзинська); детермінанти прийняття рішень (Ю. М. Жуков, Т. В. Корнілова); складні узагальнені системи ціннісних уявлень (І. М. Попова, А. А. Ручка); основний канал перетворення культурних цінностей у стимули і мотиви практичної поведінки людини (В. Г. Алексєєва); типи пізнавальних реакцій людини (Е. Шпрангер) тощо.

Ш. Шварц постулював, що всі індивідуальні цінності ґрунтуються на базових умовах людського існування (одній або більше): а) потреби організму, б) прагнення до соціальних взаємодій та в) потреби в

приналежності до групи. Виокремлені дев'ятнадцять цінностей ґрунтуються на означених умовах і відповідають функціональним вимогам, які визначені вченим для базових цінностей. Цінності, на думку вченого, фокусуються на: а) особистій або соціальній вигоді від результату, б) зростанні і саморозвитку чи уникненні тривожності і захисту, в) відкритості до змін або збереженні статусу-кво, г) спрямованості на власне благо чи благо інших (Schwartz & Boehnke, 2004).

У своїх роботах А. В. Бітуєва робить спробу розмежувати поняття «ціннісні орієнтації» і «установки». Вчена стверджує, що від установок ціннісні орієнтації відрізняє, перш за все, рівень узагальненості об'єкта диспозиції. Під установками найчастіше розуміють динамічний стан готовності до певної форми реагування (визначення А. Г. Асмолова). Ціннісні орієнтації ж розгортаються у цілях, ідеалах, життєвих планах, принципах, переконаннях та є утворенням ідейно-цільового плану, генеральною лінією життя людини, що впливають на поведінку швидше опосередковано, ніж безпосередньо, як установка (Bitueva, 2000).

Розгляд ціннісних орієнтацій в якості об'єднуючого фактору між суспільними цінностями й життєвою позицією індивіда властивий зарубіжним дослідникам. Так, наприклад, в теорії соціальних систем Т. Парсонса суспільний порядок залежить від існування загальних для всіх членів соціуму цінностей, що вважаються легітимними та обов'язковими, виступаючи як стандарт, за допомогою якого відбираються цілі дії. Зв'язок між соціальною системою і системою особистості здійснюється шляхом інтерналізації цінностей у процесі соціалізації. Ціннісна орієнтація особистості, таким чином, виступає якістю, яка об'єднує людей у систему, визначає специфіку соціальної структури та її змістові одиниці: активну особистість, інших і культурні одиниці (символічні елементи культурних традицій, ідей, вірувань, ціннісних зразків) (Levin, 2001).

Досить цікавою в дослідницькому плані є теорія Ф. Клакхона та Ф. Стробека, що описує культурні патерни у людських динамічних системах. Науковці визначають ціннісні орієнтації як складні, певним чином згруповані принципи, що узгоджують різноманітні мотиви людської діяльності в процесі вирішення загальнолюдських проблем (зокрема, у таких сферах, як відносини між людиною і природою, ставлення до часу, стосунків, дії та розуміння людського єства). Вчені, аналізуючи культурні ціннісні орієнтації, виокремлюють такі групи культурних ціннісних орієнтацій: 1) орієнтації, пов'язані з уявленнями про людську природу (йдеться про уявлення стосовно того, чи є людина за природою доброю або злою); 2) орієнтації, пов'язані з уявленнями про характер стосунків між людиною і природою (хто посідає домінуючу позицію); 3) орієнтації, пов'язані зі стосунками між людьми (індивідуальні, групові, родові); 4) орієнтації, пов'язані з уявленнями про особистість (йдеться про розуміння існування в термінах «робити», «бути», «зростати»); 5) часові орієнтації (на минуле, теперішнє або майбутнє) (Sennyuk, 2012). Очевидним є той факт, що ціннісні орієнтації особистості, як складна полідетермінована система, складаються з

різних компонентів. Наприклад, емоційного, когнітивного, поведінкового (Л. Н. Антілогова, В. В. Драченко); інтелектуального, поведінкового, мотиваційного, оцінно-емоційного (А. В. Іващенко, Н. В. Фролова) тощо (Kotlova, 2015).

Отже, ціннісні орієнтації являють собою особливі психологічні утворення, які у свідомості людини детермінують відображення пріоритетів як стратегічних життєвих цілей, та загальні світоглядні орієнтири, що формуються на основі співвіднесення особистісного досвіду з загальноприйнятим у певному соціальному середовищі. Процес становлення ціннісних орієнтацій опосередкований механізмом соціалізації особистості та інтеріоризації нею суспільного досвіду, а відтак, виступає механізмом особистісного росту та саморозвитку й становить собою динамічну систему всієї особистості.

Поняття «часової перспективи» стало загальновживаним після публікації Л. Франка, де він, при описі «життєвого простору» людини, вказує на минуле, сьогодення і майбутнє. Вчений визначав часову перспективу як широку сукупність уявлень індивіда про своє психологічне майбутнє і минуле, що існує в даний момент, як динамічну базову властивість людського існування. Минуле і майбутнє складають два основних аспекти поведінки. Майбутнє контролюється минулим, минуле – створює ситуацію, коли майбутнє пов'язує цінності минулого і сьогодення (Mandrikova, 2008).

Надалі цей термін став використовувати К. Левін, який визначив його як «існуючу в даний момент цілісність бачення індивідом свого психологічного майбутнього і свого психологічного минулого». Людина має бачення не тільки свого теперішнього, а й певні очікування, надії, побоювання, бажання, віднесені в майбутнє. Часова перспектива є включенням майбутнього й минулого, реального та ідеального плану життя в схему даного моменту (Levin, 2001).

Часова перспектива – це уявлення про власне минуле і майбутнє, існуючі в одному моменті сьогодення. Це погляд на своє життя з точки зору того чи іншого часу: минулого, теперішнього або майбутнього, а також бачення їх взаємозв'язків у наукових працях К. Левіна, Ж. Нюттена, J. Goldberg, C. Maslach, B. S. Gorman, A. E. Wessman, J. Hornick, D. Zakay, J. C. Lennings, R. E. Ornstein, L. Tysk (Corral-Verdugo & Fraijo-Sing, 2006).

Часова перспектива пов'язана з тим, як люди розподіляють потік життєвого досвіду за певними часовими рамками або часовими зонами. Найчастіше це відбувається несвідомо. Для кожної людини минуле, сьогодення і майбутнє різні (Cheriha, 2012). Людина має бачення не тільки свого теперішнього, а й певні очікування, надії, побоювання, бажання, віднесені в майбутнє. Разом з тим часова перспектива включає в себе і психологічне минуле людини. Таким чином, часова перспектива – це і є включення майбутнього і минулого, реального та ідеального плану життя в план на даний момент (Savlakova, 2010). Всі частини, незважаючи на їх хронологічну приналежність, суб'єктивно переживаються як одночасні і рівною мірою визначають поведінку людини.

Дж. Хорнік та Д. Закай визначають часову перспективу як «відносне домінування минулого, майбутнього або теперішнього в думках людини» (Corral-Verdugo & Fraijo-Sing, 2006). О. Н. Арестова визначає часову перспективу як важливий особистісний конструкт, що відображає часовий аспект життя людини і має багатовимірну структуру, що включає певний зміст і ряд динамічних параметрів: протяжність, спрямованість, емоційний фон і ін. (Reva, 2015).

О. М. Сенник аналізувала часову перспективу студентів у контексті їх психологічного благополуччя. Було встановлено, що високі бали психологічного благополуччя пов'язані з послабленням негативної часової перспективи, а також з посиленням спрямованості студентів на позитивне минуле і майбутнє. Виражена часова орієнтація на гедоністичне теперішнє не сприяє розвитку психологічного благополуччя серед студентів (Sennyuk, 2012).

В. В. Абрамовим побудована теоретична модель взаємодії часової орієнтації, когнітивного оцінювання важкої життєвої ситуації та копінгу як взаємовпливу зазначених конструктів. Відповідно до наукових поглядів дослідника часова орієнтація виступає як особистісна характеристика, яка зумовлює когнітивну оцінку важкої життєвої ситуації (Abramov, 2014).

Ж. Нюттен, розмежовуючи поняття часової перспективи, часової орієнтації і часового атитуду, зазначає, що у категорії часової орієнтації (це є спрямованість особистості на минуле, теперішнє чи майбутнє як сферу особистісних смислів) перетинаються час та цінності (Mamedova, 2007). Система цінностей та процес їх досягнення впливає на сприйняття часу, побудову планів та життєвих орієнтацій, досягнення бажаного.

Отже, часова перспектива є важливим особистісним конструктом, що відображає часовий аспект життя людини і має багатовимірну структуру, включає певний зміст та ряд динамічних параметрів: тривалість, спрямованість, узгодженість, емоційний фон та інші. Часова перспектива містить у собі усвідомлені особистістю надії, плани, проекти, прагнення, побоювання, домагання, пов'язані з більш-менш віддаленим майбутнім. Встановлено, що часова перспектива, як один із проявів фактору часу, на смислового рівні представлена усвідомленням життя, його керованістю і насиченістю, а також відповідальністю перед життям, пов'язаною з переживанням особистістю певного рівня психологічної безпеки. Часова перспектива є феноменом особистості, що гармонійно розвивається, здатна до регуляції власної поведінки у відповідності до певних життєвих обставин та наявних цілей. Таким чином, аналіз вищевикладеного дозволяє узагальнити наступне: на формування часової перспективи впливають норми і цінності культурного середовища, в якому безпосередньо функціонує особистість; цінності відображають значущість та смислову наповненість часу; цінності мають смислову природу. В процесі соціалізації вони виконують регулятивну функцію у плануванні власного життя, вибудовуючи пріоритети у діяльності та загалом ставлення до життя та подій, що його наповнюють.

Матеріал та методи. Вибірку досліджуваних склали 60 чоловік (18 чоловіків та 42 жінки) віком від 21 до 35 років, що відповідає періоду дорослості, в якому ціннісні орієнтації та часова перспектива особи визначають шлях життєдіяльності західного регіону України.

Методики дослідження: опитувальник позитивних цінностей і рис характеру «Цінності у дії» (Values In Action – VIA-IS) К. Петерсона і М. Селігмана (в адаптації Е. Л. Носенко – Л. І. Байсари, 2009), портретний ціннісний опитувальник «PVQ-57» Ш. Шварца (адаптацію методики здійснено науковою командою кафедри загальної та медичної психології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара під керівництвом професора Ш. Шварца, 2016), методика дослідження особливостей часової перспективи «ZTPІ» Ф. Зімбардо (в адаптації О. Сенік, 2012) та методика «Семантичний диференціал часу» Ч. Осгуда (в адаптації Л. І. Васермана, О. Н. Кузнєцова, В. А. Ташликова, М. Тейверлаура, К. Р. Червінської, О. Ю. Щолкової, 2005).

Результати та їх обговорення. В результаті проведеного емпіричного дослідження були отримані цікаві дані стосовно особливостей ціннісних орієнтацій та часової перспективи осіб молодого віку, що мешкають на Заході України. Відповідно до емпіричних результатів, отриманих за допомогою ціннісного опитувальника «PVQ-57» Ш. Шварца, встановлені найбільш значущі, для досліджуваних цінності (рис. 1).

Рис. 1. Середні показники ціннісних орієнтацій за методикою «PVQ-57» Ш. Шварца

Найбільшу значущість серед респондентів отримала цінність «традиції», на другому місці знаходиться цінність «автономність дії», на третьому –

«запобігання нанесенню шкоди іншим», на четвертому – «стимуляція», на п'ятому – «доброзичливість», на шостому – «безпека», на сьомому – «безпека суспільства». Восьме місце посідають цінності «турбота» та «природа». На дев'ятому місці знаходяться цінності «універсалізм» та «конформізм».

Цінність «самоспрямування» посідає десяте місце в ієрархії. «Гедонізм» та «покірність» знаходяться на одинадцятому місці. Цінність «підтримка публічного іміджу» займає дванадцяту сходинку. «Толерантність» та «досягнення» розташувалися на тринадцятому місці. Останнє місце в ієрархії цінностей посідають цінності «ресурси» та «влада».

З огляду на вищевикладене можна узагальнити, що для осіб молодого віку, що мешкають на Заході України, пріоритетними ціннісними орієнтаціями є ті, які віддзеркалюють особливості їх життєвого устрою: це тяжіння до традицій, моральності, духовності, підтримання позитивних стосунків із оточуючими, прагнення до гармонійної взаємодії із оточуючим світом.

За методикою «Цінності у дії» (Values In Action, VIA-IS) (рис. 2) найбільшу значущість у вибірці досліджуваних отримала цінність «мудрість». На другому місці цінність «трансцендентність», третє – цінність «сміливість», четверте – цінність «помірність». П'яте – «гуманність» і останнє, шосте, – цінність «справедливість».

Рис. 2. Середні показники сильних рис особистості за методикою «VIA-IS»

Порівняння часових орієнтацій за середніми показниками (рис. 3) вказує на домінування часової орієнтації на позитивне минуле ($\bar{x}=3,27$). Друге місце посідає орієнтація на негативне минуле ($\bar{x}=3,23$).

Часова орієнтація на теперішнє гедоністичне ($\bar{x}=3,17$) знаходиться на третьому місці. Орієнтація на майбутнє ($\bar{x}=3,02$), відповідно до емпіричних результатів, опинилася на четвертому місці. Часова орієнтація на теперішнє фаталістичне ($\bar{x}=2,91$) знаходиться на останньому місці. Варто зауважити, що розбіжності у часових орієнтаціях досліджуваних незначні, що може свідчити про гармонійний розвиток часової орієнтації. Водночас слід констатувати домінування у досліджуваних часових орієнтацій на позитивне та негативне минуле, а також на теперішнє гедоністичне, що, на наш погляд, пояснюється віком досліджуваних.

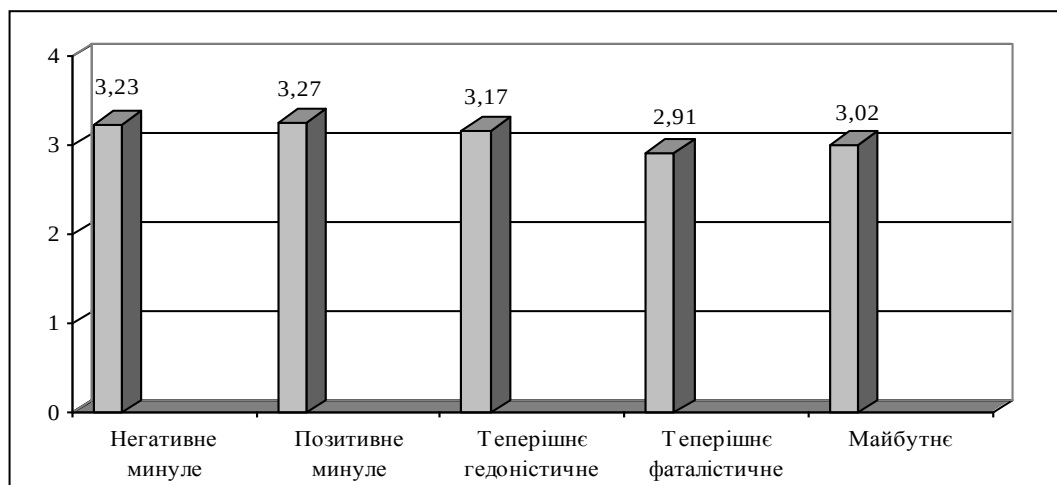

Рис. 3. Середні показники часової орієнтації за методикою «ZTRI»

За методикою «Семантичний диференціал часу» Ч. Осгуда (рис. 4) були отримані наступні показники: оцінювання теперішнього $\bar{x}=3,23$; минуле $\bar{x}=3,32$; майбутнє $\bar{x}=3,24$, тобто в суб'єктивному сприйнятті досліджуваними свого психологічного часу майже відсутні розбіжності, що може свідчити про гармонійне сприйняття часу, усвідомлення його плинності та нерозривності.

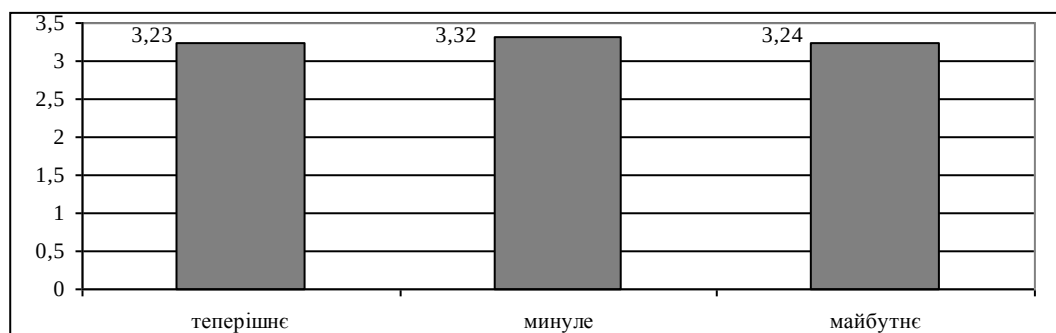

Рис. 4. Середні показники індивідуальних відмінностей різних часових аспектів життя за методикою «Семантичний диференціал часу»

У таблицях 1 та 2 представлено результати кореляційних зв'язків між показниками ціннісних орієнтацій та часової перспективи особистості. Як видно з таблиці 1, цінності, виокремлені в межах методики «PVQ-57», містять наступні кореляційні зв'язки: цінність «самоспрямування» прямо корелює з часовою орієнтацією на майбутнє ($r=0,459$, $p\leq 0,05$); цінність «автономність дії» прямо корелює з орієнтацією на позитивне та негативне минуле ($r=0,257$, $p\leq 0,01$); цінність «стимуляція» обернено корелює з орієнтацією на фаталістичне теперішнє ($r=-0,278$, $p\leq 0,01$) та містить прямі зв'язки з орієнтаціями на гедоністичне теперішнє ($r=-0,298$, $p\leq 0,01$), майбутнє ($r=0,408$, $p\leq 0,05$); цінність «гедонізм» прямо корелює з орієнтацією на гедоністичне теперішнє ($r=0,502$, $p\leq 0,05$) та містить обернену кореляцію з фаталістичним теперішнім ($r=-0,363$, $p\leq 0,05$) та негативним минулим ($r=-0,355$, $p\leq 0,05$); цінність «досягнення» прямо корелює з орієнтацією на

майбутнє ($r=0,453$, $p\leq 0,05$); «влада» обернено корелює з фаталістичним теперішнім ($r= -0,316$, $p\leq 0,01$).

Таблиця 1

Результати кореляційного аналізу між показниками ціннісних орієнтацій «PVQ-57» та часової перспективи особистості

Назва шкал за методиками	Шкали за методикою ZTPІ Ф. Зімбардо				
	Негативне минуле	Позитивне минуле	Гедоністичне теперішнє	Фаталістичне теперішнє	Майбутнє
Самоспрямування	0,053	0,048	-0,004	-0,197	0,459**
Автономність дії	0,257*	0,257*	0,12	-0,249	0,06
Стимуляція	-0,08	-0,08	0,298*	-0,278*	0,408**
Гедонізм	-0,355**	0,07	0,502**	-0,363**	0,14
Досягнення	-0,14	0,10	-0,02	-0,17	0,453**
Влада	-0,23	-0,02	0,25	-0,316*	0,08
Ресурси	-0,245	0,06	-0,04	-0,08	0,154
Підтримка публічного іміджу	-0,09	-0,14	0,23	-0,22	0,419**
Безпека	0,251*	-0,03	-0,24	0,04	-0,19
Безпека суспільства	0,324*	0,02	0,17	0,05	-0,21
Традиції	0,424**	0,03	-0,25	0,13	-0,22
Конформність	0,01	0,05	-0,328*	0,530**	-0,423**
Запобігання нанесенню шкоди іншим	0,347**	0,358**	0,02	0,207	-0,02
Покірність	0,22	0,11	-0,08	0,487**	-0,354*
Доброзичливість	0,299*	0,05	0,02	0,416**	0,16
Турбота	0,08	0,08	-0,04	0,338**	-0,03
Універсализм	0,09	0,19	-0,09	-0,05	-0,24
Природа	0,323*	0,02	-0,08	-0,08	-0,337**
Толерантність	0,263*	-0,01	-0,003	-0,06	-0,11

Примітка: * $p\leq 0,01$; ** $p\leq 0,05$.

Також встановлено, що цінність «підтримка публічного іміджу» прямо корелює з орієнтацією на майбутнє ($r=0,419$, $p\leq 0,05$); цінність «безпека» та «безпека суспільства» прямо корелює з орієнтацією на негативне минуле ($r=0,251$, $p\leq 0,01$) та ($r=0,324$, $p\leq 0,05$) відповідно; цінність «традиції» прямо корелює із негативним минулим ($r=0,424$, $p\leq 0,05$); цінність «конформність» містить прямі кореляції з часовими орієнтаціями на фаталістичне теперішнє та майбутнє ($r= -0,328$, $p\leq 0,01$) та ($r= -0,423$, $p\leq 0,05$); цінність «запобігання нанесенню шкоди іншим» прямо корелює з орієнтаціями на негативне та позитивне минуле ($r=0,347$, $p\leq 0,05$) та ($r=0,358$, $p\leq 0,05$) відповідно; цінність «покірність» прямо корелює з орієнтацією на фаталістичне теперішнє ($r=0,487$, $p\leq 0,05$), водночас дана цінність обернено корелює з орієнтацією на майбутнє ($r= -0,354$, $p\leq 0,01$); цінності «доброзичливість» та «турбота» прямо корелюють із орієнтацією на фаталістичне теперішнє ($r=0,416$, $p\leq 0,05$) та ($r=0,338$, $p\leq 0,05$) відповідно;

«доброзичливість» також корелює з орієнтацією на негативне минуле ($r=0,299$, $p\leq 0,01$); цінність «природа» прямо корелює із негативним минулим ($r=0,323$, $p\leq 0,01$) та обернено із орієнтацією на майбутнє ($r=-0,337$, $p\leq 0,05$); цінність «толерантність» прямо корелює із негативним минулим ($r=0,263$, $p\leq 0,01$).

Як видно з таблиці 2, цінності, виокремлені в межах методики «VIA-IS», містять наступні кореляційні зв'язки: «мудрість» обернено корелює із орієнтацією на негативне минуле ($r=-0,482$, $p\leq 0,05$) та прямо із орієнтацією майбутнє ($r=0,621$, $p\leq 0,05$); цінність «сміливість» обернено корелює із орієнтацією на негативне минуле ($r=-0,482$, $p\leq 0,05$); цінність «гуманність» обернено корелює із орієнтацією на негативне минуле ($r=-0,519$, $p\leq 0,05$) та прямо із орієнтацією майбутнє ($r=0,606$, $p\leq 0,05$); цінність «справедливість» обернено корелює із орієнтацією на фаталістичне теперішнє ($r=-0,395$, $p\leq 0,05$) та негативне минуле ($r=0,463$, $p\leq 0,01$); цінність «помірність» прямо корелює із орієнтацією на фаталістичне теперішнє ($r=0,454$, $p\leq 0,05$); цінність «трансцендентність» обернено корелює із орієнтацією на негативне минуле ($r=-0,334$, $p\leq 0,05$) та прямо із орієнтацією майбутнє ($r=0,630$, $p\leq 0,05$).

Таблиця 2

Результати кореляційного аналізу між показниками ціннісних орієнтацій «VIA-IS» та часової перспективи особистості

Назва шкал за методиками		Шкали за методикою ZTPІ Ф. Зімбардо				
		Негативне минуле	Позитивне минуле	Гедоністичне теперішнє	Фаталістичне теперішнє	Майбутнє
«VIA-IS»	Мудрість	-0,482**	0,06	-0,04	-0,06	0,621**
	Сміливість	-0,482**	0,06	0,06	0,01	0,217
	Гуманність	-0,519**	-0,223	0,06	-0,21	0,606**
	Справедливість	-0,463**	0	0,04	-0,395**	0,08
	Помірність	-0,1	-0,08	-0,22	0,454**	-0,07
	Трансцендентність	-0,334**	-0,08	-0,15	-0,07	0,630**

Примітка: * $p\leq 0,01$; ** $p\leq 0,05$.

Не встановлено кореляційного зв'язку з цінностями, що вивчаються в межах методик «PVQ-57» та «VIA-IS» зі шкалами методики «Семантичний диференціал часу». Відповідно до розрахунків встановлено один кореляційний зв'язок між теперішнім та цінністю «конформність» ($r=0,263$, $p\leq 0,01$).

Часова орієнтація на негативне минуле містить численні прямі кореляційні зв'язки з цінностями «PVQ-57»: «автономність дії», «безпека», «безпека суспільства, традиції», «доброзичливість», «природа», «толерантність». Не зважаючи на просоціальну направленість зазначених цінностей, суб'єктивно досліджувані негативно ставляться до них, що свідчить про наявність неприємних спогадів про минуле. Зазначена часова орієнтація від'ємно корелює з усіма цінностями методики «VIA-IS», окрім цінності «помірність». Це знову ж таки свідчить про неприйняття

досліджуваними власного минулого, відсутності у ньому необхідного підґрунтя для формування перспективного майбутнього.

Часова орієнтація на позитивне минуле прямо корелює з цінностями «автономність дії» та «запобігання нанесенню шкоди іншим», які стосуються самостійного прийняття рішень про подальший життєвий шлях, формування системи взаємин з оточуючими.

Часова орієнтація на гедоністичне теперішнє прямо корелює з цінностями «стимуляція» та «гедонізм», від'ємно – з цінністю «конформність». Подібні кореляційні зв'язки можуть бути зумовлені прагненням молодих людей до життя без перешкод, потреби в нових емоціях, знайомствах, відчутті насолоди від життя, і водночас відсутністю бажання відповідати соціальним очікуванням.

Часова орієнтація на фаталістичне теперішнє прямо корелює з цінностями «конформність», «покірність», «доброзичливість», «турбота», «помірність» (за методикою «VIA-IS») та обернено корелює з цінностями «стимуляція», «гедонізм», «влада», «справедливість» (за методикою «VIA-IS»).

Часова орієнтація на майбутнє прямо корелює з цінностями «самоспрямування», «стимуляція», «досягнення», «підтримка публічного іміджу», а також «мудрість», «гуманність», «трансцендентність» (за методикою «VIA-IS»); обернені кореляції наявні з цінностями «конформність», «покірність», «природа». Кореляційні зв'язки цінностей з вищевказаною часовою перспективою вказують на наявність цілей, життєвих задумів у досліджуваних. Молоді люди чітко усвідомлюють, які саме ціннісні орієнтири є визначальними у побудові майбутнього з метою досягнення оптимального та бажаного рівня життєдіяльності.

Висновки. Виходячи із результатів емпіричного вивчення особливостей зв'язку ціннісних орієнтацій особистості із часовою перспективою були встановлені кореляційні зв'язки між досліджуваними феноменами, що підтверджує тезу про їх нерозривність та взаємозумовленість. Ціннісні орієнтації якісно визначають життєву перспективу особистості шляхом надання значущості усім подіям, що мають місце в процесі індивідуального розвитку особистості, надають людині змогу відчувати повноту та гармонію у процесі життєдіяльності. Сформованість системи цінностей особистості є важливою умовою її гармонійного особистісного становлення та функціонування, допомагає усвідомити життєвий досвід, успішно адаптуватися в суспільстві та самореалізуватися для досягнення власних цілей. Особи молодого віку через власну рефлексію, загальне і цілісне уявлення про себе, через розвиток самосвідомості як процесу самопізнання формують систему ціннісних орієнтацій, виступаючи внутрішньо-особистісним утворенням, що визначає спрямованість діяльності, стратегії поведінки, стилі взаємодії з оточуючими людьми, а головне – формує часові орієнтири, які потім перейдуть у побудову цілісної життєвої перспективи.

Подальшими перспективами дослідження може бути більш детальний аналіз часової перспективи й ціннісних орієнтацій людей, які мешкають у

різних регіонах України, зокрема на Сході держави, з метою встановлення найбільш об'єднуючих факторів у складний перехідний етап становлення державності. Також цікавим видається дослідження особистісних характеристик, які могли б цілісно відображати потенціал особистості та її темпорально-часові особливості.

Бібліографічні посилання

- Abramov, V. V. (2014), "Temporal orientation of personality as a factor of coping behavior" ["Vremennaya orientatsiya lichnosti kak faktor formirovaniya koping povedeniya"]. *Teoreticheskaya i eksperimentalnaya psihologiya – Theoretical and Experimental Psychology*, Vol. 7 No 1, p. 66–72.
- Alekseeva, V. G. (1984), "Value orientations as a factor of life and personal development" ["Tsennostnyie orientatsii kak faktor zhiznedeiatelnosti i razvitiya lichnosti"]. *Psihol. Zhurn. – Psychological Journal*, Vol. 5 No 5, p. 63–70.
- Bitueva, A. V. (2000), "Features of the structure of value orientations" ["Osobennosti strukturnogo stroeniya tsennostnyih orientatsiy"]. *Credo New*, No 3, available at: <http://credonew.ru/content/view/184/25/>.
- Bolshakova, A. M. (2013), "Personnel resources to overcome difficult life situations and time perspectives of youth" ["Osobystisni resursy podolannia skladnykh zhyttievvykh sytuatsii ta chasovi perspektyvy osib yunatskoho viku"]. *Nauka i osvita – Science and education*, No 1/2, p. 17–21.
- Chepiha, L. P. (2012), "Specifics of the time perspective for men who are experiencing biographical crises during the middle of life" ["Сpetsyfika chasovoi perspektyvy u cholovikiv, yaki perezhyvaiut biohrafichni kryzy v period seredyny zhyttia"]. *Pravo i bezpeka – Right and safety*, No 1 (43), p. 363–366.
- Corral-Verdugo, V. & Fraijo-Sing, B. (2006), "Sustainable behavior and time perspective: present, past, and future orientations and their relationship with water conservation behavior". *Interamerican Journal of Psychology*, Vol. 40 No 2, p. 139–147.
- Kotlova, L. (2015), "Valuable orientations of the individual in the conditions of social transformations" ["Tsinnisni orientatsii osobystosti v umovakh suspilnykh transformatsii"]. *Social nauki – Social Science*, No 1, available at: <http://social-science.com.ua/article/1296>.
- Levin, K. (2001), *Dynamic psychology [Dinamicheskaya psihologiya]*, Moscow, Sense.
- Mamedova, Zh. S. (2007), *The relationship of value orientations and the time perspective of the individual (for example, delinquent adolescents) [Vzaimosvyaz tsennostnyih orientatsiy i vremennoy perspektivy lichnosti (na primere delinkventnyih podrostkov)]*, Moscow.
- Mandrikova, E. Yu. (2008), "Modern approaches to the study of the temporal perspective of the individual" ["Sovremennyye podhodyi k izucheniyu vremennoy perspektivy lichnosti"], *Psihol. Zhurn. – Psychological Journal*, Vol. 29 No 4, p. 54–65.
- Nyutten, Zh. (2004), *Motivation, action and prospect of the future [Motivatsiya, deystvie i perspektiva buduschego]*, Moscow.
- Reva, M. M. (2015), "Features of life perspective in adolescence and youth" ["Osoblyvosti zhyttievoi perspektyvy v pidlitkovomu ta yunatskomu vitsi"]. *Psykhologhiia i osobystist – Psychology and personality*, No 2 (8), p. 28–30.
- Savlakova, N. M. (2010), "Temporal perspective of the person: a theoretical analysis of the problem" ["Vremennaya perspektiva lichnosti: teoreticheskyy analiz problemy"]. *Filosofiya i sotsialnyie nauki – Philosophy and Social Sciences*, No 3, p. 18–23.
- Schwartz, S. H. & Boehnke, K. (2004), "Evaluating the structure of human values with confirmatory factor analysis". *Journal of Research in Personality*, Vol. 38, p. 230–255.
- Semenov, V. E. (2007), "Value orientations of the modern youth" ["Tsennostnyie orientatsii sovremennoy molodezhi"]. *Sotsiologicheskie issledovaniya – Sociological studies*, No 4, p. 37.

- Sennyk, O. M. (2012), "Adaptation of the questionnaire of the time perspective of personality F. Zimbardo (ZTPI)" ["Adaptatsiia opytuvalnyka chasovoi perspektyvy osobystosti F. Zimbardo (ZTPI)"]. *Sotsialna psykholohiia: Ukrainskyi naukovyi zhurnal – Social Psychology: Ukrainian Scientific Journal*, No 1/2, p. 153–168.
- Simons, J. & Lens, W. (2004), "Placing Motivation and Future Time Perspective Theory in a Temporal Perspective". *Educational Psychology Review*, Vol. 16 Issue 2, p. 121–139.
- Zhdanov, I. O. & Yarema, O. I. (2016), "Valuable orientations of modern Ukrainian youth. Annual report to the President of Ukraine, the Verkhovna Rada of Ukraine on the situation of youth in Ukraine (in the year 2015)" ["Tsinnisni oriientsatsii suchasnoi ukrainskoi molodi. Shchorichna dopovid Prezydentu Ukrainy, Verkhovnii Radi Ukrainy pro stanovyshe molodi v Ukraini (za pidsumkamy 2015 roku)"]. *Derzh. in-t simeinoi ta molodizhnoi polityky – State Institute of Family and Youth Policy*, 200 p.
- Zimbardo, P. G. (2002), *Just think about it: Time to take our time*, Psychology Today, p. 62.

УДК 159.9

L. Burlachuk*, O. Bohucharova, V. Shebanova*****

**Taras Shevchenko National University of Kyiv, psydiag@i.kiev.ua*

***Oles Honchar Dnipro National University, boghucharova64@mail.ru*

****Kherson State University, vitaliashebanova@gmail.com*

NEW TRENDS IN UKRAINIAN HEALTH PSYCHOLOGY

Анотація. Зроблено спробу обґрунтування сучасних тенденцій в українській психології здоров'я (варіативне розмаїття – інтегративність підходів; «позитивні» – «негативні» концепти; одно-, багаторівневі та моно-, міждисциплінарні моделі хвороби/ здоров'я; розрив /«схизис» – трансдисциплінарна взаємодія теорії та практики «підвищення», промоція здоров'я). Автори статті розглядають дані тенденції як індикатори незавершеної методологічної кризи в психології в цілому та транзитивності позицій наук про здоров'я, що розвиваються від класичної парадигми пізнання до нової позитивної пост-не-класичної.

Ключові слова: методологічна криза, моделі здоров'я, позитивна постнекласична парадигма пізнання, психологія здоров'я, салютогенетичний підхід.

Аннотация. Предпринята попытка обоснования современных тенденций в украинской психологии здоровья (вариативное многообразие – интегративность подходов; «позитивные» – «негативные» концепты; одно-, многоуровневые и моно-, междисциплинарные модели болезни/здоровья; разрыв/«схизис» – трансдисциплинарное взаимодействие теории и практики «продвижения» здоровья). Авторы статьи рассматривают данные тенденции в качестве индикаторов незавершенного методологического кризиса в психологии в целом и транзитивности позиций наук о здоровье, которые развиваются от классической парадигмы познания к новой позитивной пост-не-классической.

Ключевые слова: методологический кризис, модели здоровья, позитивная постнеклассическая парадигма познания, психология здоровья, салютогенетический подход.

Problem identification. Practically during one hundred years of the development of scientific psychology, targets of “negative” nature predominated both in researches and also in interventions. In opinion of E. Deiner and P. Mayers

(1995), “negative” approach to “positive” one in general to be as 17 to 1. Such orientation of psychology is formulated as e.g., deviations, behavior / emotional disorders, psychological diseases or, in concrete terms, aggressiveness, deprivations, depressions, stresses etc. However, the last decade of the past century and the early 2000s several coil events took place. Above all, it must be mentioned the multidiscipline conference in Canadian Vancouver (July 2000) titled “Searching for or Meaning in the New Millennium” and the appearance of the monothematic issue of the American psychologists, entitled “positive psychology”. So, in fact, phenomena as formerly used to be ignored by psychologists: wisdom, honesty, humaneness, prudence, gratitude, *positive health*, subjective and psychological well-being and “everything else ready for infusion of the positive spirit” (Wong, 2000), – are coming into the picture of psychology and health researches too. In the opinion of Ch. Snider, who at the early 2000s has begun to research such spiritual notions as forgiveness and hope, “the first stage – declaration of independence from a model which studied pathologies (otherwise, the “negative paradigm”), is over” (Snider, 2003).

The objective of the present study is to examine current trends and long-term changes in the development of Ukrainian health psychology, which is at an early stage of transition to a new “positive” post-non-classical paradigm.

Theoretical investigation in health psychology is conducted on the basis of accessible literature resources. Thus, the main scientific research tools are the meta-analysis and reflection as valid methodological comprehension.

The role of behavior in health and also life style has received increasing attention as from the beginning of the XX century the causes of deaths shifted obviously, from infectious and dietary diseases to chronic ones. Besides, the marked changes in disease patterns have occurred not only in western industrialized countries, but in the so-called transformative countries as Ukraine is. In keeping with these disease patterns and the behaviorism angle of vision framework, the subject matter of health psychology interests is primarily the illness or sick-role behavior factors of life dysfunctions and also health-protective activities /behaviors (Matarazzo, 1982; Casl & Cobb, 1966; Golding & Cornish, 1987; Langlie, 1977; Mechanic, 1979). The last decade of the past century the health-protective behavior was added by characteristics of positive nature (E. Diener, 1995; S. Hobfoll, 2002; M. Seligman, 2003). Therefore, it includes broad kinds of “*positive*” human behavioural activity: from aspiration to health, keeping the harmonious condition of well-being to personal self-realization and happiness (M. Seligman, 2006). But in the everyday life individuals sometimes move away from such *positive* activity up to opposite context in which health is maintained. Evidently, these individuals are oriented to the search of effective methods and availability of treatment or emotional experience of illness. That is why the scientist Matarazzo (1982), a founder of American health psychology, characterizes its status as a complex discipline directed to maintain and strengthen physical, mental and spiritual health of the human in the unity and interdependence.

In spite of its discipline’s complexity some important problems were not

solved after health psychology was designed so National Institutes of Health has been organised first in the USA and then in Europe. One of them is the problem of conceptual and paradigmatic diversity among theories, categories and notions in psychology itself and different disciplines of health sciences associated with it. This is especially true of basic psychological concepts and conceptualizations: “psychological health” (A. Maslow, G. Olport, K. P. Rodgers, V. Frankl; O.I. Danilenko, I. Galecka, I. Kalitievskaya, S. Kulachkivskaya, D. Leontyev, P. Lushin, S. Maksimenko, O. Zavgorodnya et al.); “subjective and psychological well-being” in the frame of theories and models (N. M. Bradburn, C. Diener, C. Riff; Yu. Aleksandrov, P. Fesenko, D. Leontyev, E. Nosenko, E. Osin, G. Puchkova, R. Shamionov, T. Shevelenkova, O. Shiryaeva, A. Voronina, I. Zavgorodnya et al.); “quality of life” (Kováč, Magnuson, Endler, Nakonecny, Hampden-Turner, Hall, Lindzey; V. Bochevlyuk, O. Bohucharova et al.) etc.

In order to solve the problem of development of health psychology that has been a subject of debate among researchers for a long time (N. Amosov, G. Apanasenko, B. & V. Ananievs, I. Galetcka, A. Maslow, J. Matarazzo, G. Nikiforov, G. Olport, K. Rodgers, V. Frankl et al.), the various psychology theorists proposed pluralistic methodology approach as a wide range of disciplines which could study the optimal healthy function / development of the person: health psychology (J. Matarazzo, G. Nikiforov, I. Galecka), psychohygiene (S. Boltivets, V. Noskov), psychological anthropology (A. Shuvalov), psychology of personality growth (A. Maslow), positive psychology (M. Seligman, E. Nosenko,) psychology of happiness (M. Argail), psychology of optimism (O. Sychov), psychology of body (V. Nikolayeva, V. Shebanova).

Meanwhile, at the beginning of the third millennium the salutogenic approach created by Antonovsky made the real revolution in the health sciences. The notion of salutogenesis has become universal, cross-cultural and system paradigmatic (Antonovsky, 1979). And what is more the question of general resources of health (general resistance resources – GRRS) that is salutogenic topical issue, has been among long-term, highly-frequented subjects of interest to both theoretically- and practically-oriented psychologists. For example, the “positive” features of psychological health have been researched by western, Russian and Ukrainian scientists (C. Peterson, M. Seligman, M. Rosenstock, C. Ryff, J. Tedeschi, D. Leontyev, E. Nosenko et al.). As it is known Antonovsky’s “sense of coherence” (SOC) comprises three concepts: *comprehensibility*, *manageability*, *meaningfulness*. Among these three ones meaningfulness is considered as a general mediating factor for promotion health. That is why a special place in the salutogenic approach naturally belongs to happiness, optimism, love, forgiveness, hope, humanity and hence, in a broader understanding, to internalized spirituality (B. Lindstrom, M. Eriksson, P. Wikstrom). Therefore, a lot of foreign and Ukrainian authors were influenced by Antonovsky’s notion of “sense of coherence” as a base for health and its “positive”, spiritual aspects, in particular. In A. Antonovsky’s opinion (1982), salutogenesis correlated with the results of many empirical researches revealed some parameters of different kinds and forms of mental and physical health or well-being. The researcher believed that sense of

coherence can exist as general resources within various aspects of life. So, in addition to general resources which help to combat diseases, the various important life events (e.g. serious illness, marriage, birth of a child, loss of a loved one, bankruptcy) are also effective sources of psychological health, well-being and happiness. It has been proved by L. Burlachuk in his psychology of life situations.

The American researchers B. Lindstrom, M. Eriksson, P. Wikstrom (2010, 2012) and authors of this article have examined in detail both foreign and Ukrainian studies about the relationship between SOC and main contemporary theories and constructs which are linked with physical and mental/psychological health. Table 1 briefly summarizes these various studies that examine the SOC's influence on physical, mental and spiritual health (A. Antonovsky, B. Lindstrom, M. Eriksson, P. Wikstrom, L. Burlachuk et al.).

Table 1

Theories and concepts within the framework of the salutogenic approach

Sense of Coherence – SOC		
Comprehensibility	Manageability	Meaningfulness
Cultural capital (Bordieu), Social capital (Putnam), Locus of control (Rotter), Self-efficacy (Bandura), Pedagogy (Dewey), Will to meaning as logotherapy (Frankl), Ecological system theory (Bronfenbrenner), Quality of life (Lindstrom), Interdisciplinarity (Klein), Implicit approach (Arshava, Nosenko), Psychology of life situations (Burlachuk)	Learned optimism (Seligman), Learned hopefulness (Zimmerman), Learned resourcefulness (Rosenbaum), Action competence (Brum, Jensen), Coping (Lazarus), Emotional & Social intelligence (Goleman, Akerjordet et al.), Empathy (Eisenberg), Will to meaning as a trait (Frankl), Well-being as positive and negative balance (Diener), Attachment (Bowlby), «Humiliation situations» of pregnant women with traumatic corporal experiences as poor resources (Shebanova)	Hardiness (Kobasa), Humor (Martin), Resilience (Werner), Flow (Csikszentmihalyi), Connectedness (Blum, Galetska), Reasonableness (Kaplan), Gratitude (McGullough), Psychological well-being as selfactualisation (Riff), Posttraumatic personal growth (Tedesche), Inner strength (Nygren), Self-transcendence (Haugan), Flourishing (Keyes), Improvement (Freire), Thriving (Carver), Value of humanity as a predictor of all the forms of well-being (Nosenko)

It is important to stress that there are domestic theoretical and empirical studies in topical issues of salutogenesis assessments (I. Arshava, V. Bocheilyuk, V. Bulanov, L. Burlachuk, I. Galetska, E. Nosenko et al.). The different manifestations of the value of humanity, as were shown by the Ukrainian author, predict all the forms of well-being (E. Nosenko, 2015). On contrary, negative effects of poor resources such as «humiliation situations» which occurred more frequently, for example, in the group of “unhealthy pregnant women” with traumatic corporal experiences (weight deformations et al.) than in the group of “healthy women”, subsequently have their negative influence on female health. That is, poor resources, as empirical variable demonstrates, were the causes of

deterioration of the women's wellness and their reproductive function (V. Shebanova, 2014, 2016).

Clearly, despite the importance of the conceptual and paradigmatic diversity and the role of theoretical pluralism, now integrated principle of knowledge organization is characteristic of current non - classical status of all sciences in general and psychology and health psychology in particular too (I. Galecka, M. Guseltseva). Besides, finally in psychology in comparison to universal principals of classical and non-classical characteristics of current status of science most vividly are post-non-classical ones: communicativeness, integrated organization of scientific knowledge, post -non- classical rationality, post modernistic criticism (K.J. Gergen, F. Capra, D.E. Polkinhorne E.F. Schumacher, I. Prigozhin, E. Yanch).

It is important to stress that the field of health psychology has recently begun to pay more attention to the characteristics of families and family system at all phases of health and illness (I. Bowlby, 1982; M. Seligman & R. Darling, 2004; E. M. Khasanova & N. I. Ismailova, 2012; V. Shebanova, 2015; D. Voronovich, 2010 et al.). Table 2 briefly summarizes Campbell's review of various studies including Ukrainian ones in the questions of family approach.

Table 2

The family's impact on physical and mental health

Health problem	Family variables	Results
Physical health Smoking	Partner support	Partner helpfulness predicted smoking cessation
Mental health Depression	Family environment, mental health of biological parents, perceived parental care, marital conflicts; family and child history	The presence of depressed person and parental styles; decreasing in marital disputes correlates with decreases of depressive symptoms; depressed patients scored parents as less caring and more controlling; children of depressed parents had more psychopathology
Mental health Alcoholism	Marital interaction, family participation, marital conflicts, alcoholism in family, communication style, marital satisfaction, family stress	Family involvement is associated with completion of treatment; decreased drinking is associated with fewer symptoms in spouse; relapsed family had less cohesion, expressiveness and congruence than recovered family
Mental health Anorexia nervosa	Family characteristics	Lack of leadership, covert coalitions, self-sacrifice, unity facade, rigidity, conflicts
Physical and mental health Obesity	Spouse/mother involvement, spouse reinforcement	Spouse involvement is positively associated with maintaining weight loss, separating mother and child

Scientists agree that the family constitute is the most important socio-cultural context within which illness occurs and passes (Littman, Bishop, Campbell, Olson). That is true also for some domestic researches, e.g. the deterioration of

relations in the family affects the attitude of the spouse to the child's illness (K. Kutovyy, V. Kornienko et al.); the nature of connection between child's attachment to mother and her rich/poor experiences of the family in childhood is associated with well-being in adulthood (L. Samoshkina et al.); the more personality strengthens activity in support and defense of health, the higher level of well-being will be (O. Bohucharova, 2014); the character of choice of the form of senior pupils' self-determination (it may be amorphous, fragmentary and structured) in the space of future life relations is conditioned upon the type of the self-reflection of their own body potential (vital, conform and personal one) (A. Rozhdestvensky, 2004); problematic eating behavior strategies among children or teenagers are linked with eating strategies and lifestyle of their alimentary family (V. Shebanova, 2015).

Otherwise, if a traditional linear model relied heavily on pathogenic medical paradigm, a unified biopsychosocial model or biopsychosocial-spiritual one which may be added by cultural-spiritual aspects, is assumed to supersede previous designations of illnesses and "unhealthy personality" as "physical", "somatic" or "psychological" problems. At the same time, a multidimensional logic, which develops post-non-classical sciences is viewed personality as a complex spatiotemporal organization of self-developing system.

Finally, although there may still be skepticism about the benefits of lifestyle, the balance of evidence from studies like World Health Organization (WHO) and from other researches favours lifestyle interventions (Ainsworth, A. Kornienko, & V. Kovalenko, V. Kornatsky et al.). In general, the dilemma of enhancing the poor health of Ukrainian population can be solved only in the way of psychoprevention presentation as "positive" psychooptimization of the individual and community lives. Unfortunately, there is a huge gap ("skhisis", Vasilyuk, 1996) between theory and practice, fundamental theoretical and applied researches in modern science of health in general and particularly in psychology (Gergen, 1994; Van der Vleist, 1982; Vigotsky, 1982). So personality optimal functioning and new formation of theory and practice health promotion and health education is the new trend in the development of health psychology. Then, there is a set of barriers to health promotion, which focuses on problems within the field of psychology. The most effective health promotion programs are those that reach the largest possible number of people more or less simultaneously. However, the model psychologist use coping in the questions of e.g. emotional problems, consulting, treatment, training in the form of one-to-one or small group basis, that is unique experience for the personality. As a consequence, in lifestyle researches and health promotion programs psychologists need to search for most effective methods of behavior changes that are suitable for large number of people, cases or places of mass communications. Furthermore, the condition of their use has been formulated according to enhancement of physical health and lifestyle of personality.

Conclusion. Thus, the current trends in the field of health psychology are: 1) the trend of a subject-matter *renovation*; 2) the trend of the *united methodology*; 3) the *"promotion" health trend*.

In whole, in psychology in comparison to universal principles of classical and non-classical characteristics of current status of science post-non-classical ones are the most vividly. It may be said that a “negative” orientation derived from the pathogenic paradigm of medicine and also psychology to person’s socially psychological reality is overcome. First of all the pathogenic paradigm is being ousted by the salutogenic approach accepting health tridimensionally, including somatic, psychological and social aspects. It is important to stress that salutogenesis is becoming broaden, intensively studied and besides, it is unlimiting phenomenon and conceptualization model. That is, salutogenic studies which are a part of a larger sanity scientific research approach in health sciences, confirmed the necessity of “positive” orientation to human nature. As a matter of fashionable expressions, but the mega-concepts which unite a wide range of theories and personality variables both in western and Ukrainian health psychology. A lot of empirical studies in topical issues of salutogenesis assessments demonstrate common positive, integrated logic of science evolution. That is why, the studies of psychological health, well-being, and quality of life provoke the scientists a *positive paradigm in psychology* to be broaden and deepen. As valid methodological comprehension of wide range of health psychology notions in their multi-level and multi-complex nature is concerned, the studies of such phenomena as physical and mental/ psychological health or well-being inevitably require an integration of the methodological approaches first of all, when gathering data from the so-called “subjective” and “objective” spheres. Then, in comparison with traditional presentations of a linear model subsequently in modern and post-modern non-linear ones “health” and “illness” must be located in the ongoing interaction among biochemical, psychological, and social-cultural-spiritual experiences. Therefore, the bio-psycho-social-spiritual models allow psychologists to make diagnostic and treatment in a more holistic framework. But a novelty in these models is the insertion of some further components on an individual-civilizing (cultural) level. Advancement in the field of family theories and researches connected with some multidimensional, research-interdisciplinary and cross-cultural models. As to the problem of overcoming gap between theory and practice and enhancing poor health of Ukrainian population, it can be solved only in the way of psychoprevention presentation as “positive” psychooptimization of the individual and community lives. A development of theory and practice of health promotion/ health education and health psychology as a whole must be synchronized as two dynamic lines that serve for a perspective of optimal functioning of personality.

The theoretical research findings open up new prospects for assessing the role of health psychology in enhancing positive aspects of science evolution and play an important role in the development of health promotional competence which can be used as a new personality-mediated measure of research/intervention efficacy.

References

- Antonovsky, A. (1990), Personality and health: Testing the sense of coherence model. In H. S. Friedman (Ed.), Personality and disease. New York: Wiley, p.155–177.

- Antonovsky, A. (1987), *Unraveling the mystery of health. How people manage stress and stay well*, San Fransisco, CA, US: Jossey-Bass Publishers.
- Arshava, I., Nosenko, E. and Nosenko, D. (2013), "Personality-mediated differences in coping behavior as precursors of the subjective well-being". *European Scientific Journal*, Special edition, Vol. 2, p. 548–558.
- Bogucharova, O.I. (2016) "Perspective of poststress growth of youth – migrants of Ukraine: resourses of stress-coping" [Perspektivi zrosty poststresy v yunoshey– migrantiv Ukrainy: resursi stress-podolania]. *Naukoviy Visnik Derzhavnogo Khersonskogo Universytetu. Serii: Psykholohiia – State Kherson University Bulletin. Series: Psychology*, Vol. 2/2, p. 107–112.
- Bradbern, N. M. (1969), *The structure of psychological well-being*, Chicago, Aldine.
- Bulanov, V. A. (2013) "Salutogenic focus of the personality as an index of quality life" [Salyutogenetichna spryamovanist osobistosti yak pokaznik yakosti zhittya]. Thesis for PhD degree (19.00.01), Zaporizhzhya.
- Burlachuk, L. F. and Korzhova, E. Yu. (1998), Psychology of life situations ["Psichologiya zhyznennykh situatsiy"]. Russian Pedagogical Agency, Moscow.
- Cambell, A., Converse, P.E., Rodgers, W. L. (1976), *The quality of American life*, New York, Russel Sage Found.
- Capra, F.V. (2009), "Positive orientation: Turning potential into optimal functioning", *The European Health Psychologist*, Vol. 11, p. 46–48.
- Diener, E. (2009), "The science of well-being: the collected works", *Social Indicators Research Series*, No. 37, p. 274.
- Eriksson, M. (2007), Unravelling the mystery of salutogenesis. The evidence base of the salutogenic research as measured by Antonovsky's sense of coherence scale (Research Report No. 1), *Turku: Folkhälsan Research Centre, Health Promotion Research Programme*.
- Galetska, I. (2005) "Psychological peculiarities of components of coherence feeling" ["Psihologichni vlastivosti komponentiv vidchuttya kogerentsiyi"] *Visnyk Lvivskogo universitetu. Seriya: Filosofski nauki – Lviv university bulletin. Series: Philosophy Sciences*, Vol. 8, №7, p.273–281.
- Gergen, K. J., (1994), "Toward a Postmodern Psychology", in Kvaes, S. (ed.), *Psychology and Postmodernism*, London, p.17–30.
- FoHette, W.C., Bach P. A. anf Foflette, V.M. (1993) "A behavior – analytic view of psychological health", *The Behav. Analyst.*, Vol. 16.
- Harre, R. "The positivist-empiricist approach and its alternative", *Human inquiry: A sourcebook of new paradigm research.*, Chichester, 1981. p. 20–48.
- Kovalenko, V. and Kornatsky, V. (2011), *Regional patterns of health of Ukrainian people* ["Rehionalni osoblyvosti rivnya zdorov'ya narodu krayiny"], Prosvita, Kyiv.
- Lindström, B. and Eriksson, M. (2006), "Antonovsky's sense of coherence scale and the relation with health: a systematic review", *Journal of Epidemiology and Community Health*, № 60 p. 376–381.
- Polkinhorne, D.E. (1994), "Postmodern Epistemology of Practice", in Kvaes, K. (ed.), *Psychology and Postmodernism*, London, p.146–165.
- Seligman, M. and Darling, R. (2009), *Ordinary families, special children: a systems approach to childhood disabilities*, The Guilford Press, New York.
- Shebanova, V. I. (2016), "The tactics of parental control of eating behavior of children in situations of food intake", *International scientific professional periodical journal "The unity of science"*, Publishing office Friedrichstrabe 10, Vienna, Austria, p. 244–247.
- Varga, K., Tóth, A., Roznár, J., Oláh, A., Betlehem, J. and Jeges, S. "Is 'Meaningfulness' a General Mediating factor?" The Salutogenic Revolution of Question-Setting in Health Science and Occupational Psychology, *European Journal of Mental Health*, 2012, № 7, p.72–89. DOI: 10.5708/EJMH.7.2012.1.4

УДК 159.922.761/762:616.89:159.942

Yu. Honchar

*State Institution «Ukrainian State Institute of Medical and Social Problems of
Disability Ministry of Public Health of Ukraine»
gonchar.yulia@gmail.com*

IMPORTANT COMPONENTS OF EMOTIONAL WELL-BEING OF CHILDREN WITH DISORDERS OF PSYCHOLOGICAL DEVELOPMENT

Анотація. Досліджено особливості емоційного благополуччя дітей із затримкою психічного розвитку (ЗПР). Проаналізовано, теоретично обґрунтовано та емпірично перевірено основні фактори впливу, такі як тип сформованої прив'язаності, стилі батьківсько-дитячих відносин та цілісність структури вираження емоцій як матері, так і дитини, а також їх емпатійні зв'язки. Запропоновано вивчення емоційних особливостей дітей із ЗПР не окремо, а в системі, а саме, в діадній взаємодії з матір'ю. Описано особливості діадної взаємодії та взаємного впливу на емоційні складові матерів та їх дітей із ЗПР.

Ключові слова: емоційне благополуччя, діти з затримкою психічного розвитку, прив'язаність, дитячо-батьківські відносини, рівні емоційного вираження, емоції, емпатія.

Аннотация. Изучено и теоретически обосновано понятие эмоционального благополучия и его составляющие. Описана цикличная пятиуровневая система выражения эмоций, которая позволяет на протокольном уровне отследить умение матери и ребенка проживать испытываемые эмоции. Предложена схема изучения и коррекции психоэмоционального состояния ребенка с задержкой психического развития (ЗПР), которая включает выявление эмоциональных особенностей его матери, диадных отношений, типа привязанности, а также детско-родительских взаимодействий.

Ключевые слова: эмоциональное благополучие, дети с задержкой психического развития, привязанность, детско-родительские отношения, диадные взаимодействия, уровни эмоционального выражения, эмоции, эмпатия.

Problem identification. Many authors, who studied emotions, referred to the concept of emotional well-being. V. M. Bekhterev defined it as a “positive neuro-psychic tone” (Bekhterev, 1991), K. E. Izard used the scale of “joy” (Cicchetti, 2015), M. Argyle called it “happiness” and linked it with socio-psychological factors – such as loss of a stable position in society, decrease of self-esteem, growth of psychological tension in the family, and so on (Argyle, 2003). A similar point of view is supported by K. Ochsner, J. A. Silvers, J. T. Buhle and V. A. Trufakin, who emphasized the interdependence of social and psychoemotional problems (Ochsner, Silvers, Buhle, 2013; Trufakin, 1994). Psychophysiological ideas about emotional well-being indicate that the mental and physical health of a person are closely interrelated. According to this, the main cause of the illnesses are stresses and negative emotional experience. The psychoanalytic theory in M. Klein paradigm reveals the causal relationship between emotional well-being, features of personality development in early period and somatic pathologies (Hinshelwood, 2013). In the paper “Early Skin Diseases”, J. Liljencrantz emphasizes the role of tactile contacts in the formation of emotional

stability of the individual (Liljencrantz, 2014). The recently emerged psychoneuroimmunological theory of emotional well-being explores the complex relationship between the psyche, the brain and the immune system, which determines the development of many diseases, including allergic and malignant ones. Experts, studying the relationship of positive experience with activities, assure that emotions penetrate every mental process, accompany all human activities, including knowledge acquisition, motivation, cognition, behavior (Danilova, 2009). P. Lafreniere studies confirmed that positive emotions increase the productivity of cognitive processes, including thinking and remembering (Lafreniere, 2004). But still the emotional well-being concept remains not enough grounded and requires deeper investigation.

The analysis of recent researches and publications. The importance of understanding the above mentioned mechanisms might be ascribed to the severity of pathological impairments, potentiated by problems of an early age, especially in case of unfavourable parent-child relationships and attachment disorders. All forms of psychosomatic and self-destructive behavior, neurotic disorders and emerging personality disorders may be considered to be similar pathological disorders – the consequences of pathological parent-child relationships.

The analysis of pathogenetic mechanisms of psychopathological disorders formation due to deformed parent-child relationships, testifies to the existence of a problem of attachment between the child and the care-giving adult (first of all, between the child and his/ her mother).

The attachment formation for the infant is promoted by the inherent necessity of communication with the person who ensures satisfaction of the child's biological needs in food, security, physical protection. Equally fundamental for the normal development of the child and his/ her attachment is psychological comfort, which forms a child's sense of security and trust to the surrounding world.

In the process of attachment development, the child gets adapted to the mother, to her reactions, and the mother, in return develops a stable attachment and an adequate desire of taking care of the child. It shows the importance of the maturity of maternal behavior as the basis for the formation of a child's attachment, which defines the basis of the child's mental health as well as the safety and security.

That is why the experience of favourable parent-child relationships during the first year of life is crucial for the psychological, social and personal development of the child throughout the whole life. The basis of mental health of a growing personality is built on the consolidation of the sense of existential security and the ability to solve complex problems, such as the process of survival and primary relationships formation (Piliagina & Dubrovskaiia, 2014).

Dyadic relationship between child and mother regulates the development of internal homeostasis of the person, a primary intersubjectivity, which refers to common values and social understanding. This process begins at birth and helps to develop the important foundation of socializing, including the imitation and reflection processes, that provide a basic sense of social cohesion and mutual recognition. The shared values is a specific aspect of human sociality that

immerses from mutual social exchange, such as empathy. An early dialogue between the mother and the child starts on an affective level. Actions and experience are closely intertwined and only later begin to gradually differentiate. In the early period, as initial ability, babies can copy the facial expression of others. Empathy is in the core of this mutual regulation, which is understood at all levels: linguistic, emotional, behavioral and physical. Empathy is the central factor in human understanding and the basis of communication. The consistent coherence of communicative elements (mutual consistency of movements, voice, eye and facial expressions, pausing) generates the experience of similarity, sense of belonging and feeling of one's behavior predictability (Stern, 2004).

Basing on the analysis of existing views (Cicchetti, 2015), O. Danilova came to the conclusion that human emotions were conditionally manifested at 5 basic levels: 1) level of feelings and experiencing (joy, guilt); 2) emotional-psychological level (smile); 3) body level (facial expressions, movements, gestures); 4) vegetative level (arterial pressure, body temperature, heart rate, pulse, pupil size); 5) social-psychological level (self-esteem, psychological and professional identity) (Danilova, 2009). To achieve the emotional well-being, emotions have to pass through all five levels, beginning with the level of feelings and experiencing and ending with the vegetative one, because these levels form an interconnected and interdependent structure. It's important to emphasize that the social-psychological level is above the first four and it is a general social criterion of an individual psychic stability, while the signs that appear at the previous levels are more related to psychophysiological manifestations. According to the concept of cyclicity of the process of emotional experience of a person, emotion arises at the level of feelings and experiencing and then, after passing through intermediate levels (emotional-psychological and body), ends at the vegetative level. The completion of this cycle ensures emotional well-being of a person. At the same time, the level of feelings and experiencing is expressed also at the body level and energetically saturates the emotional-psychological level. If this does not happen due to various circumstances (social prohibitions, stereotypes and beliefs, family rules, etc.), then the emotion "gets stuck" at intermediate levels. Because of this reason, the so-called "clamps" significantly reduce the tendency to "a positive neuropsychic tone" (Bekhterev, 1991). Emotions which do not receive the vegetative "exit", increase the risk of psychosomatic diseases and psychological problems (Argyle, 2003).

The objective of the present study is to learn the emotion expression of children with disorders of psychological development, age 3–12, and their mothers' for investigating their emotional connections and the parent-child relationship. It is also important for us to find out if they are passing through 4 stages of emotional cycle.

An open controlled study included 43 children (F 80–F 89), aged 3–12, and 43 mothers, aged 22–39.

The empirical method included observation (which was standardized and consisted of separate items, assessed and fixed by the observer), conversation and structured interview (which were used in the group of mothers and were conducted

at the initial stage of the study to establish a contact with respondents), psychodiagnostic method. We used the “Scale of Differential Emotions” for the assessment of ten main emotions according to K. Izard (Cicchetti, 2015). The assessment of the emotional state was carried out using the method of “Self-assessment of emotional states” by A. Wessman and D. Ricks (Griniova & Tereshchenko, 2015; Rogov, 1999).

When describing the results of the investigation, only statistically significant differences in the mean, which corresponded to $p < 0.05$, were considered. The processing of “raw” test indicators consisted of counting the percentage of cases when the “raw” indicators took some significance. The percentages were compared on the basis of Pearson’s χ^2 statistics. For the processing of final indicators, the methods of primary statistical, correlation analyses and homogeneity of samples were used. In the framework of the primary statistical analysis, the arithmetic mean (M) and the mean arithmetic error (m) were determined (Gonchar, 2017).

The features of the emotional sphere of children with disorders of psychological development were determined by many authors. K. Lebedinskaia pointed out that the emotional-volitional sphere of children with disorders of psychological development was at the early stage of the development of a healthy child, and was characterized by increased mood, spontaneity and expressiveness of emotions, and the game character of interests (Lebedinskaia, 2011).

Disorders of psychological development of psychogenic origin, in the absence of parental care, were expressed by not formation of volitional skills, the ability to hold back the affect, thirst, desire. And there were lack of independence, initiative and activity among the families with an authoritarian parenting style. The somatogenic infantilism was due to the capriciousness, self-doubt, timidity which arose from the awareness of inferiority (Table 1, Table 2).

Table 1.

Emotional states of children with disorders of psychological development and their mothers’

Children		Indicators	Mothers’	
M $\pm$ m	p-meaning		M $\pm$ m	p-meaning
3,9 $\pm$ 0,2	0,66	Tranquility-anxiety	3,8 $\pm$ 0,2	0,66
5,1 $\pm$ 0,2	0,007*	Energy-fatigue	4,1 $\pm$ 0,3	0,007*
5,0 $\pm$ 0,2	0,05*	Elevation-depression	4,3 $\pm$ 0,2	0,05*
4,6 $\pm$ 0,2	0,77	Confidence-helplessness	4,7 $\pm$ 0,2	0,77
18,6 $\pm$ 0,8	0,12	The general index of emotional state	17,0 $\pm$ 0,7	0,12

Footnote. * – $p < 0.005$

Cerebral-organic type showed the immaturity of the emotional-volitional sphere with manifestations of organic infantilism and immaturity of the cognitive sphere.

T. A. Vlasova highlighted the delayed development of the cognitive sphere and speech, immaturity of the emotional-volitional sphere in the form of psychic and psychophysical infantilism, disorders of cognitive activity – due to asthenic

and cerebroasthenic conditions, decrease of intellectual capacity, increase of mental exhaustion (Vlasova, & Pevzner, 1973).

Table 2

Main emotions of children with disorders of psychological development and their mothers'

Children		Indicators	Mothers'	
M±m	p-meaning		M±m	p-meaning
5,0 ± 0,3	0*	Interest	8,2 ± 0,4	0*
5,0 ± 0,4	0,72	Joy	4,8 ± 0,4	0,72
5,3 ± 0,3	0,44	Surprise	5,7 ± 0,3	0,44
3,9 ± 0,2	0,44	Grief	4,2 ± 0,3	0,44
3,5 ± 0,2	0,94	Anger	3,5 ± 0,2	0,94
3,4 ± 0,1	0,35	Disgust	3,6 ± 0,2	0,35
3,3 ± 0,1	0,11	Contempt	3,7 ± 0,2	0,11
4,3 ± 0,2	0,14	Fear	4,9 ± 0,3	0,14
5,4 ± 0,3	0,10	Shame	4,7 ± 0,3	0,10
3,5 ± 0,2	0,05	Fault	4,1 ± 0,3	0,05
1,3 ± 0,04	0,09	The general coefficient of well-being	1,45 ± 0,05	0,09

Footnote. * – $p < 0.005$

The immaturity of the emotional and volitional sphere of studied children, with disorders of psychological development, was expressed in the questionable adequacy and power of expression. Those emotional manifestations were the part of a psychophysical infantilism. Children were prone to emotional dependence and excessive long-lasting attachment to mothers, because of their increased suggestibility and lack of independence. They did not understand and perceive the emotions of others and often frightened of their own emotional manifestations, they were easily exhausted mentally and tired.

The mother-child dyadic interaction was strong enough, but not often comfortable. Mothers were caring, controlling and tense, with the decrease of self-respect and self-esteem. They experienced a wide range of emotions, mostly negative ones, such as anger, helplessness, disappointment and tried to hide them from other people. That issue became important factor of attachment attunement, which could drive children to emotional distress, as well as the disharmonious style of parenting, destructive maternal patterns. It was indicated as hyperprotecting parenting style and reflected too close concentration of the mothers on their children. We observed the deformation of family roles: mothers did a lot to stimulate the development of their children, relied on that hope, behave directly, what exacerbated frustration and neurotization of their children. It's important to note that with the maturing of children, mothers spent less efforts, time and attention to reinforcement of their children development; they also dislodged their own emotions and were characterized as hypoprotective.

Conclusions. After studying the emotional peculiarities and connections of mothers and children with disorders of psychological development, their attachments, parent-child relationship, we have made the conclusion that their

attachment styles often were strong, but not harmonious; in its turn, parent-child relationship was characterized by hyperprotection and later by hypoprotection. The significant features of mothers, i.e. being asthenic and not recognizing their emotions, reflected in behaviour of their children. So there were noticed the difficulties in passing through the stages of emotional cycle. Mothers' unfulfilled hopes reinforced negative feelings and in order to "love" their children, they needed to understand and accept the naturalness of their own negative emotions.

The general prognostic factors of the emotional state of children with disorders of psychological development were their interest, surprise, grief and fear. All those emotions formed the zone of proximal development for children and psychological correction targets for specialists. The perspectives for further research may concern the levels of empathic therapeutic communication in psychological correction process, such as understanding the dysfunctionality of client's personal relationships, psychological awareness, derived from direct empathy and hermeneutic empathy, which could be developed due to the understanding, emerging from its own resonance (Clark, 2014).

References

- Bekhterev, V. M. (1991), *Objective Psychology [Ob'ektivniiia psihologiiia]*, Science, Moscow.
- Cicchetti, D. (2015), Reflections on Carroll Izard's contributions: Influences on diverse scientific disciplines and personal reflections. *Emotion Review, SAGE journals*, No. 7 (2), p. 104–109.
- Argyle, M. (2003), *Psychology of happiness [Psihologiiia schastiia]*, Piter, Saint-Petersburg.
- Ochsner, K., Silvers, J. A., Buhle, J. T. (2013), "Functional imaging studies of emotion regulation: a synthetic review and evolving model of the cognitive control of emotion". *Academic Science, NY*, Vol. 1251, p. E1–E24.
- Trufakin, V. A. (1994), *Ideal and real childhood: works of contemporary western scientists [Ideal'noie I nastoiashcheie detstvo: raboti sovremennikh zapadnikh uchenih]*, Sibirskii khronograf, Novosibirsk.
- Hinshelwood, R. D. (2013), "Research on the Couch: Single Case Studies". *Subjectivity and Psychoanalytic Knowledge, London: Routledge*, No. 87, p. 117–125.
- Liljencrantz, J. (2014), The role of the human C-tactile system in affective somatosensation and pain, *Kompendiet in Gothenburg, Sweden*.
- Danilova, O. Yu. (2009), «Emotional well-being of the individual as a result of the "right" completion of the cycle of emotional experience» [«Emotsional'noie blagopoluchiie lichnosti kak rezul'tat "pravil'nogo" zaversheniia tsikla emotsional'nogo perezhivaniia»], *IX Interregional scientific and practical conference of students and aspirants*, Novokuznetsk, April 10, p. 111–113.
- Lafreniere, P. (2004), *Emotional development of children and adolescents [Emotsional'noie razvitiie detei i podrostkov]*, "Praim – EVROZNAK", Saint-Petersburg.
- Piliagina, G. Ya. & Dubrovskaiia, E. V. (2014), "Attachment disorders as the basis for the formation of psychopathological disorders in childhood and adolescence" ["Narusheniia priviazannosti kak osnova formirovaniia psihopatologicheskikh rasstroistv v detskom i podrostkovom vozraste"]. *Mistetstvo likuvanniia, Kiev*, No. 6, p. 71–79.
- Stern, D. (2004), *The present moment in psychotherapy and everyday life*, W. W. Norton & Company, NY.
- Grinova, O. M. & Tereshchenko, L. A. (2015), *Child psychodiagnostics: educational manual [Ditiacha psikhodiagnostika: navchal'no-metodichnii posibnik]*, Nilan–LTD, Vinnitsa.
- Rogov, E. I. (1999), *Table book of a practical psychologist: manual [Nastol'naia kniga prakticheskogo psihologa: posobie]*, VLADOS, Moscow.

- Gonchar, Yu. O. (2017), "Improving the assessment of the emotional state of children with psychophysical disorders" ["Udoskonalennia otsinki emotsiinogo stanu ditei z psihofizichnimi porushenniami"]. *Psihiatriia, nevrologiia ta medichna psihologiia*, Kharkiv, No. 1 (7), p. 79–84.
- Lebedinskaia, K. S. (2011), *Violations of mental development in childhood and adolescence: A manual for universities [Narusheniia psihicheskogo razvitiia v detskom i podrostkovom vozraste: Posobiie dlia VUZov]*, Academic project, Moscow.
- Vlasova, T. A. & Pevzner, M. C. (1973), *About children with developmental impairments [O detiah s otkloneniiami v razvitii]*, "Education", Moscow.
- Clark, A. J. (2014). "Empathy in Counseling and Psychotherapy". In E. Ulrich, H. Pubst, G. W. Speierer (Eds.), *Psychology perspectives and practices*, GwG, Routledge, No. 8, p. 65–80.

УДК 159.923

Н. В. Грисенко

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
nataly.grisenko@gmail.com

ХАРАКТЕР ЗВ'ЯЗКУ ЧАСОВОЇ ПЕРСПЕКТИВИ ТА ЗАДОВОЛЕНОСТІ ЖИТТЯМ У МОЛОДІ

Анотація. Розглянуто й обґрунтовано актуальність дослідження проблеми чинників задоволеності життям у молодому віці і її зв'язку із усвідомленням часу та часової перспективи молоді. Наведено результати емпіричного дослідження, згідно з якими переважна більшість молодих людей мають середні та високі рівні задоволеності. У 32 % досліджуваних виявлено дезінтеграцію у переживанні часу, тобто різницю між психологічним та хронологічним віком, при цьому більшість з них спрямовані у майбутнє, яке вбачається їм найбільш активним, відкритим, стрімким, світлим, порівняно із теперішнім та минулим.

Ключові слова: час, часова перспектива, компетентність у часі, задоволеність життям.

Аннотация. Рассмотрены результаты исследования связи временной перспективы и удовлетворенности жизнью у молодых людей. Описаны результаты эмпирического исследования, в соответствии с которыми молодые люди, у которых психологический возраст соответствует хронологическому, низкие показатели негативного оценивания прошлого и фаталистического восприятия настоящего, высокие показатели компетентности во времени, позитивной оценки прошлого, гедонистического восприятия настоящего и осознания перспектив будущего, более удовлетворены жизнью.

Ключевые слова: время, временная перспектива, компетентность во времени, удовлетворенность жизнью.

Постановка проблеми. Задоволеність життям як суб'єктивний інтегральний показник якості життя представляє собою великий інтерес для сучасної психології, виступаючи найважливішим внутрішнім фактором людини, що визначає її соціальну активність, відносини з іншими людьми і ставлення до самої себе як до особистості. У свою чергу, у зв'язку з прискоренням темпу життя, збільшенням обсягу інформації, необхідністю

постійно адаптуватися до мінливого предметного і соціального світу, проблема часу також набуває все більшої актуальності в останні десятиріччя.

Відчуття задоволеності життям пов'язано не тільки з періодом теперішнього, але і з уявленнями особистості про власне минуле і майбутнє. Уміння планувати своє життя, вибудовувати перспективи є здібностями особистості, які дозволяють контролювати життя в цілому, бути успішною і, відповідно, позитивно оцінювати якість життя з точки зору суб'єктивних критеріїв. Зважаючи, що усвідомлення часової перспективи, активне планування життя відбувається саме у молодому віці, то проблематика виявлення зв'язку часової перспективи та задоволеності життям молоді вбачається вельми актуальною.

Аналіз останніх досліджень та публікацій складають фундаментальні психолого-педагогічні дослідження феномену задоволеності життям (А. Адлер, І. Ф. Аршава, А. Алексінська, М. Аргайл, Е. Дінер, А. Маслоу, Е. Л. Носенко, Б. Неугартен, Н. В. Паніна, М. Селігман, Г. Р. Шаміонов,); різні підходи до вивчення часової перспективи, а саме мотиваційний (К. А. Абульханова, Т. Н. Березіна, Дж. Бойд, І. Бонівелл, Є. І. Головаха, Р. Д. Елькін, Ф. Зімбардо, О. О. Кронік, К. Левін, В. Ленс, Ж. Нюттен, Л. Франк, Е. Шостром).

Зокрема, в контексті обраної проблематики дослідження розглянуто співвідношення психологічного та хронологічного віку у роботі Т. В. Гижук та Т. К. Комарової. Досліджено відомості про феномен відчуття часу в роботах Ф. Зімбардо, Ж. Нюттена, В. С. Хоміка, А. К. Болотової та Ф. Е. Василюка. Проаналізовано зв'язок задоволеності життям та часової перспективи у дослідженнях А. Сирцової, О. В. Мітіної, Ю. Ю. Неяскіної, О. В. Мазуркевича, Л. І. Столяренко та ін.

Метою даної статті є аналіз результатів теоретичного та емпіричного дослідження характеру зв'язку часової перспективи та задоволеності життям у молоді.

Виклад основного матеріалу дослідження. На даний момент, в межах психологічної науки, розгляду поняття «задоволеність життям» та його окремим аспектам присвячена значна кількість робіт як зарубіжних, так і вітчизняних авторів. Проте їх аналіз свідчить, що єдиної точки зору на трактування поняття «задоволеність життям», так само як і розуміння його структури, не існує. У великому психологічному словнику поняття «задоволеність життям» інтерпретується як «суб'єктивна оцінка якості тих чи інших об'єктів, умов життя та діяльності, життя у цілому, стосунків з людьми, самих людей та ставлення до самого себе (самооцінка)». Наразі поряд із терміном «задоволеність життям» вченими використовуються такі поняття, як «щастя», «суб'єктивне благополуччя», «якість життя», «задоволення потреб» та інші (Diener, 2006), тобто категорія «задоволеність життям» є поліпарадигмальним поняттям, що має складну структуру взаємопов'язаних між собою факторів. При цьому сенсовна наповненість зазначеного поняття на кожному етапі розвитку особистості може мати свої психологічні особливості.

У періоді молодості людина усвідомлює потік часу, відбувається диференціація часових інтервалів; одночасно зростає і ступінь узагальненості, ступінь конкретної представленості часу життя в цілях, планах і очікуваннях; підвищується рівень реалізму; формуються уявлення про минуле, сьогодення і майбутнє у вигляді лінійної моделі часу (Belanovskaya, 2004; Dobrony`czkaya, 2017).

У період молодості з'являється життєва програма (система життєвих планів з урахуванням життєвих обставин), хоча вона ще відрізняється крайньою мінливістю і слабкою продуманістю (Pidruchna, 2012). У суб'єктивній картині життєвого шляху юнаків і дівчат яскраво виражене переважання майбутнього над минулим і сьогоденням або, в термінах, введених О. О. Кроніком, переважання потенційних причинно-цілових зв'язків над реалізованими і актуальними (Belanovskaya, 2004).

Аналіз досліджень за даною тематикою показав, що в період молодості переважає орієнтація на сьогодення і на майбутнє рівною мірою, при цьому роль майбутнього до кінця періоду ранньої зрілості (молодості) превалює (Chyigar`kova, 2013). У дослідженні І. І. Пацакули було виявлено, що у вимірюванні часової перспективи молодого покоління присутні конфліктні установки, укладені в двох шкалах: «Майбутнє» і «Гедоністичне теперішнє». З одного боку це відчуття тиску часу, організоване планування, відстеження часу, розуміння того, що треба використовувати вільний час найбільш продуктивно, ефективно і готовність пожертвувати насолодою в сьогоденні задля досягнення своїх цілей. Але з іншого боку – прийняття ризикованих рішень, безтурботне ставлення до життя і до часу, орієнтація на збудження, задоволення, насолода в сьогоденні і відсутність турботи про наслідки, які відбудуться в майбутньому (Paczakula, 2014). Ймовірно, даний конфлікт лише визначає своєрідність молодості як вікового періоду: розвиток самосвідомості, становлення ідентичності, наявність ситуації множинного соціального вибору, в якій опиняється сучасне молоде покоління (Savlakova, 2010).

На наш погляд, показником задоволеності життям особистості є її включення в процес життєдіяльності та відчуття її наповненості позитивними моментами. Коли людина не відчуває емоційної пригніченості через незадоволеність актуальних для неї потреб, то у неї є сили і бажання ставити перед собою цілі та досягати їх, прагнути до розвитку, тим самим отримувати внутрішнє задоволення. Тож, відповідно до вікових особливостей розвитку молоді, задоволеність життям особистості на даному етапі розвитку досягається за умови емоційного комфорту та життєвої активності, які передбачають позитивне вирішення життєвих завдань, поставлених цілей та планів, задоволення нагальних потреб, серед яких можна виокремити: трудову діяльність, самовизначення і створення сім'ї (Virna, 2013).

Однією з сучасних теорій часової перспективи є теорія Ф. Зімбардо, який визначає часову перспективу як неусвідомлене ставлення особистості до часу і як процес, за допомогою якого тривалий потік існування об'єднується в часові категорії, що допомагає впорядковувати людське

життя, структурувати його і надати йому сенс. Часова перспектива є відображенням установок, переконань і цінностей, які пов'язані з часом (Zimbardo & Boyd, 1999).

Незважаючи на те, що людина не усвідомлює часову перспективу, вона все ж впливає на її поведінку, життя в цілому; при цьому вона визначає те, як особа відчуває світ, як приймає минуле, як розуміє теперішнє і які буде плани на майбутнє (Р.Д. Елькін, Ф. Зімбардо, Дж. Бойд) (Zimbardo & Boyd, 1999). Крім того, вона надає безпосередній вплив на розподіл психічної активності людини в різні періоди її життя. Для того щоб особистість розвивалася в контексті часової перспективи, людині необхідно розуміти роль часу у своєму житті, виходячи з цього розуміння формувати активну позицію, що включає планування майбутнього, подолання ситуацій теперішнього, накопичення і застосування минулого досвіду (Athawale, 2004).

При аналізі поняття віку вчені виокремлюють різні його аспекти, а саме: хронологічний, біологічний, соціальний і суб'єктивний. В реальному житті окремі складові віку не завжди співпадають. Так, у дослідженні Т. В. Гижук та Т. К. Комарової було виявлено, що у 82 % жінок зрілого віку психологічний вік не відповідає хронологічному, при цьому більшість жінок (58 %) відчувають себе старше свого хронологічного віку. В результаті дослідження було доведено, що випередження хронологічного віку психологічним призводить до зниження рівня задоволеності життям в цілому, умовами життя, і задоволеності основних життєвих потреб (Gyzhuk, 2012). Тож нами було сформульовано припущення, що, якщо у молодій людини психологічний вік співпадає з хронологічним, то вона має більш високий рівень задоволеності життям.

У дослідженні А. Мазуркевича та Ю. Неяскіної було встановлено, що часова перспектива представлена осмисленістю життям, її керованістю і насиченістю, а також пов'язана з переживанням особистістю певного рівня психологічної безпеки (Mazurkevych, 2014). Ж. Нюттен вважав, що в суспільстві, де є економічна стабільність, люди мають більш тривалу перспективу майбутнього і вони більш благополучні, а збільшення економічної і політичної нестабільності спонукає людей відмовитися від довгострокових проєктів і орієнтуватися на ближні, легко досяжні цілі (Nyutten, 2004). Дослідження, проведене В. С. Хомік, доводить думку про те, що переживання критичних ситуацій може призвести до дезактуалізації теперішнього при слабкому зв'язку минулого і майбутнього. Аналізуючи переживання часу в кризових ситуаціях, А. К. Болотова зазначає, що при переживанні важких ситуацій людина збіднено сприймає наповненість свого життєвого шляху, перспективи носять негативний характер. Ситуації нестабільності змінюють не тільки звичне соціальне середовище людини, а й порушують його просторово-часові параметри життя, викликаючи звуження часових перспектив (Bolotova, 2004). Таким чином, зважаючи на події, що відбуваються в Україні, ми припустили, що компетентність у часі та

орієнтованість особи на теперішнє пов'язана з більш високим рівнем задоволеності життям молоді.

У ході своїх досліджень у 2004 році І. Бонівелл та Ф. Зімбардо визначили, що відчуття благополуччя сприяє досягненню збалансованої часової перспективи, котра характеризується помірно високими балами за факторами «позитивного минулого», «гедоністичного теперішнього» та «майбутнього» і помірно низькими балами за факторами «негативне минуле» та «фаталістичне сьогодення». Все це дослідниками визначається як здатність утримувати минулі, справжні і майбутні часові перспективи одночасно, але головною тут є можливість гнучко перемикатися між ними і використовувати найбільш прийнятну в тій чи іншій ситуації (Boniewicz & Zimbardo, 2004).

У дослідженні А. Сирцової та О. В. Мітіної було доведено, що негативні аспекти часової перспективи (шкали «Негативне минуле» і «Фаталістичне теперішнє») негативно корелюють з усіма шкалами психологічного благополуччя К. Ріфф (Syrczova, 2008). Ю. Ю. Неяскіною, О. В. Мазуркевичем спільно з Л. І. Столяренко також виявлено, що у суб'єктивно неблагополучних людей більш високі показники за шкалами «негативне минуле» і «фаталістичне теперішнє» (відповідно, нижчі – за шкалою «позитивне минуле»). При цьому відсутність значущих відмінностей в орієнтації на планування майбутнього може бути своєрідним «зміщенням Я в майбутнє» і певною мірою пояснюватися ефектом «відстроченого благополуччя» (Mazurkevych, 2014). Зважаючи на особливості молодого віку та спрямованість молоді у майбутнє, ми припустили, що якщо людина позитивно оцінює минуле, має гедоністичне теперішнє та орієнтацію на майбутнє, то має більш високий рівень задоволеності життям.

Матеріал та методи. Вибірку дослідження склали 60 осіб віком від 19 до 25 років (серед них 17 хлопців і 43 дівчини) – студенти магістратури Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара різних професійних напрямів та працівники в галузі юриспруденції, економіки, ІТ-технологій.

Методики дослідження: Оцінювання насиченості п'ятирічних інтервалів Є. І. Головахи, О. О. Кроніка; Семантичний диференціал часу Л. І. Вассермана та ін.; Шкала компетентності у часі Е. Шострома (методика САТ) в адаптації Ю. О. Альошиної, Л. Я. Гозмана, М. В. Загіки та М. В. Кроза; Опитувальник часової перспективи Ф. Зімбардо (Zimbardo Time Perspective Inventory, ZTPI) в адаптації А. Сирцової, Е. Т. Соколової, О. В. Мітіної; Індекс життєвої задоволеності Б. Неугартена в адаптації Н. В. Паніної; Шкала задоволеності життям Е. Дінера та колег (The Satisfaction with Life Scale - SWLS) в адаптації Д. О. Леонтьєва та Є. М. Осіна.

Результати та їх обговорення. На першому етапі обробки результатів емпіричного дослідження ми провели якісний аналіз рівня задоволеності життям у молоді, визначений за допомогою двох методик. Так, за методикою «Індекс життєвої задоволеності» Б. Неугартена (ІЖУ) виявлено, що більшість

молодих людей мають високі показники задоволеності життям. Це свідчить про те, що вони мають інтерес до життя, ставлять цілі і досягають їх, мають позитивне ставлення до оточуючого середовища, високу самооцінку та оптимістичне бачення майбутнього. При більш детальному аналізі можна сказати, що досліджувана молодь позитивно оцінює свої зовнішні і внутрішні якості, тим самим впевнена у собі і власних вчинках, оптимістично дивиться на життя і отримує від нього насолоду, з ентузіазмом і захопленням відноситься до повсякденності. Також видно, що хоча переважна більшість досліджуваних проявляє рішучість, стійкість та спрямованість при досягненні цілей, проте 40 % властиве пасивне примирення з життєвими невдачами, покірне прийняття всього, що приносить життя. Це може пояснюватися феноменом фаталістичного прийняття теперішнього, котрий ми проаналізуємо більш детально далі.

За методикою «Шкала задоволеності життям» Е. Дінера та колег (The Satisfaction with Life Scale - SWLS) було виявлено, що переважна більшість досліджуваних мають середній та високий рівень задоволеності життям. Це свідчить про те, що молодь у цілому достатньо задоволена життям.

З метою більш точної і цілісної оцінки задоволеності життям, котра описує наш феномен якомога повно з точки зору різних характеристик, ми взяли інтегральний показник за цими двома методиками. Отримані за двома методиками дані щодо рівня задоволеності життям молоді були перевірені на нормальність розподілу, за результатами якого був проведений кореляційний аналіз за допомогою критерію r-Пірсона, щоб виявити, чи однакові конструкти ними вимірюються. Зважаючи, що в результаті був виявлений позитивний статистично значущий кореляційний зв'язок ($r=0,859$ при $p \leq 0,01$), то для подальшого аналізу ми брали інтегральний показник задоволеності життям за сумою двох вищезазначених методик, який представлено на рисунку 1.

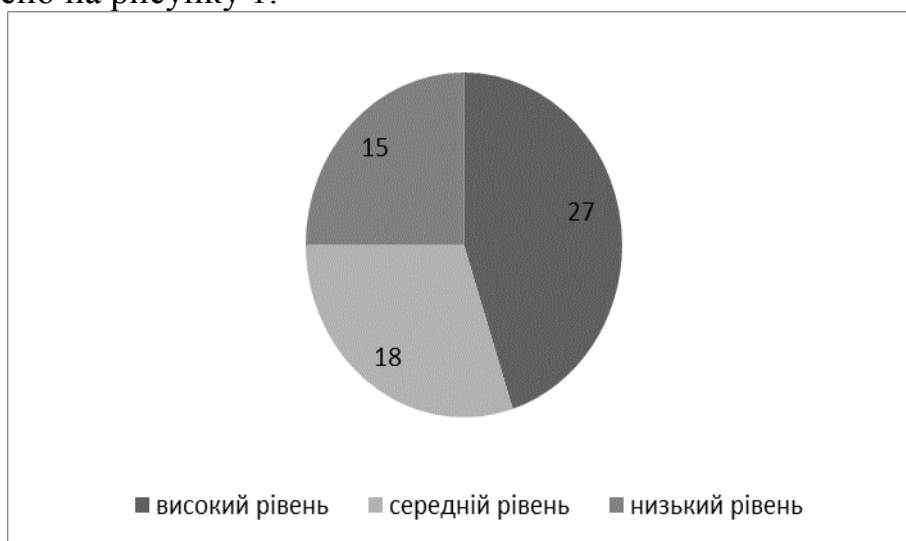

Рис. 1. Відсоткова частка досліджуваних з різними рівнями задоволеності життям за інтегральним показником двох методик

Таким чином, на рисунку 1 можна побачити, що більшість молодих людей задоволені своїм життям, а лише у 25 % досліджуваних був виявлений низький рівень задоволеності життям.

За методикою «Оцінювання насиченості п'ятирічних інтервалів» Є. І. Головахи та О. О. Кронікав становлено динаміку психологічного віку досліджуваних: у 68 % молодих людей психологічний вік співпадає із хронологічним, тобто різниця не перевищує 2 роки. Це свідчить про те, що переважна більшість досліджуваних живуть «тут і тепер», у відповідності з часовим континуумом. Відповідно у 32 % досліджуваних спостерігається дезінтеграція у переживанні часу, тобто вони живуть минулим або майбутнім, знецінюючи інші фактори часової перспективи. При цьому молоді люди вважають, що основні завдання та найбільш важливі звершення ще попереду, вони повні ентузіазму і з оптимізмом дивляться в майбутнє. Для подальшого аналізу різницю між хронологічним і психологічним віком брали за модулем як показник дезінтеграції в переживанні часу.

У більшості досліджуваних були виявлені високі показники компетентності у часі, тобто вони мають цілісне бачення часової перспективи та живуть сьогоденням. Показник людей з низьким рівнем компетентності у часі також достатньо великий та наближається до 50 %. Це може свідчити про те, що молодість – це період, коли змінюється бачення світу, цілі, переоцінюються значущість подій і, таким чином, відчуття навколишнього світу стає дискретним, де орієнтація йде переважно на один часовий проміжок: на минуле, теперішнє або майбутнє. Зважаючи на особливості молодого віку, можна припустити, що досліджувані більш спрямовані на майбутнє, знецінюючи теперішнє та минуле. Даний факт підтверджується методикою «Оцінювання насиченості п'ятирічних інтервалів» Є. І. Головахи та О. О. Кроніка, де переважна більшість респондентів, що дезінтегровані у часі, орієнтовані на майбутню перспективу.

Результати дослідження часової перспективи молоді за методикою Ф. Зімбардо представлено на рисунку 2.

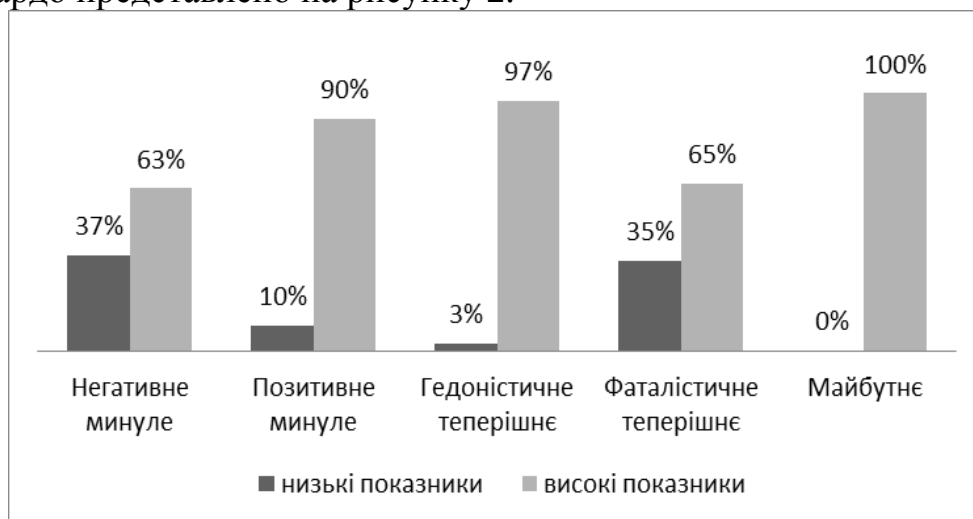

Рис. 2. Відсоткова частка досліджуваних з різними рівнями прояву часової перспективи

З рисунку 2 можна побачити, що більшість досліджуваних, а саме 90 %, оцінюють своє минуле як позитивне, хоча негативні події також займають відповідне місце у структурі життя і їх в достатній кількості відмічає 63 % досліджуваних. При цьому молодь переважно орієнтована на майбутнє, що, як вже зазначалося вище, притаманне періоду молодості, коли особи мають дещо максималістське бачення світу і вважають, що всі звершення ще попереду. Що стосується теперішнього, то більшість досліджуваних орієнтовані на гедоністичне теперішнє, тобто отримують насолоду від життя тут і зараз. Відсоток показника фаталістичного теперішнього більше середнього, це може пояснюватися тим, що молодь не завжди робить щось задля досягнення поставлених цілей, вважаючи, що життя підпорядковується долі та вищим силам і не залежить від них самих.

Результати за часовими факторами минулого, теперішнього та майбутнього за методикою «Семантичний диференціал часу» представлено на рис. 3, 4 та 5.

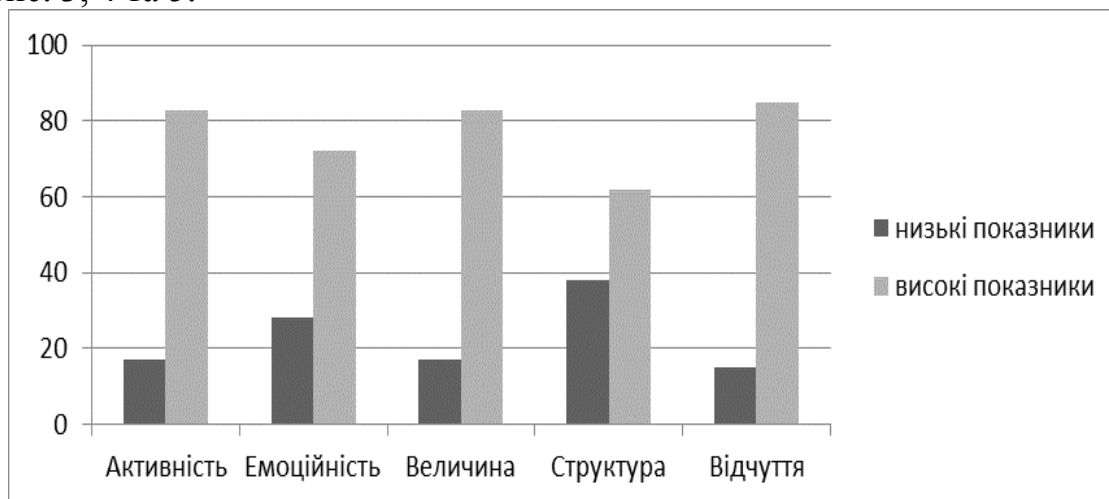

Рис. 3. Відсоткова частка досліджуваних з різними рівнями прояву часових факторів минулого

На рисунку 3 представлено, що за минулим найбільші показники отримали фактори активності, величини та відчуття. Це говорить про те, що в цілому воно бачиться стрімким, напруженим, великим, глибоким, реальним, відкритим тощо. Більший відсоток молоді, а саме 72 % відчувають минуле радісним, світлим, при цьому 28 % воно вважається печальним, тусклым, що може бути пов'язане з негативними подіями. Що стосується структури, то 62 % отримали високі показники, при цьому 38 % воно здається незрозумілим, неритмічним, переривчастим і незворотнім, що може бути пов'язано з якимись переломними подіями у минулому.

З рисунку 4 видно, що у теперішньому йде наростання балів за всіма факторами. На нашу думку, це пояснюється тим, що йде переоцінка минулого, можливо, не досить вдалого, та більш позитивні моменти проектуються на сьогодення та віддалені перспективи майбутнього, за яким низькі показники не спостерігаються. Це знову ж таки підтверджує наше припущення, що молоді люди повні ентузіазму і надії на краще, орієнтовані

на майбутнє і бачать його найбільш активним, відкритим, стрімким, світлим тощо.

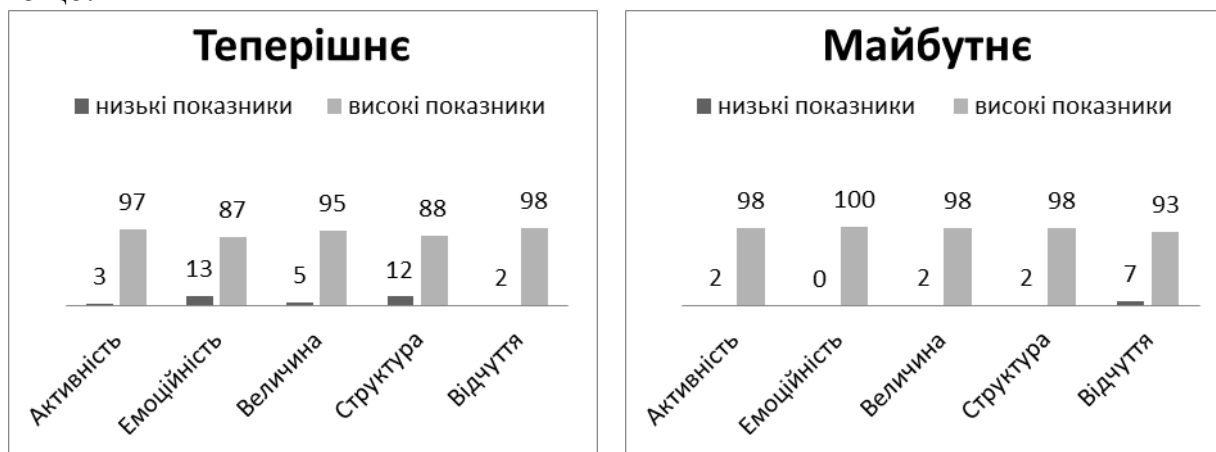

Рис. 4. Відсоткова частка досліджуваних з різними рівнями прояву часових факторів теперішнього та майбутнього

Для проведення статистичного аналізу отриманих результатів дослідження всі дані були перевірені на нормальність розподілу за допомогою критерію Колмогорова-Смірнова. Зважаючи на те, що ми отримали різні показники щодо розподілу даних (як нормальний розподіл так і ненормальний), для подальшого аналізу нами були використані як параметричний коефіцієнт кореляції Пірсона, так і непараметричний коефіцієнт Спірмена.

У межах першої емпіричної гіпотези ми припустили, що якщо у людини психологічний вік співпадає з хронологічним, то вона має більш високий рівень задоволеності життям. У результаті кореляційного аналізу нами був отриманий негативний статистично значущий кореляційний зв'язок між показниками різниці хронологічного та психологічного віку та рівнем задоволеності життям ($r = -0,521$, при $p \leq 0,01$), тобто чим більше різниця між хронологічним і психологічним віком у особи, при цьому неважливо, чи він є більшим або меншим за реальний, тим менше вона задоволена життям, що свідчить про повне підтвердження нашої гіпотези.

Наступним етапом обробки було проведення кореляційного аналізу між показниками компетентності у часі та рівнем задоволеності життям, за результатами якого був виявлений позитивний статистично значущий кореляційний зв'язок ($r = 0,605$ при $p \leq 0,01$), тобто якщо у молодій людини високий рівень компетентності у часі, то вона більше задоволена життям, і навпаки, якщо низький рівень компетентності у часі, то рівень задоволеності життям буде нижчий.

На нашу думку, це пояснюється тим, що якщо людина проживає сьогодення у всій його повноті, яскравості, не просто як наслідок фатального минулого або підготовку до кращого майбутнього, якщо вона цілісно бачить періоди свого життя та відчуває минуле, теперішнє та майбутнє як одне ціле, а не зациклюється на якомусь одному проміжку часу, то обставини її життя складаються більш благополучно, тим самим у неї спостерігається високий

рівень задоволеності життям. Такі дані дозволяють підтвердити нашу другу емпіричну гіпотезу.

Для перевірки наступної гіпотези, якщо людина позитивно оцінює минуле, має гедоністичне теперішнє та орієнтацію на майбутнє, то вона має більш високий рівень задоволеності життям, ми провели кореляційний аналіз між показниками часової перспективи та рівнем задоволеності життям досліджуваних, результати якого представлено в таблиці 1.

Таблиця 1

Показники кореляційного аналізу між факторами часової перспективи та рівнем задоволеності життям молоді

	Негативне минуле	Позитивне минуле	Гедоністичне теперішнє	Фаталістичне теперішнє	Майбутнє
Задоволеність життям	-,843**	,641**	,314*	-,332**	,345**

* - статистично значущий зв'язок на рівні $p \leq 0,05$;

** - статистично значущий зв'язок на рівні $p \leq 0,01$.

З таблиці 1 можна побачити статистично значущий кореляційний зв'язок між всіма факторами часової перспективи та рівнем задоволеності життям молоді. При цьому слід зазначити, що між факторами негативного минулого та фаталістичного теперішнього він виявився негативним, тобто якщо людина негативно оцінює своє минуле та фаталістично ставиться до теперішнього, то вона меншою мірою задоволена життям.

Між рівнем задоволеності життям та факторами позитивного минулого, гедоністичного теперішнього і майбутнього був виявлений позитивний статистично значущий кореляційний зв'язок, тобто при позитивному оцінюванні свого минулого, гедоністичному ставленні до теперішнього та при орієнтації на майбутнє людина більшою мірою задоволена своїм життям.

Таким чином, позитивне ставлення до минулого, насолода сьогоdnішнім днем та плани на майбутнє мають люди з інтересом до життя, які відмічаються рішучістю, стійкістю, мають спрямованість на досягнення успіху та отримують насолоду від життя, що свідчить про повне підтвердження нашої третьої гіпотези.

Для перевірки нашої наступної гіпотези, якщо людина має високі показники за шкалами активності, емоційності, величини, структури та відчуття при оцінюванні свого минулого, теперішнього та майбутнього, то вона має більш високі показники задоволеності життям, ми провели кореляційний аналіз між заданими часовими факторами та рівнем задоволеності життям досліджуваних, результати якого представлено у таблиці 2.

З таблиці 2 можна побачити, що не виявлено статистично значущого зв'язку між фактором активності та рівнем задоволеності життям у всіх проміжках часу.

Таблиця 2

Показники кореляційного аналізу між часовими факторами та рівнем задоволеності життям молоді у минулому, теперішньому та майбутньому

		Фактор активності	Фактор емоційності	Фактор величини	Фактор структури	Фактор відчуття
Задоволеність життям	Минуле	0,218	0,710**	0,443**	0,575**	0,468**
	Теперішнє	0,187	0,761**	0,538**	0,537**	0,431**
	Майбутнє	0,173	0,565**	0,484**	0,310*	0,229

* - статистично значущий зв'язок на рівні $p \leq 0,05$;

** - статистично значущий зв'язок на рівні $p \leq 0,01$.

Слід зазначити, що якісний аналіз результатів надав змогу встановити високі показники даного фактору як при задоволеності, так і незадоволеності життям. Це говорить про напруженість, активність, щільність, стрімкість та мінливість при сприйнятті часу молоддю. Даний факт, на нашу думку, пояснюється прискоренням темпу життя, збільшенням обсягу інформації, необхідністю постійно адаптуватися до мінливого предметного і соціального світу, що особливо характерно для молодого віку, який є першою ланкою самостійного життя людини.

Було виявлено позитивний статистично значущий кореляційний зв'язок між всіма іншими факторами та задоволеністю життям молоді у минулому, теперішньому й майбутньому, окрім зв'язку між задоволеністю життям та фактором відчуття у майбутньому, що може бути пов'язано із його віддаленістю у часі, внаслідок чого воно вбачається молодим людям далеким і неточним.

Виходячи з того, що між показниками часової перспективи та рівнем задоволеності життям молоді було виявлено достатньо статистично значущих кореляційних зв'язків, наступним етапом обробки даних емпіричного дослідження було проведення лінійного множинного регресійного аналізу з метою виявлення різної долі значущості виявлених показників часової перспективи у прояві задоволеності життям досліджуваних.

Враховуючи описані вище результати кореляційного аналізу між досліджуваними змінними, можна побачити, що між рівнем задоволеності життям та фактором негативної оцінки минулого виявлено достатньо щільний статистично значущий зв'язок, який дорівнює $-0,843$, тому для більш коректного відображення даних регресійного аналізу показник негативного минулого був відокремлений з подальшого аналізу, але враховується при формулюванні висновків.

Ми обрали вид багатомірного лінійного множинного регресійного аналізу з покроковим включенням змінних факторів, так як вважаємо його найбільш точним. Незалежними змінними (предикторами) для регресійного аналізу виступили всі досліджувані фактори часу та часової перспективи, а

саме: різниця між хронологічним та психологічним віком, компетентність у часі, фактори часової перспективи (негативне минуле, позитивне минуле, гедоністичне теперішнє, фаталістичне теперішнє, майбутнє) та фактори оцінки минулого, теперішнього і майбутнього (активність, емоційність, величина, структура, відчуття). Результати регресійної статистики наведено в таблиці 3.

З таблиці 3 можна побачити, що величина коефіцієнта множинної регресії для п'ятифакторної моделі задоволеності життям дорівнює 0,912. Це обумовлено високим проявом таких факторів часової перспективи, як емоційне теперішнє, емоційне минуле, відчуття теперішнього, незначна різниця між хронологічним і психологічним віком та компетентність у часі, тобто вони прогнозують вірогідність високої схильності до задоволеності або незадоволеності своїм життям.

Таблиця 3

Регресійна статистика для вияву значущості показників відчуття часу та часової перспективи у прояві задоволеності життям у молоді

Показник	Розрахункове значення
Множинний R	0,912
R-квадрат	0,832
Скорегований R-квадрат	0,806
Стандартна похибка	6,473

Значення R-квадрата (коефіцієнта детермінації) дорівнює 0,832, тобто частка дисперсії залежної змінної, пояснена регресією, становить 83 %, а розрахована регресійна модель, значуща за критерієм F-Фішера ($F = 31,644$, $p \leq 0,000$). Загальна характеристика побудованої кореляційно-регресійної моделі подана в таблиці 4.

Таблиця 4

Характеристика кореляційно-регресійних зв'язків між факторами вісімнадцяти незалежних змінних та залежної змінної

Показник	Коефіцієнти регресії (β)	t-критерій Стьюдента	Рівень значущості вірогідності прогнозу, p
Емоційне теперішнє	0,336	4,085	0,000
Емоційне минуле	0,309	3,887	0,000
Компетентність у часі	0,183	2,647	0,011
Відчуття теперішнього	0,170	2,533	0,014
Різниця хронологічного та психологічного віку	-0,146	-2,158	0,036

Як бачимо в таблиці 4, стандартні коефіцієнти регресії відображають відносний рівень вірогідності впливу кожного фактору – предикторів: для змінної «Емоційне теперішнє» $\beta = 0,336$, для змінної «Емоційне минуле» $\beta = 0,309$, для змінної «Компетентності у часі» $\beta = 0,183$, для змінної «Відчуття теперішнього» $\beta = 0,170$ та для змінної «Різниця хронологічного та психологічного віку» $\beta = -0,146$. Усі коефіцієнти статистично значущі.

Результати регресійного аналізу уможливили виокремлення п'яти факторів, що продемонстрували статистично надійну вірогідність впливу форм прояву незалежних змінних на залежну – задоволеність життям, за якими було побудовано п'ятифакторну кореляційно-регресійну модель виду:

$$Y = 31,97 + 0,34 X_1 + 0,31 X_2 + 0,18 X_3 + 0,17 X_4 - 0,15 X_5,$$

де: Y – середній показник задоволеності життям; X_1 – фактор емоційного теперішнього, що найбільше впливає; X_2 – фактор емоційного минулого; X_3 – компетентність у часі; X_4 – фактор відчуття теперішнього; X_5 – різниця хронологічного та психологічного віку.

Отримані результати свідчать про те, що для відчуття задоволеності життям найбільш значущими є низькі показники негативної оцінки минулого та емоційне забарвлення минулого, яке при низькому рівневі задоволеності життям здається сумним, тьмним, тривожним, сірим і туманним. Таке уявлення характерно для осіб з вираженою внутрішньою напруженістю, незадоволеністю актуальною ситуацією, можливо, депресивним станом і передбачає травматичну подію, біль і жаль.

Минуле, у свою чергу, впливає на емоційну складову теперішнього і проектує свій відбиток на світосприйняття та відчуття сьогодення. Відчуття теперішнього при низькому рівневі життя буде сприйматися удаванним, далеким, замкнутим і т. д. І навпаки, при високому рівні задоволеності життям негативне минуле змінюється позитивним минулим і його емоційна складова набуває сприятливий відтінок. Теперішнє при такому розкладі відчувається емоційно насиченим яскравими подіями, відкритим, реальним, близьким.

На задоволеність життям впливає і компетентність у часі, коли людина живе сьогоdnішнім днем, не зациклюючись на негативних моментах минулого, і не живе лише думкою про краще майбутнє. Даний факт підтверджується останнім значущим фактором регресійного аналізу «Різниця хронологічного та психологічного віку», так як дезінтеграція у переживанні часу зменшує показники задоволеності життям.

Висновки. Виходячи із результатів емпіричного дослідження можна визначити особливості зв'язку між рівнем задоволеності життям та відчуттям часової перспективи у молодому віці, а саме: особи, які мають низькі показники дезінтеграції хронологічного та психологічного віку, негативну оцінку минулого та фаталістичне сприйняття теперішнього, а також високі показники компетентності у часі, позитивну оцінку минулого, гедоністичне сприйняття теперішнього й усвідомлення перспектив майбутнього та шкалами емоційності, величини, структури та відчуття при оцінюванні свого минулого, теперішнього та майбутнього, то вони більш задоволені життям.

Подальшими *перспективами дослідження* може бути більш детальний аналіз відчуття часу та розуміння часової перспективи людиною загалом, визначення ставлення до свого минулого, теперішнього та майбутнього, їх інтегральна оцінка у різні вікові періоди та її роль у переживанні задоволеності життям й зв'язку з різними видами благополуччя особистості.

Бібліографічні посилання

- Athawale, R. (2004), "Cultural, gender and socioeconomic differences in time perspective among adolescents", *Department of Psychology, University of the Free State*.
- Belanovskaya, O. V. (2004), "The time perspective of life plans in youth" [Vremennaya perspektiva zhyznennyh planov v yunoshestve]. *Problemy socyal'noy psikhologii lichnosti: sbornik statey - Problems of social psychology of personality: collection of papers*, Saratov, No. 1, p. 78 – 88.
- Bolotova, A. K. (2004), "Time and his experience in a situation of social instability" [Vremya i ego perezhivaniye v situatsiiy socyalnoy nestabilnosti]. *Chelovek v trudnoy zhyznennoy situatsiiy: sbornik statey - The person in a difficult life situation: collection of papers*, Moscow, p. 45 – 47.
- Boniwell, I. and Zimbardo, P. (2004), "Balancing one's time perspective in pursuit of optimal functioning", *Positive psychology in practice*, No. 2, p. 165–180.
- Chyigar`kova, A. V. (2013), "Time perspective of the younger generation" [Vremennaya perspektiva molodogo pokoleniya]. *Socialnuye yavleniya - Social phenomena*, No. 1(2), p. 95 – 99.
- Diener, E. (2006), "Guidelines for national indicators of subjective well-being and ill-being", *Journal of Happiness Studies*, No. 7, p. 397 – 404.
- Dobrony`czkaya, A. V. (2017), "Features of time orientation" [Osoblyvosti chasovyh oriyentatsiy]. *Molodyy vchenyy - Young scientist*, No. 8, p. 260 – 262.
- Fredrickson, B. (2009), *Positivity. Groundbreaking Research to Release Your Inner Optimist and Thrive*, UK : Oxford Publications.
- Gyzhuk, T. V. (2012), " Psychological age as a factor in the development of female teachers during the period of middle adolescence" [Psikhologicheskiiy vozrast kak faktor razvitiya zhenshhin-pedagogov v period sredney vzroslosti]. *Nauchnoe soobshhestvo studentov XXI stoletiya - Scientific community of students of the XXI century: collection of papers*, Novosibirsk, p. 563-568.
- Hayes, N. and Stephen, J. (2003), "Big 5 correlates of three measures of subjective well-being", *Personality and Individual differences*, No. 34(3), p. 723 – 727.
- Mazurkevych, A. V. (2014), " Relationship between the subjective quality of life and the temporal perspective of the individual" [Vzaimosvyaz subjektivnogo kachestva zhizni i vremennoy perspektivy lichnosti]. *Vestnik KRAUNCz. Gumanitarnye nauki – The Bulletin KRAUNTS. Humanitarian sciences*, No. 1(23), p. 94 – 105.
- Nosenko, E.L. and Nosenko, D.V. (2017), "Routes to happiness as the personality resources of the quality of life ". *Visnyk Dnipropetrovs'kogo universytetu. Serii: Pedagogika ta Psychologiya – Dnipropetrovsk university bulletin. Series: Pedagogy and Psychology*, No 23, p. 11 – 18.
- Nyutten, Zh. (2004), "Motivation, action and the prospect of the future" [Motivatsiya, dejstviye i perspektiva budushhego]. *Moskva - Moscow*, 608 p.
- Paczakula, Y. Y. (2014), " Measurement of the time perspective of the younger generation in the situation of changing cultural and historical environment" [Izmereniya vremennoy perspektivy molodogo pokoleniya v situatsiiy izmeneniya kulturno-istoricheskoy sredy]. *Sovremennyye problemy nauki i obrazovaniya - Modern problems of science and education*, No. 6, p. 45 – 51.
- Pidruchna, I. B. (2012), "Structure and content characteristics of the time perspective of the person as a subject of scientific analysis" [Strukturno-zmistovi xarakterystyky chasovoyi perspektyvy osobystosti yak predmet naukovoogo analizu]. *Vysnyk «Institutu rozvytku dytyny» - The Bulletin of Institute of Child Development*, No 22, p. 161 – 165.
- Pyasta, D. P. (2017), "The role of awareness of the time perspective in experiencing of life satisfaction of students" [Rol` usvidomlennya chasovoyi perspektyvy u perezhivanni zadovolenosti zhyttyam studentiv] available at: http://www.distance.dnu.dp.ua/ukr/conference/.../Pyasta_Grisenko.doc.

- Savlakova, N. M. (2010), "Time perspective of the person: a theoretical analysis of the problem" [Vremennaya perspektiva lichnosti: teoreticheskiy analiz problemy]. *Filosofiya i sotsialnyye nauky - Philosophy and social sciences*, No 3, p. 18 – 24.
- Syrzova, A. (2008), "Age dynamics of time personality orientations" [Vozrastnaya dinamika vremennykh orientatsiy lichnosti]. *Voprosy psikhologii – The Issues of Psychology*, No 2, p. 41 – 54.
- Virna, Zh. P. (2013), "Adaptive profile of life satisfaction person" [Adaptatsionnyy profil zadovolenosti zhyttem osobystosti]. *Problemy suchasnoyi psikhologii - Problems of modern psychology*, No. 2, p. 20 – 25.
- Zimbardo, P. G. And Boyd, J. N. (1999), "Putting time in perspective: A valid, reliable individual-differences metric", *Journal of Personal and Social Psychology*, No 77, p. 1271 – 1288.

УДК 159.954.4-053.4

І. М. Грузинська

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова
ip_lysenkova@ukr.net

СТРУКТУРА ТВОРЧОЇ УЯВИ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Анотація. У статті розглянуто й обґрунтовано актуальність зазначеної проблеми. Проаналізовано наукові праці вітчизняних та зарубіжних учених, що стосуються досліджень структури творчої уяви. Розроблено авторську модель структури творчої уяви, виділено її основні складові, критерії та показники.

Ключові слова: компонент, критерії, показники, творча уява, діагностування, старший дошкільний вік.

Аннотация. В статье рассмотрена и обоснована актуальность указанной проблемы. Проанализированы научные труды отечественных и зарубежных ученых, касающиеся исследований структуры творческого воображения. Разработана авторская модель структуры творческого воображения, выделены ее основные составляющие, критерии и показатели.

Ключевые слова: компонент, критерии, показатели, творческое воображение, старший дошкольный возраст.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку освіти характеризується віднесенням до її пріоритетних завдань формування інноваційної особистості, здатної до креативності, творчості, вміння ефективно діяти в соціумі та знаходити нестандартні шляхи вирішення різноманітних задач.

Психологічною основою креативності є творча уява. Саме тому аспект творчої уяви, який найбільш активно розвивається в старшому дошкільному віці, ми вбачаємо як передумову розвитку інноваційної особистості ХХІ століття.

Вихідною методологічною проблемою творчої уяви як в частині її діагностування, виявлення характерних особливостей, які можуть бути віднесеними до психологічних умов її формування та розвитку, так і в

розробці відповідних психологічних програм, спрямованих на забезпечення оптимального формування та розвитку творчої уяви в різних вікових групах, у тому числі і старших дошкільників, є науково обґрунтоване визначення та відбір критеріїв оцінювання ступеня розвитку вищезазначеної якості. Іншими словами, оцінка творчої уяви повинна бути комплексною та здійснюватися шляхом об'єднання показників творчої спрямованості на виконання завдання з показниками творчої оригінальності при його виконанні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З огляду на актуальність даної проблеми, велика кількість науковців зверталася до визначення критеріїв розвитку творчої уяви. Зокрема, В. А. Роменець до основних критеріїв відносить метафоричність, розробленість та індивідуалізованість образу уяви (Romancets, 2001). О. А. Голюк та Н. О. Пахальчук, аналізуючи досліджувану проблему, виділяють наступні критерії: особливості когнітивно-креативних якостей дитини; характер мотиваційно-ціннісних якостей дитини; специфіка прояву пізнавальної активності; творча позиція у сфері спілкування.

Розглядаючи творчу уяву як психологічно пізнавальний процес довільного створення суб'єктом нових образів, І. Г. Тітов виокремлює такі її критерії: 1) метафоричність образу; 2) розробленість образу; 3) індивідуалізованість образу (Titov, 2008).

Значна кількість експериментів, спрямованих на осмислення проблематики критеріальних показників сформованості та розвитку творчої уяви певною мірою відобразилася на результатах зазначених досліджень у вигляді різноплановості, різнохарактерності, а іноді і роз'єднаності відповідних наукових поглядів та теорій. Зокрема, І. М. Розет до високого рівня розвитку уяви дитини відносить можливість спостерігати образи, що створюються «немовби зі сторони»; О. М. Дяченко говорить про варіативність продуктів творчої уяви; С. Л. Рубінштейн зазначає, що головною ознакою високого рівня розвитку даного процесу є здатність до створення нових та оригінальних образів, можливість їх комбінування; на легкість асоціювання звертає увагу Е. А. Пармон; у дослідженнях вчених Дж. Гілфорда та Е. Торренса критеріями виступають ступінь гнучкості, деталізації створеного образу та його емоційне забарвлення. Про емоційний компонент творчої уяви, як критерій її розвитку, говорить у своїх дослідженнях А. В. Запорожець (1986), який розглядав розвиток особливої «емоційної» уяви як створення образу відповідно до можливої ситуації поведінки дитини. Е. В. Ільєнков до критеріїв розвитку творчої уяви вносить вміння маніпулювати образами, оскільки саме завдяки йому створюється новий оригінальний продукт (Ilyenkov, 1968).

Мета статті – теоретичне висвітлення дослідження даної проблеми та побудова авторської моделі структури творчої уяви.

Виклад основного матеріалу дослідження. У результаті огляду літератури було виявлено значну кількість запропонованих вченими критеріїв, які, однак, через слабку взаємопогоджуваність загальнотеоретичних та методичних установок не надають можливості до

об'єднання в єдину структуровану систему, що створює значні труднощі в підборі оптимальних критеріїв розвитку творчої уяви. Відсутня і цілісна класифікація цих критеріїв. Ми повністю погоджуємося з позицією Я. А. Пономарьова, який твердить про відсутність «надійних критеріїв для виявлення творчої діяльності від нетворчої» (Ponomarev, 1976). При цьому акцентуємо увагу на думці вченого, який твердить, що саме велика кількість пропонуєваних критеріїв свідчить про недостатню розробленість проблеми творчості.

Таким чином, до одного із завдань нашого дослідження, виходячи із особливостей його предмету, ми відносимо розроблення компонентів, критеріїв з показниками діагностики та розвитку творчої уяви. Розробляючи зазначені критерії, ми виходили з того, що вони мають бути співпорівнюваними, тобто співставлення окремих ознак творчої уяви між собою, своєрідним еталоном вираженості досліджуваної якості.

Відповідно, спираючись на результати теоретико-психологічного аналізу досліджуваної проблеми, узагальнивши показники, запропоновані різними вченими-психологами щодо оцінювання розвитку творчої уяви, а також керуючись теоретичними положеннями щодо властивостей уяви і особливостей її структурної організації, притаманних дітям старшого дошкільного віку, нами було визначено компоненти, критерії та показники розвитку творчої уяви старших дошкільників.

На рисунку 1 представлена гіпотетична схема компонентів, критеріїв та показників творчої уяви дітей старшого дошкільного віку. Запропонована система критеріїв може бути використана в якості базової для формування системи методів діагностики та організованого розвитку творчої уяви дошкільників.

Рис. 1. Компоненти, критерії та показники творчої уяви дітей старшого дошкільного віку

Вважаємо за доцільне детально охарактеризувати кожний компонент із його критеріями та показниками.

Когнітивний (пізнавальний) компонент. Критерієм даного компонента є творче мислення. Даний критерій оцінює ефективність функціонування психічних механізмів переробки інформації на різних рівнях пізнавального відображення, відбиває повноту та дієвість отриманої інформації в результаті виконання різних видів творчої діяльності. Також він включає в себе оцінювання рівня сформованості умінь та навичок до творчої діяльності, розвитку образного мислення та пізнавальних психічних процесів (сприймання, пам'ять, уява). При цьому вагома увага приділяється мисленню, яке тісно пов'язане з вищезазначеними психічними процесами. Якщо перед дитиною стоїть завдання створити нові образи або по-новому їх поєднати, включається діяльність процесів мислення. Враховуючи минулий досвід, екстраполюючи себе в образ чи ситуацію, яку ніколи не бачили, в уяві створюється новий образ.

Вартий уваги поділ Дж. Гілфордом мислення на два типи: конвергентний та дивергентний. Для нас важливим є дивергентний тип мислення, який характеризується як творчий та спрямовується на знаходження різних шляхів вирішення завдань.

Особливості роботи продуктивної (творчої) уяви, яка є психологічним ядром творчості (Л. С. Виготський, Б. М. Теплов, А. Я. Дудецький та ін.), характеризують такі складові, як смисловий реалізм уяви й уміння (здатність) бачити ціле в раніше розрізнених частинах.

Доцільно звернути увагу на дослідження вчених Л. С. Виготського, В. В. Давидова, А. Р. Лурія, О. А. Мороз, Н. Н. Палагіної, які розвиток творчої уяви особистості тісно пов'язують із розвитком другої сигнальної системи. Зазначені та інші вчені наголошують на тісному зв'язку уяви з

мовленням. Мова дає дитині можливість уявити предмет, якого вона не бачила, думати про нього та в думках перетворювати його. Окрім того, мова стає засобом усвідомлення творчого задуму та водночас є інструментом аналітико-синтетичної діяльності.

Тому, зважаючи на вищезазначені особливості когнітивного компонента, ми виділяємо такі його показники: 1) оптимальний рівень розвитку пізнавальних психічних процесів (пам'ять, уява, сприймання, мовлення); 2) дивергентність мислення (гнучкість, оригінальність, творчу ініціативність, різноманітність асоціацій, самостійність, незвичність та оригінальність рішень); 3) використання засобів мови в створенні образу творчої уяви; 4) здатність до відображення деталей образу з їх наступним використанням у процесі формування образу творчої уяви; 5) здатність до рекомбінаторики.

Мотиваційний компонент ефективності творчої уяви характеризується наявністю у дитини інтересу до будь-якого виду діяльності, спонуканням до дії, потреби у пізнанні та активності, пошуку нових знань. Критерієм мотиваційного компонента виступає допитливість. Даний критерій акумулює позитивно-активне ставлення до творчої діяльності та її умотивованість.

О. В. Запорожець та Л. О. Вегер важливу роль у становленні творчого процесу відводять пізнавальній мотивації, яка сприяє активізації та підтримці творчого процесу, що, в свою чергу, є інструментом збільшення життєвого досвіду, який важливий про розвитку творчої уяви, адже творчість завжди вмотивована. Мотиваційна сфера виступає рушійним фактором при поведінці дитини під час її творчої діяльності.

Варто відмітити, що психологічну основу домінуючої ознаки пізнавальної мотивації є пізнавальна потреба – потреба у зовнішніх враженнях. Спираючись на дослідження В. В. Назаренко, мотиви в дошкільному віці можна поділити на пізнавальні, ігрові та пізнавально-навчальні. Вчений вважає, що найбільш характерний для старшого дошкільного віку є варіант ієрархії зазначених мотивів. На вершині ієрархії пізнавальний мотив, наступний щабель займає пізнавально-ігровий мотив, базовим є ігровий мотив.

Згідно з дослідженнями Л. С. Виготського, А. Г. Маклакова та С. Д. Максименка нейрофізіологічною основою уяви виступає утворення тимчасових нервових зв'язків першої та другої сигнальних систем, їх розпад на окремі частини, в результаті чого відбувається створення нових систем та їх об'єднання на фоні впливу різних мотивацій (Maksimenko, 2000).

Творчість дитини є мотивованою, тому дуже важливо, як дорослий підтримує й спрямовує пізнавальні мотиви, зумовлює потребу у нових враженнях та соціальних контактах, прагнення активно експериментувати, перетворювати та комбінувати.

Вищеописана характеристика мотиваційного компонента розвитку творчої уяви дає підстави виділити наступні його показники: 1) пізнавальна мотивація; 2) особливий інтерес до предмета, прагнення глибше його пізнати; 3) прагнення активно експериментувати.

Діяльнісний компонент характеризується умінням оригінально та самостійно виконувати завдання творчого змісту, активізувати творчу уяву завдяки нестандартним процесам мислення та яскравістю образів. Критерієм даного компонента є саморегуляція поведінки і діяльності. Відповідно до принципів розвитку психіки в процесі діяльності, всі психологічні властивості дитини перебувають у стадії розвитку, в якому головною умовою є та чи інша діяльність.

Займаючись питанням прояву дитячої творчості, Р. С. Немов зазначав, що існує зв'язок між творчістю та зацікавленістю дитини до здійснюваної діяльності. Автор пояснює це тим, що зацікавленість до творчої діяльності пов'язана із відкриттям нового та бажанням отримати необхідну інформацію (Nemov, 2003).

Науково-психологічні дослідження структури діяльності, які виходять з концепції її системного характеру, наголошують на принциповому значенні для досягнення позитивних результатів у діяльності поетапної реалізації її структурних елементів: 1 елемент – формування мети; 2 елемент – мотивація (потяг до діяльності); 3 елемент – планування; 4 елемент – реалізація запланованого; 5 елемент – оцінювання (проміжне та остаточне).

Проміжне оцінювання здійснюється з метою усвідомлення правильності чи помилковості поетапного здійснення діяльності та її своєчасне корегування. Остаточне оцінювання забезпечує усвідомлення досягнення поставленої мети (повністю чи частково). Будь-яка дія творчої уяви так чи інакше відображає дану схему.

Структурування процесу творчої уяви за етапами, притаманними діяльності та залученню дошкільників до активної участі в реалізації кожного з етапів, можна віднести до психологічної умови розвитку творчої уяви дошкільників.

Згідно з аналізом теорії діяльності за О. М. Леонтьєвим, у дошкільному віці виявляються здібності до самостійного пошуку відповідей для вирішення творчих завдань, здібності до легкого входження в уявну ситуацію та створення продуктів творчої уяви. Створення образу творчої уяви, отримання продукту за результатами творчої уяви та апробація уявних образів з ровесниками – все це діяльнісний процес (Leontyev, 2000).

Зазначені характеристики дають можливість уяві трансформувати різні об'єкти, змінюючи при цьому форми репрезентації реальних можливостей за рахунок включення в процес уяви всього раніше здобутого досвіду суб'єкта при спілкуванні.

Отже, узагальнюючи все вищезазначене, можна виділити наступні показники діяльнісного критерію розвитку творчої уяви: 1) самостійність; 2) активність прояву до творчої діяльності; 3) ініціативність; 4) саморегуляція поведінки; 5) послідовна реалізація всіх етапів творчої уяви.

В межах *соціально-комунікативного компонента* критерієм було виділено міжособистісну комунікацію. Варто зазначити, що поведінка або спілкування дитини є також одним із видів діяльності, які мають безпосередній вплив на ефективність її творчої уяви. Зазначений компонент,

який включається в діяльність, свідчить про комунікативну можливість дошкільника. Комунікативна можливість характеризується умінням доброзичливо взаємодіяти у колективі з однолітками та оточуючими людьми в системі міжособистісних стосунків. Не менш важливою є здатність дошкільника відносити себе до певної соціальної групи (Bogush, 2006). В аспекті досліджуваної нами проблеми комунікація дошкільника з ровесниками та дорослими дозволяє йому розширювати життєвий досвід та відображати більшу кількість предметів навколишньої дійсності, які можуть стати об'єктами для створення нових образів, формувати та розвивати вміння та навички, необхідні для ефективної творчої уяви, здійснювати соціальну апробацію результатів власної творчої уяви, а також відображати ці результати у спілкуванні, грі, художньо-мовленнєвій та іншій діяльності. Окрім цього, ефективність творчої уяви дитини дозволяє їй закріплювати та підвищувати власний соціально-психологічний статус у межах соціальної групи.

Питання розвитку комунікативної діяльності досліджувалося багатьма вченими, зокрема у працях П. Блонського, Д. Ельконіна, В. Котирло, С. Кулачківської, С. Ладивір, Д. Менджерицької, В. Моляко, Т. Піроженко, В. Роменця, Т. Титаренко, С. П. Тищенко вчені акцентують увагу на творчій грі дошкільників. Даний компонент може бути реалізований в декількох аспектах: у першому соціально-психологічна комунікація виступає як джерело набуття соціального досвіду, який у подальшому може бути інтегрований шляхом формування образів творчої уяви.

Другий аспект – соціальна апробація. Дитина в процесі комунікації розповідає про власні результати творчої уяви, обговорює їх із ровесниками та за допомогою дорослого доповнює та розширює, здійснюючи, таким чином, її соціальну апробацію.

Третій аспект – комунікація; є однією із форм втілення на практиці результатів творчої уяви дитини. Через розповідь, інсценізацію, виконання певної уявної соціальної ролі в ігровій ситуації тощо.

Четвертий аспект – найважливіший, на наш погляд, аспект соціально-комунікативного компонента полягає у соціальному підкріпленні мотивації дитини до творчості. Показниками даного критерію є: 1) мова і мовлення; 2) використання соціальних контактів для апробації результатів творчої уяви; 3) колективна уява.

Емоційний компонент характеризується використанням позитивного емоційного забарвлення предметів та ситуацій, які використовуються в якості об'єктів творчої уяви, а також формуванням стійкого позитивного емоційного мікроклімату, який супроводжує всі творчі дії дитини. Відповідно, критерієм даного показника виступають емоції, що виникають у процесі творчої діяльності. Одним із перших, хто визначив, що творчий процес супроводжують специфічні для творчої діяльності емоції, був К. Роджерс. Вчений зазначив, що дані переживання віднесені до сфери вищих почуттів та виражаються в емоційному стані відкриття («я відкрив», «ось те, що я хотів показати», тощо). Про важливість впливу емоцій на

розвиток творчої уяви писав Т. Рібо, який стверджував, що механізм функціонування творчої уяви є суб'єктивним синтезом трьох критеріїв – розумового, емоційного та несвідомого, за допомогою яких будується образ майбутнього творчого продукту (Ribot, 1901).

Подальші дослідження творчої уяви будувалися за таким же принципом виділення емоційного характеру уяви: «Діяльність уяви становить собою розряд емоцій» (Л. С. Виготський) (Vygotsky, 1983).

Л. М. Веккер одним із факторів, який впливає на розвиток уяви дитини, вважає емоційність уяви. До компонентів даного процесу автор відносить відчуття близькості рішень, емоціональну евристику під час мисленнєвої діяльності та емоційний прогноз наступних етапів вирішення творчих завдань (Vekker, 2000). Також більшість авторів (О. К. Тихомирова, Ю. Е. Виноградов, П. К. Анохіна) зазначали, що для творчого процесу потрібне емоційне підкріплення та емоційна активація (Vinogradov, 1901; Tikhomirov, 2002).

Грунтуючись на вищезазначеному аналізі емоційного критерію розвитку творчої уяви старших дошкільників, ми виділяємо наступні його показники: 1) позитивне ставлення до об'єктів творчої уяви; 2) позитивне емоційне ставлення до процесу творчості; 3) наявність позитивної емоційної евристики; 4) емоційний прогноз; 5) інтерес та захоплення при створенні творчих образів.

Висновки. Таким чином, результати аналізу проблематики критеріїв і показників, які можуть бути використані для формування системи методів діагностування творчої уяви старших дошкільників, дають підстави для твердження про недостатнє відпрацювання зазначених питань. На основі теоретичного аналізу наукових напрацювань нами запропонована авторська модель структури творчої уяви дітей старшого дошкільного віку, яка включає такі компоненти, як когнітивний, мотиваційний, діяльнісний, соціально-комунікативний, емоційний. Відповідно виділено наступні їх критерії: творче мислення; допитливість; саморегуляція поведінки і діяльності; міжособистісна комунікація; емоції, що виникають в процесі творчої діяльності.

Подальші перспективи розвитку. Зазначена структура може бути використана для формування на її базі комплексної діагностичної методики для емпіричного дослідження творчої уяви старших дошкільників.

Бібліографічні посилання

- Bogush, A. M., Varyanitsa, L. O., Gavrish, N. V. & Kurinna, S. M. (2006), *Children and society: features of socialization of children of preschool and junior school age* [Dity i sotsium: osoblyvosti sotsializatsiyi ditey doshkil' noho ta molodshoho shkil' noho viku], Lugansk: Alma Mater.
- Leontyev, A. N. (1959), *Problems of the development of the psyche* [Problemy razvitiya psikhiki], M.: Publishing House of the Academy of Pedagogical Sciences of the RSFSR.
- Maklakov, A. G. (2001), *General Psychology* [Obshchaya psikhologiya], SPb.: Peter.
- Maksimenko, S. D. (2000), *General Psychology* [Zahal' na psykholohiya], K.: MAUP.

- Muzyka, O. O. (2002), "Interaction of motivation and characteristics in the development of creative environment". *Gifted Personality: Search, Development, Help: Scientific Notes of the Institute of Psychology named after. G.S. Kostyuk APS of Ukraine*, p. 146–149.
- Nazarenko, V. V. (2008), *The development of the motivational sphere of children 5-7 years old* [Razvitiye motivatsionnoy sfery detey 5-7 let], Author's abstract in candidacy for a degree of Ph. D. in Psychology: 19.00.13 - Developmental psychology, acmeology, Moscow.
- Nemov, R. S. (2003), *Psychology. General principles of psychology* [Psikhologiya. Obshchiye osnovy psikhologii], M.: Humanity. ed. Center VLADOS.
- Poddyakov, N. N. (2005), "Features of mental development of children" [Osobennosti psikhicheskogo razvitiya detey]. *Voprosy psikhologii – Psychology issues*, Vol. 5, p.113–119.
- Roments, V. A. (1976), *Psychology of creativity* [Psikhologiya tvorchosti], Kiev.
- Tikhomirov, O. K. (2002), *Psychology of thinking* [Psikhologiya myshleniya], Moscow.
- Titov, I. G. (2008), "Criteria and functions of the creative description of the young school" [Kryteriyy ta funktsiyy tvorchoyi uyavy molodshoho shkolyara]. *Obdarovana dy`ty`na. – Gifted child*, Vol. 10, p. 56–61.
- Vekker, L. M. (2000), *Psyche and reality. A unified theory of mental processes* [Psikhika i real'nost'. yedinaya teoriya psikhicheskikh protsessov], Moscow.
- Vygotsky, L. S. (1997), *Imagination and creativity in childhood* [Voobrazheniye i tvorchestvo v detskom vozraste]. SPb.: UNION.

УДК 159.922: 316.627

Н. В. Корчакова

*Рівненський державний гуманітарний університет
k.natalyviktor@gmail.com*

СТАВЛЕННЯ МОЛОДІ ДО РІЗНИХ ВИДІВ ПРОСОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПРОСОЦІАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Анотація. Стаття висвітлює проблему функціонування просоціальності та просоціальної ідентичності в юнацькому віці. Акцентується увага на необхідності вивчення диспозиційної детермінації просоціальної поведінки. Вивчено вплив факторів віку та статі на ставлення юнаків до 6 типів просоціальної поведінки: «допомога за проханням», «допомога у кризових ситуаціях», «допомога у публічних ситуаціях», «анонімна допомога», «допомога у емоційно напружених ситуаціях», «альтруїстична просоціальна поведінка». Встановлено послаблення дії вікового фактору на ставлення до різних видів просоціальної поведінки впродовж юнацького віку.

Ключові слова: просоціальність, просоціальна поведінка, види просоціальної поведінки, альтруїзм.

Аннотация. Целью статьи является изучение особенностей функционирования просоциальности в юношеском возрасте. Подчеркивается ведущая роль диспозиционной детерминации просоциального поведения. Применение опросника «Изучение просоциальных тенденций» на выборке 440 респондентов позволило изучить просоциальные установки молодежи относительно 6 видов просоциального поведения как элемента их просоциальной идентичности. Изучено влияние факторов возраста и гендера на особенности функционирования просоциальных установок.

Ключевые слова: просоциальность, просоциальное поведение, виды просоциального поведения, альтруизм.

Постановка проблеми дослідження. Багатовікова історія людства відбулася, та й продовжує свій подальший рух уперед, завдяки унікальним схильностям людей до добра, співпраці та взаємодії. Попри всі негаразди й складності сучасних реалій, саме ці унікальні тенденції особистості забезпечують людям впевненість у майбутньому, віру у подальший прогрес, вселяють оптимізм та надію. Сучасна психологічна наука покликана висвітлювати особливості й механізми розвитку психологічних феноменів, які виступають основою суспільного життя та особистісного благополуччя людини як соціального суб'єкта. Відхід від зосередженості лише на деструктивних соціально-психологічних явищах (агресії, конфліктності, булінгу) на користь вивчення питань життєтворчості, психології щастя, кохання, довіри – необхідна умова подальшого розвитку науки. Це її вагома відповідь на запити сучасного суспільства. Однією з актуальних ліній психологічних досліджень є розробка проблеми просоціальної поведінки особистості та її просоціальності. Просоціальна поведінка – широкий спектр поведінкових проявів особистості, результатом яких є благо Іншого. Варто зазначити, що її мотиваційні основи далеко виходять за межі суто альтруїстичних прагнень чи дії моральних переконань особистості, та, попри це, їх результат переважно має унікальну соціальну значущість. Це допомога іншій людині у вирішенні її потреб, надання підтримки й сприяння, готовність діяти на її користь, виявляти турботу та емпатійно реагувати на життєві негаразди Іншого чи його успіхи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як наукова проблема просоціальна поведінка особистості виокремилася у зарубіжній психологічній науці близько півстоліття тому і з того часу отримала різнобічний аналіз у зарубіжних психологічних джерелах. Як засвідчує метааналітичний огляд робіт, виконаних у останні роки у 24 країнах світу (Німеччині, Великобританії, Фінляндії, Ізраїлю, Туреччині, США, Канаді та ін.), міжнародна спільнота глибоко зацікавлена у розкритті законів просоціального становлення особистості, вивченні онтогенетичних аспектів розвитку просоціальності та просоціальної поведінки, знаходженні можливостей стимулювання гуманістично-орієнтованих тенденцій особистості. Ця зацікавленість виявляється у об'єднанні творчих зусиль науковців різних країн, створенні інтернаціональних наукових колективів (Afolabi, 2014; Alessandri, Kanacri & Eisenberg, 2014; Carlo, Hausmann, Christiansen & Randall, 2003; Korchakova, 2017). Все ж варто зазначити, що у країнах близького зарубіжжя, а також в українській психологічній науці вивчення просоціальних тенденцій особистості започатковане лише у останні роки. Увага переважно зосереджується на вивченні педагогічних умов формування соціально-ціннісної стратегії чи її окремих різновидів: емпатії, альтруїзму, волонтерства та донорства як тривалих форм просоціального сприяння (Kyrychenko, 2016; Gryshchenko, 2009; Kukhtova, 2011; Petrenko, 2012; Vasjuk, 2012).

Згідно з нашим розумінням, висвітлення питань просоціального розвитку особистості повинно передбачати врахування дії як ситуаційних, так і диспозиційних чинників. Тому при вивченні просоціальної поведінки доречним є не лише аналіз дії таких змінних, як присутність-відсутність спостерігачів, їх бажання-небажання втручатися у ситуації із потенційним просоціальним контекстом (ці питання інтенсивно обговорюються у наукових джерелах), а й аналіз інтрапсихічної детермінації, стимулюючої дії особистісних чинників, чільне місце серед яких займає конструкт «просоціальність». На нашу думку, саме просоціальність особистості як інтегративне, ієрархізоване, усвідомлене психологічне утворення визначає основні патерни соціально-ціннісної поведінки, виступає диспозиційною основою гуманістично спрямованих дій людини на благо інших. Як цілісне особистісне утворення просоціальність розпочинає своє функціонування з юнацького віку. Процес об'єднання і розвитку когнітивно-рефлексивного, мотиваційно-цільового та емоційного компонентів у цей період доповнюється особливим психологічним новоутворенням – «просоціальною ідентичністю», що забезпечує особистості суб'єктне самовизначення у ситуаціях просоціального типу. Саме просоціальність обумовлює як характер соціальної активності, так і вибіркковість у ставленні до різних видів просоціального сприяння.

Мета цього наукового повідомлення зорієнтована на висвітлення результатів емпіричного аналізу індивідуальної вибіркковості юнаків у ставленні до основних різновидів просоціальної поведінки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Одним із важливих показників розвитку особистісних позицій у сфері просоціальної поведінки у період юності є послаблення дії вікового чинника на вибір молоддю певного способу реагування у ситуаціях із потенційним просоціальним контекстом, що свідчить про утвердження позиційних основ поведінки та формування просоціальної ідентичності особистості як важливого новоутворення вікового періоду.

Матеріал і методи. У дослідженні брали участь респонденти 5 вікових підгруп юнацького віку (від 17,4 до 21,8 років) – студенти закладу вищої освіти. Загальний обсяг вибірки 440 осіб. У роботі застосовувався багатофакторний опитувальник «Вимірювання просоціальних тенденцій» (Prosocial Tendencies Measure) американських психологів Г. Карло (Gustavo Carlo) та Б. Рендалл (Brandy A. Randall) в адаптації білоруського психолога Н. В. Кухтової (Kukhtova, 2011). Коротко зупинимось на методологічних ідеях, покладених у основу розробки цієї методики. Як відомо, просоціальна поведінка охоплює багато форм та видів сприяння. Складність феномену, відповідно, зумовила виокремлення різних підходів до групування й класифікації просоціальних самовиявів. Більшість із них побудовані на основі монокритеріального підходу та зорієнтовані на встановлення інтегративного показника просоціальності чи особливостей поведінки у певних просоціальних ситуаціях. Спроба врахувати декілька змінних при аналізі видів просоціальної поведінки вирізняє підхід Г. Карло

на фоні попередніх досліджень. У роботах цього автора запропоновано полікомпонентний класифікаційний підхід для виокремлення і диференціації видів просоціальної поведінки, що передбачає урахування декількох змінних. До них можна віднести наступні: особливості мотиваційних підстав, що зумовили гуманістично-зорієнтовану поведінку; дію ситуаційних чинників; специфіку транслювання запиту про допомогу. На основі цих критеріїв автор виокремлює шість типів просоціальної поведінки, три з яких можна віднести до ситуаційної (соціально-контекстної) групи, три інші – до диспозиційної. До основних різновидів просоціальних дій автор відносить:

- альтруїстичні дії,
- публічні та анонімні просоціальні самовияви,
- допомогу в напружених ситуаціях (кризова), допомогу у відповідь на запит чи емоційний дискомфорт партнера (Carlo, 2014; Carlo, Hausmann, Christiansen & Randall, 2003; Carlo & Randall, 2002).

Якщо підставою віднесення просоціальних дій до першої групи є мотиваційні характеристики добровільності та безкорисливості, то категорія публічних чи анонімних дій указує на вплив ситуаційних змінних – присутність спостерігачів та обізнаність інших про надану допомогу. Особливістю трьох інших різновидів просоціальної поведінки є їх чутливість до особливостей проблемної ситуації та наявності прямого звернення про допомогу від її реципієнта. Вперше методика «Prosocial Tendencies Measure» була опублікована у 2002 році та валідизована на юнацькій вибірці ($M = 22,8$ р.) (Carlo & Randall, 2002). Загальний обсяг опитувальника складає 23 твердження. Пізніше на його основі була розроблена методика «Prosocial Tendencies Measure-R» для роботи з підлітками. У нашому дослідженні використовувалася модифікація методики з обсягом у 25 тестових завдань. Для встановлення індивідуальної вибірконості у ставленні респондентів до кожного діагностичного твердження використовувалася 5-бальна шкала.

Результати та їх обговорення. В емпіричному дослідженні аналіз варіативності гуманістично спрямованої поведінки молоді здійснювався щодо 6 різновидів просоціальної активності. Кожний вид просоціальної поведінки відрізняється як установочним конструктом, так і вибором стильових характеристик, які добираються відповідно до індивідуальних уподобань та особистісних якостей суб'єкта та реципієнта допомоги. За результатами обстеження найвищу міру визнання отримав такий вид просоціального сприяння, як «допомога за проханням». Середній бал по віковому періоду склав 3,9 бала (з 5 можливих). Він засвідчує готовність молодих людей відгукуватися на просоціальні запити. За своїм психологічним змістом цей вид поведінки є простішим, ніж надання допомоги за власною ініціативою, але, як і всі інші прояви сприяння, засвідчує гуманістичну спрямованість особистості. Ранжування загальних сирих балів показало, що стратегія «допомога за проханням» займає перші місця впродовж усього вікового періоду. Лише в четвертій підгрупі ($M = 20,4$) її показники співпадають із даними за шкалою «допомога у кризових ситуаціях». Таким чином, «допомога за проханням» є найбільш чітко

інтеріоризованою у конативних структурах Я-образу. Ініціатором такого сприяння є сам реципієнт допомоги, що певною мірою послаблює контекст добровільності та опосередковано вказує на присутність у молоді особистісно-афективних форм егоцентризму, на які неодноразово вказувалося у наукових дослідженнях (Vasjuk, 2012). Загалом, готовність юнаків адекватно відповідати на запит про допомогу є достатньо високою. Процентна доля визнання особистісної готовності діяти на користь іншої людини при наявності прямого звернення склала 78,6 відсотка від загальної кількості можливих балів. Ці показники вказують на певне посилення тенденцій активного просоціального сприяння у юнацькому віці на фоні попереднього вікового періоду. Аналіз рівневих характеристик засвідчує, що впродовж юнацького віку низькі показники визнання цієї просоціальної стратегії зустрічаються лише в окремих респондентів або є взагалі відсутніми. В усіх вікових підгрупах переважає високий рівень прийняття цього виду просоціальної поведінки. Простеження вікової динаміки підтверджує розширення обсягу підгруп цього рівня впродовж вікового періоду від 51,1 до 62,5 відсотка. Лінію змін у обсягах кожного з рівнів прийняття стратегії «допомога за проханням» ілюструє рисунок 1.

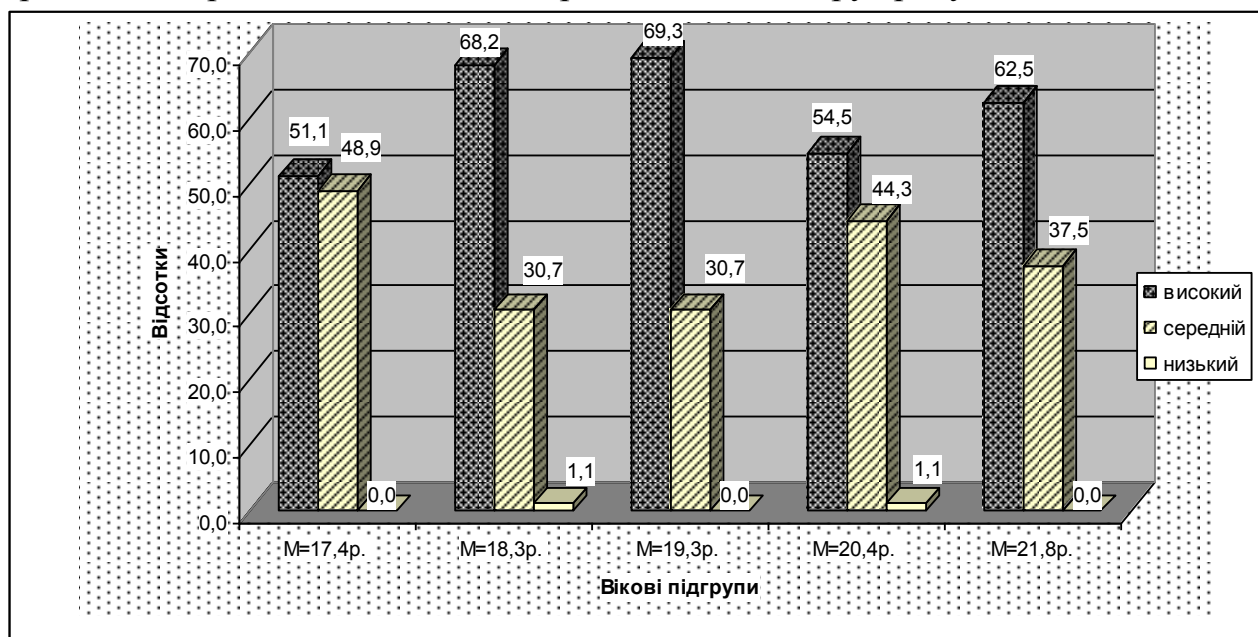

Рис. 1. Динаміка рівнів прийняття стратегії «допомога за проханням» впродовж юнацького періоду

Результати аналізу питання траєкторії визнання стратегії «допомоги за проханням» засвідчують вплив змінних віку на процес прийняття просоціальних рішень та їх реалізацію ($F = 3,16$; $p \leq 0,05$). Зазначимо, що гендерний фактор, як засвідчують результати двофакторного дисперсійного аналізу, суттєвої ролі в цьому процесі не відіграє ($F = 2,33$; $p > 0,05$) (див. табл. 1).

На другій позиції визнання знаходиться такий різновид просоціальної поведінки, як «допомога у кризових ситуаціях». Вказівка на складність, гостроту життєвої ситуації іншої людини, її тяжкі фізичні стани

сприймаються молоддю як важливі підстави для активізації власної просоціальної активності.

Таблиця 1

Показники залежності визнання стратегії «допомога за проханням» від впливу факторів віку та статі в період юнацького віку

Джерело варіації	SS	df	MS	F	P -значення	F (крит.)
фактор статі	5,91	1	5,91	2,327977	0,127802	3,863175
фактор віку	32,1	4	8,03	3,160804	0,014058	2,392684
взаємодія факторів статі та віку	22,1	4	5,52	2,173584	0,071113	2,392684
внутрішня дисперсія	1092	430	2,54			
всього	1152	439				

Більшість задекларованих позицій за цією шкалою (77,1 відсотка) позначають готовність молодої людини втрутитися в перебіг ситуації, надавати допомогу та підтримку іншій людині. У всіх вікових підгрупах, що приймали участь у дослідженні, більше половини респондентів (у межах 55,7 – 63,6 відсотка) проілюстрували найвищі рівні визнання особистісної готовності до надання допомоги у кризових ситуаціях (див. рис. 2).

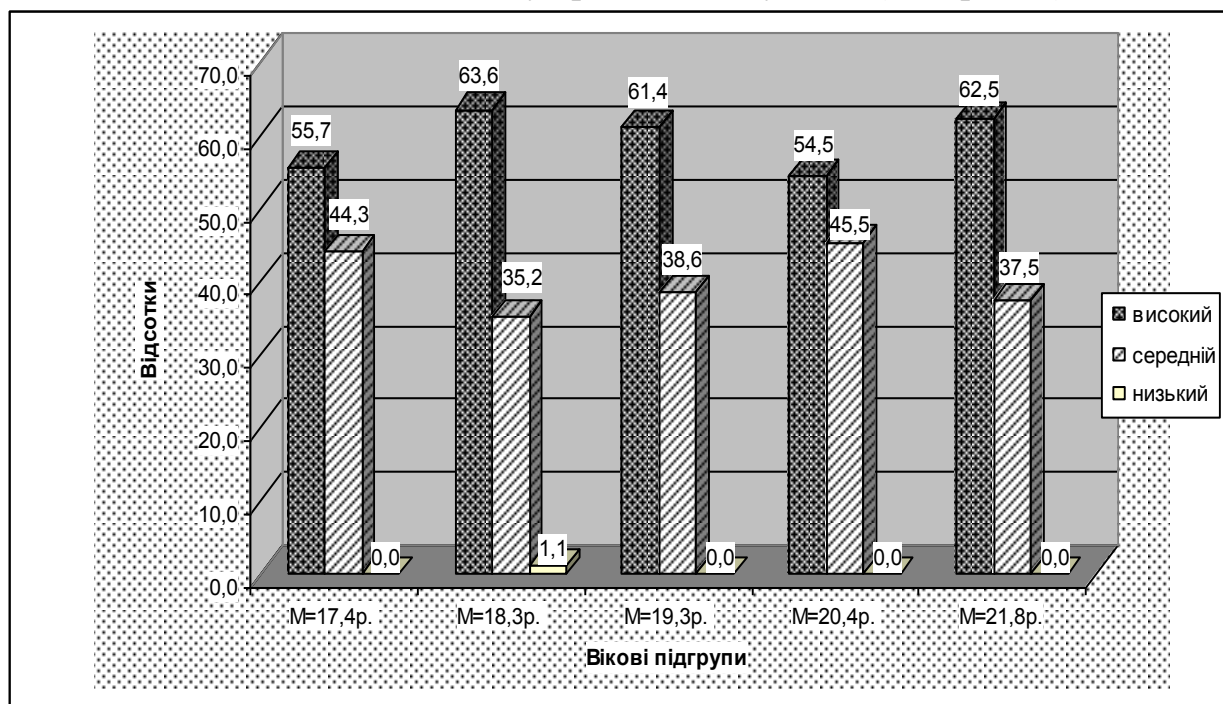

Рис 2. Динаміка рівнів прийняття стратегії «допомога у кризових ситуаціях» впродовж юнацького періоду

Результати двофакторного дисперсійного аналізу засвідчують, що у цьому періоді вік не виконує детермінуючу функцію щодо цього виду просоціальної активності ($F = 1,38$; $p > 0,05$). Така ж залежність простежується і відносно дії гендерного чинника ($F = 2,71$; $p > 0,05$). Це дозволяє стверджувати, що стійкі особистісні позиції у ситуаціях цього типу формуються до початку юнацького віку. Молода людина здатна не лише виокремлювати їх проблемність, а й активно долучатися до її вирішення.

Третю позицію за частотою визнання готовності та безпосереднього здійснення просоціальних дій отримала шкала альтруїзму, яка передбачає визнання присутності у поведінці безкорисливих дій, надання сприяння без очікування винагороди. Середній бал по віковому періоду склав 3,8 бала (з 5 можливих). З усієї сукупності запропонованих ідей визнання альтруїстичних тенденцій відмічено у 75,4 відсотка відповідей. До високого рівня самоатрибуції альтруїстичної готовності віднесено більшість учасників опитування (від 64,8 до 77,3 відсотка) (див. рис. 3). Низький рівень визнання не зафіксовано в жодній із вікових підгруп. Зазначимо, що вплив фактору віку на ці аспекти соціальної поведінки та її самооцінку в юнацькому періоді ми не простежили ($F = 1,29$; $p > 0,05$).

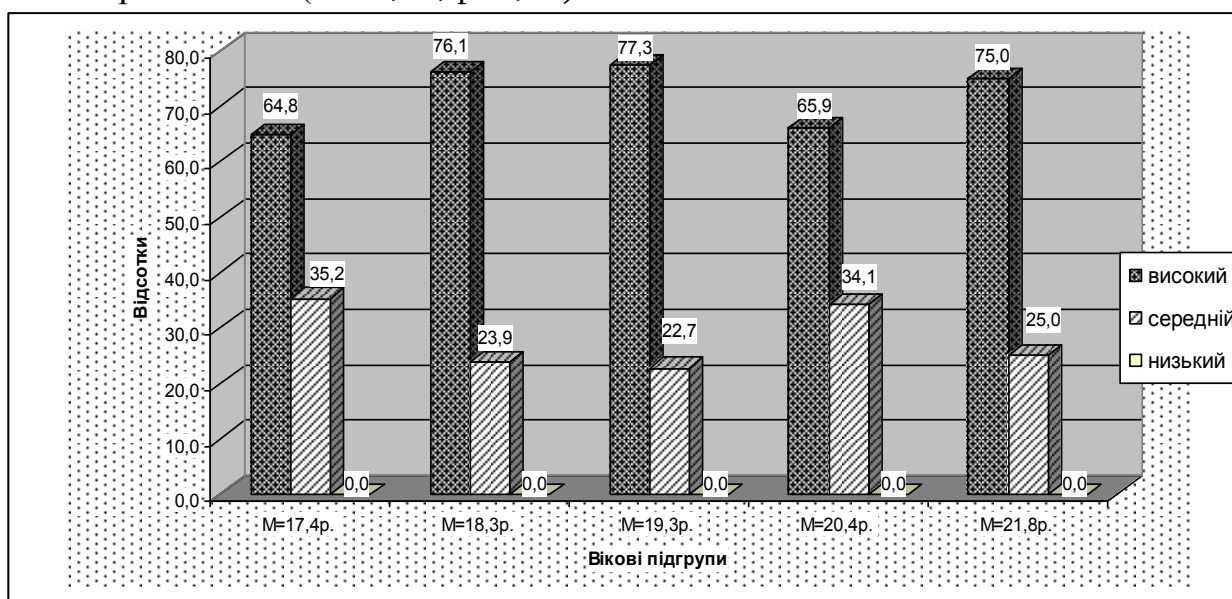

Рис. 3. Динаміка рівнів прийняття стратегії «альтруїзм» впродовж юнацького періоду

У психологічній літературі досить часто дискутується питання про відмінність у показниках жіночого та чоловічого альтруїзму (Andreoni & Vesterlund, 2001; Garaigordobil & Galdeano, 2006; Molchanov, 2014). Спираючись на самозвіти респондентів, можемо говорити про більшу схильність до альтруїзму дівчат. Саме за цією шкалою отримано найвищі показники зв'язку між гендерним фактором та просоціальною поведінкою у період юнацького віку ($F = 19,8$; $p \leq 0,01$) (див. табл. 2).

Таблиця 2

Показники залежності визнання стратегії «альтруїзм» від впливу факторів віку та статі в період юнацького віку

Джерело варіації	SS	df	MS	F	P-значення	F (крит)
фактор статі	247,5	1	247,5	19,8194	1,1E-05	3,86317
фактор віку	64,4773	4	16,1193	1,29081	0,2728	2,39268
взаємодія факторів статі та віку	92,6136	4	23,1534	1,85409	0,11757	2,39268
внутрішня дисперсія	5369,73	430	12,4877			
всього	5774,32	439				

Варто відмітити, що цей зв'язок простежувався і в попередній віковий період, але з меншими показниками ($F = 11,3$; $p \leq 0,01$). Переваги жіночої статі виявлялися також у тому, що серед осіб, віднесених до високого рівня прийняття альтруїстичних схильностей як елементів Я-образу, більшість є представницями жіночої статі.

Важливе значення для готовності особистості до просоціальної поведінки має її емоційна чутливість до емпатогенних ситуацій. Як показали результати опитування, готовність допомагати в емоційно насичених ситуаціях отримала достатньо високе визнання й посіла четверте місце, маючи при цьому мінімальну різницю показників із попередньою шкалою. Середній бал по віковому періоду склав 3,7 бала (з 5 можливих). Загальний рівень прийняття ідей цієї групи складає 74,4 відсотка від загальної кількості висловлених суджень. Ці достатньо високі показники засвідчують сформованість у юнацтва оперативних емоційних реакцій емоційного відгуку на стани та проблеми партнерів. Простеження вікових аспектів вказує на відсутність зв'язку емоційних просоціальних форм реагування та вікового фактору ($F = 1,36$; $p > 0,05$). У той час як аналіз гендерної складової вказує на більш чітке прийняття емоційних форм у жіночій вибірці ($F = 10,9$; $p \leq 0,05$), прагнення дівчат досягати емоційної конгруентності з партнерами.

Результати аналізу ставлення молоді до анонімних та публічних форм сприяння засвідчують, що в порівнянні з іншими різновидами просоціальної поведінки вони є найменш визнаними у молодіжній спільноті. Середній бал за першою шкалою становить 3,3 бала, за другою 2,3 бала (із 5 можливих). Із загальної кількості висловлених позицій визнання схильностей до публічних форм допомоги зафіксовано у 45 відсотках суджень. Ознаки високої схильності до публічних форм просоціальної поведінки були зафіксовані лише в окремих респондентів (від 6,8 до 10,2 відсотка) (див. рис. 4). Все ж це не дає підстав визнавати нечутливість молоді до фактору спостерігачів. За рівнем визнання дії цієї змінної більшість учасників віднесені нами до середнього рівня готовності до публічної просоціальної допомоги.

Співставлення показників у жіночій і чоловічій вибірці засвідчує наявність гендерної детермінації. У чоловічій вибірці схильність до публічних форм просоціальної поведінки виражена більш яскраво, ніж у жіночій вибірці. ($F = 16,2$; $p \leq 0,05$). Результати аналізу вікової динаміки дозволяють зробити висновок про відсутність визначального впливу фактору віку на індивідуальну схильність юнацтва до цього типу поведінки ($F = 4,52$; $p > 0,05$).

Анонімна форма сприяння, у порівнянні з публічною, отримала дещо вищий рівень визнання. Більше половини висловлених суджень (66,7 відсотка) фіксують різні рівні прийняття стратегії та її присутності в поведінкових програмах. Результати двофакторного дисперсійного аналізу вказують на наявність гендерного зумовлення процесу. Дівчата впродовж вікового періоду декларують вищу міру згоди з ідеями доцільності вибору анонімних форм допомоги ($F = 4,85$; $p \leq 0,05$). Вплив вікового фактору на ставлення до анонімної форми допомоги у юнацькому віці не простежується.

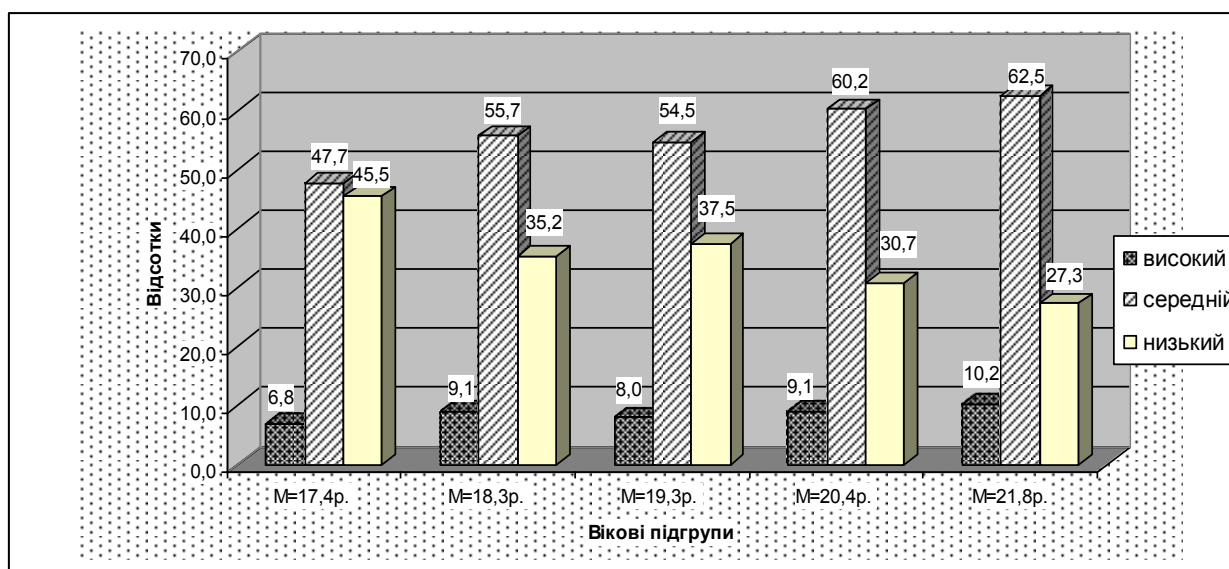

Рис. 4. Динаміка рівнів визнання схильності до публічної просоціальної поведінки впродовж юнацького період

Зіставлення результатів за основними шкалами просоціальної поведінки засвідчує наявність кореляційних зв'язків між ними. Зокрема, індивідуальна схильність особистості до публічної поведінки знаходиться у зворотному кореляційному зв'язку з анонімним видом просоціальної поведінки ($r_p = -0,3$; $p \leq 0,01$) (див. табл. 3).

Таблиця 3

Кореляційні зв'язки між основними шкалами просоціальної поведінки

Види поведінки	Показники коефіцієнтів кореляційних зв'язків між основними типами просоціальної поведінки					
	публічна	анонімна	кризова	емоційна	на прохання	альтруїзм
публічна	1					
анонімна	-0,30***	1				
кризова	-0,001	0,19**	1			
емоційна	0,05	0,18**	0,63***	1		
на прохання	-0,04	0,20***	0,50***	0,52***	1	
альтруїзм	-0,42***	0,22***	0,29***	0,30***	0,31***	1

* при $p \leq 0,05$; ** при $p \leq 0,01$; *** при $p \leq 0,001$

Чим більш значущою для суб'єкта є присутність у таких ситуаціях спостерігачів, тим нижчі показники схильності молоді людини до «анонімної» просоціальної поведінки. «Допомога у кризових ситуаціях», навпаки, має значний кореляційний зв'язок зі здатністю активно реагувати в емоційно насичених ситуаціях, відгукуватися на проблеми партнерів ($r_p = 0,63$; $p \leq 0,001$). Близьким за значенням є зв'язок «допомоги за проханням» з «емоційною» ($r_p = 0,52$; $p \leq 0,001$) та «кризовою» просоціальністю ($r_p = 0,5$; $p \leq 0,001$). Найбільше ліній взаємозв'язку простежується між альтруїстичним видом поведінки й такими різновидами просоціальних виявів, як «допомога на прохання» ($r_p = 0,31$; $p \leq 0,001$) та емоційний тип допомоги ($r_p = 0,3$; $p \leq 0,001$). Зі схильністю до «публічної» поведінки даний різновид поведінки має обернений кореляційний зв'язок помірного рівня ($r_p = -0,4$; $p \leq 0,001$).

Висновки і перспективи подальших досліджень. Результати аналізу вікової динаміки ставлення юнаків до різних видів просоціальної поведінки засвідчують, що процес самовизначень у цей віковий період стабілізується. Індивідуальна вибірковість зумовлюється переважно не дією вікового чинника, а особливостями диспозиційних установок особистості та сформованістю просоціальної ідентичності. Вплив віку зберігається лише відносно такого різновиду просоціальних самовиявів, як «допомоги за проханням». Можливою причиною є підвищення впевненості молодшої людини у власній компетентності та соціальній корисності. Стабілізація показників упродовж вікового періоду свідчить про їх позиційну зумовленість. Декларування схильності до просоціальних самовиявів зумовлюється, перш за все, ціннісно-смысловими позиціями, а не моральними чи соціальними приписами.

Високі показники визнання стратегії альтруїзму підтверджують готовність до безкорисливої поведінки. Менш яскраві зміни впродовж періоду відбулися за шкалами «анонімна поведінка», «допомога у кризовій ситуації». Простеження індивідуальних переваг щодо певного типу просоціальних дій показує узгодженість поведінкових програм у структурі самосприйняття та оцінки. Найчіткіше це простежується між такими просоціальними схильностями, як «альтруїзм» і «допомога за проханням», «альтруїзм» і «допомога в емоційно насиченій ситуації». При визнанні першої стратегії респонденти вказують і на відсутність пошуку вигоди з просоціальної активності, свою безкорисливість. При високих показниках альтруїзму в індивідуальних програмах простежується ігнорування публічних форм сприяння. Такий же взаємозв'язок виявляється і між анонімною та публічною поведінкою.

Результати вивчення гендерного аспекту засвідчують, що стать продовжує впливати на процес просоціальної ідентифікації. Дівчата декларують вищу чутливість до таких видів просоціальної поведінки, як «альтруїзм», «анонімна» та «емоційна» просоціальна допомога. Менш яскраві відмінності простежуються між статями у реагуванні на кризові ситуації. Щодо «публічної» просоціальної допомоги, то перевагу простежено у представників чоловічої статі. Важливим аспектом подальших досліджень є вивчення впливу диспозиційних чинників на вибірковість у ставленні до різних видів просоціальної активності.

Бібліографічні посилання

- Afolabi, O. A. (2014), "Psychosocial Predictors of Prosocial Behaviour among A Sample of Nigerian Undergraduates", *European Scientific Journal*, Vol. 10., Is. 2, p. 241 – 266.
- Alessandri, G., Kanacri, B. P. L. and Eisenberg, N. (2014), "Prosociality During the Transition From Late Adolescence to Young Adulthood: The Role of Effortful Control and Ego-Resiliency", *Personality and Social Psychology Bulletin*, Vol. 40 (11), p. 1451 – 1465.
- Andreoni, J. and Vesterlund, L. (2001), "Which is the fair sex? Gender differences in altruism", *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 116 (1), p. 293–312.
- Carlo, G. (2014), "The development and correlates of prosocial moral behaviors", in M. Killen & J. G. Smetana (Eds.), *Handbook of moral development*, New York, NY, US: Psychology Press, p. 208-234.

- Carlo, G., Hausmann, A., Christiansen, S. and Randall, B. A. (2003), "Sociocognitive and behavioral correlates of a measure of prosocial tendencies for adolescence", *The Journal of Early Adolescence*, Vol. 23, Issue 1, p. 107–134.
- Carlo, G., and Randall, B. A. (2002), "The Development of a Measure of Prosocial Behaviors for Late Adolescents", *Journal of Youth and Adolescence*, Vol. 31 (1), p. 31–44.
- "Formation of student's prosocial behavior under conditions of preventive education environment at school: monograph" (2016), ["Formuvannia prosotsialnoi povedinky uchniv v umovakh preventyvnoho vykhovnoho seredovyscha zahalnoosvitnoho navchalnoho zakladu: monohrafiia"] za red. V.I. Kyrychenko. – Edited by V.I. Kyrychenko, Ternopil.
- Garaigordobil, M. and Galdeano, P. G. (2006), "Empatía en niños de 10 a 12 años", *Psicothema*, Vol. 18, Is. 2, p. 180 – 186.
- Gryshchenko, N. A. (2009), "Formation of prosocial personal senses of student's youth in nonlearning activity" [Formuvannia prosotsialnykh osobystisnykh smysliv studentskoi molodi u pozanavchalnii diialnosti]: *avtoref. dys. ... kand. ped. nauk: spets. 13.00.05., Luhansk. – Thesis for the Candidate degree in the field of Pedagogy, speciality 13.00.05, Luhansk.*
- Korchakova, N. V. (2017), "Prosociality of personality: establishment and development: Monograph [Prosotsial'nist' osobystosti stanovlennya ta rozvytok: Monohrafiya]. – Rivne, UA.
- Kukhtova, N. V. (2011), "Adaptation of the technique "The Prosocial Tendencies Measure" (by G. Carlo & B. Randall)" ["Adaptatsyya metodyky "Izmerenye prosotsyal'nykh tendentsyy (G. Karlo, B. A. Rendall)"]. *Vestnik Grodnenskogo gosudarstvennogo universiteta Yanki Kupalyi. Seriya: «Filosofiya. Pedagogika. Psihologiya» – Grodno state university bulletin. Series: Philosophy. Pedagogy. Psychology*, Vol. 2 (113), p. 102 – 107.
- Kyrychenko, V. I. (2014), Modern approaches to formation of student's prosocial behavior [Suchasni pidkhody do formuvannia prosotsialnoi povedinky uchniv] *Suchasnyi vykhovnyi protses: sutnist ta innovatsiyni potentsial. – Modern educational process: essence and innovations*, p. 84–86.
- Molchanov, S. V. (2014), "Conditions and factors of dealing with moral dilemmas in adolescence" ["Uslovyia y faktory reshenyia moral'nykh dyllem v podrostkovom vozraste"] *Natsyonal'nyy psykholohycheskyy zhurnal. – National Psychological Journal*, Vol. 4 (16), p. 42–51.
- Petrenko, M. V. (2012), "Psychological features of motivation of prosocial behavior at the student age (in a case of attitudes towards the blood donation)" ["Psykholohichni osoblyvosti motyvatsii prosotsialnoi povedinky v studentskomu vitsi (na prykladi stavlennia do donorstva krovi)"]: *avtoref. dys. ... kand. psykol. Nauk – Thesis for the Candidate degree in the field of Psychology, specialty 19.00.07, Kharkiv: KhNPU*
- Vasjuk, K. M. (2012), "Age features of the egocentric orientation of the person" ["Vikovi osoblyvosti ehotsentrychnoyi spryamovanosti osobystosti"] *Visnyk Kharkivskoho nats. ped. un-tu im. H. S. Skovorody. Seriya: Psykholohiia. – Kharkiv national university bulletin. Series: Psychology*, Vol. 44 (2), p. 46 – 54.

УДК 159.2

Т. В. Кубриченко, В. Є. Куц

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
t.kubr.dp@gmail.com, valeriiakuts@gmail.com

ВПЛИВ НОРМАТИВНОСТІ ГЕНДЕРНОЇ ПОВЕДІНКИ НА СУБ'ЄКТИВНЕ ПЕРЕЖИВАННЯ ЩАСТЯ МОЛОДИМИ ЧОЛОВІКАМИ

Анотація. У статті представлено результати емпіричного дослідження впливу нормативності гендерної поведінки молодих чоловіків на суб'єктивне переживання щастя. Встановлено, що предикторами суб'єктивного переживання щастя виступають показники окремих компонентів нормативності гендерної поведінки молодих чоловіків і їх підвладності гендерним стереотипам.

Ключові слова: гендерні норми, гендерна поведінка, щастя, психологічне благополуччя, суб'єктивне благополуччя.

Аннотация. Статья посвящена вопросам влияния нормативности гендерного поведения на субъективное переживание счастья молодыми мужчинами. В результате эмпирического исследования выявлены предикторы субъективного переживания счастья – показатели некоторых компонентов нормативности гендерного поведения и подверженности гендерным стереотипам молодых мужчин.

Ключевые слова: гендерные нормы, гендерное поведение, счастье, психологическое благополучие, субъективное благополучие.

Постановка проблеми. Трансформаційні процеси сучасного суспільства роблять все більш помітним та цікавим для дослідників явище гендерної деполяризації, що відбувається на нормативному й індивідуально-психологічному рівнях, відображається в егалітарних гендерних нормах і визнається сприятливим для повної реалізації особистістю свого потенціалу. Поруч із стандартами гегемонної маскулінності з'являються нові моделі мужності, які характеризуються ширшим діапазоном особистісних характеристик і поведінкових стратегій чоловіків та можуть певним чином позначатися на їх психоемоційному стані, суб'єктивному переживанні щастя. При цьому в інформаційному сьогоденні прагнення до щастя та благополуччя визнається однією із головних проблем людства й викликає жвавий науковий інтерес дослідників різних країн. Саме тому вивчення можливого впливу нормативності гендерної поведінки на суб'єктивне переживання щастя молодими чоловіками уявляється актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідниками відмічено, що у рамках численних гендерних досліджень при описі гендеру, гендерної соціалізації, гендерної ідентичності автори активно вживають поняття норми, натомість категорія гендерної норми визнається достатньо новою й такою, що заслуговує на дослідницьку увагу (І. Кльоцина). У різних варіантах окреслення її змісту спостерігається певна подібність, адже гендерні норми визначаються і як належні моделі поведінки для чоловіків та жінок (А. Денисова); і як правила та зразки поведінки чоловіків і жінок як членів

суспільства та представників різних соціальних груп (І. Кльоцина); і як певні правила поведінки і приписи, які формують уявлення про те, хто є «справжнім чоловіком» і якою має бути «справжня жінка» (Д. Хьєлл, Д. Зиглер); і як уявлення про те, як повинні поводитися чоловіки та жінки (Є. Ільїн). Отже, загалом гендерна норма розглядається як певний хрестоматійно правильний стандартний зразок поведінки чоловіка та жінки. Прагнучи диференціювати зміст взаємопов'язаних, але не тотожних понять гендерної норми та гендерних стереотипів, зауважимо, що останні розглядаються авторами як механізм підтримування гендерних норм, як відображення реальної поведінки чоловіка і жінки, певні патерни, що виникли у результаті інтеріоризації гендерних норм чоловічим та жіночим групуваннями (А. Денисова, С. Еміріл'ясова).

Дослідники звертають увагу на те, що дотримання гендерних норм має амбівалентне значення для окремої людини та суспільства в цілому: вони сприяють адаптації людини до реальної ситуації, але водночас можуть позначатися на поглядах і мисленні особистості, варіативності її поведінки (С. Еміріл'ясова, Е. Хитрук). До того ж зауважується, що сам канон маскулінності є початково суперечливим і містить у собі можливість існування альтернативних архетипів і варіантів розвитку (І. Кон). При цьому більш широкий діапазон проявів, трансльований гендерними нормами, як показано, здатний формувати особистість, відкрити до нового досвіду, яка дозволить собі реалізовувати власний потенціал без відчуття провини (Wong, Moon-Ho Ringo, Wang & Keino Miller, 2017).

Зважаючи на визнання існування в сучасному світі двох контрастних тенденцій (з одного боку – зближення професійних інтересів та нівелювання обмежень соціальних ролей чоловіка та жінки, гендерна деполяризація, а з іншого – підкріплення традиційних моделей взаємодії, уявлень про «справжню» мужність і жіночність, розмежування статусно-рольового призначення чоловіків і жінок), дослідники виділяють два типи гендерних норм – егалітарні та традиційні (І. Кльоцина, І. Кон). Приналежність до першого – егалітарного – типу нормативності гендерної поведінки дає чоловіку можливість розвивати комунікативні здібності, емпатійні характеристики особистості, виробляти компромісні варіанти вирішення нагальних питань (Emiril'yasova, 2009), оцінювати не тільки професійну діяльність, а й сім'ю як сферу саморозвитку. Тим більше, що суспільні зміни дозволяють інтеріоризувати нові моделі маскулінності з ширшим спектром особистісних характеристик, стратегій поведінки (І. Кон).

Відповідно до традиційного типу нормативів гендерної поведінки чоловік має бути успішним у професійній діяльності, займати позицію лідера, мати високий статус. Кроскультурні дослідження антропологів навіть дозволили виявити особливу категорію стійкості, яка включає силу духа, агресивність і змагальність (Н. Баррі, М.С. Басон, І.Л. Чилд). Оскільки гегемонна маскулінність, за висновками авторів, передбачає уникнення усього жіночого, гомофобію, самодостатність, агресивність, змагальність, безособову сексуальність, емоційну стриманість, то вона гіпертрофує й

абсолютизує опозицію мужності і жіночності та визначає нормативний канон маскулінності як протилежність фемінінності (І. Кон). Тобто образ «справжнього чоловіка» переважно ґрунтується на протиставленні жінкам, відчутті високого рівня влади й обмежується «позасімейною» сферою, водночас присвоєння стандартів гегемонної маскулінності, на думку дослідників, може перешкоджати самореалізації чоловіка у різних сферах життєдіяльності в умовах змінюваного суспільства (І. Кльоцина). Культивує у хлопчиків емоції, пов'язані зі стосунками панування і влади та табуючи прояви слабкості (страху, ніжності, сорому), гегемонна маскулінність, як показано, може призвести до труднощів емоційного самоконтролю, емоційної загальмованості, збіднення емоційного словника; водночас описується так званий «синдром самозванця», при якому усвідомлення власної невідповідності нормативним очікуванням спричиняє більшу тривожність і «несправжність» буття й знижує задоволеність життям (І. Кон).

У контексті досліджуваного нами питання важливо також взяти до уваги встановлені дослідниками зовнішні і внутрішні чинники особистісного щастя та психологічного благополуччя людини. До першої групи автори відносять зміну суспільної традиції на постматеріалістичну (Borinskaya, Cotter, Harro, Inglehart, Ponarin & Welzel, 2014; Inglehart & Baker, 2000); зміни чи порушення соціальних відносин (Luhmann, 2013); рівень статків (Argayl, 1990; Kaneman, Slovik & Tversky, 2005; Reyes-García, 2016); зайнятість професійною діяльністю (Mohant, 2014) та ін. Зроблено цікавий висновок про те, що щастя може бути пов'язане з переживанням і позитивних, і негативних емоцій, які оцінюються людиною як правильні, при цьому припускається, що залежно від культурного контексту одні люди можуть бути щасливими, виявляючи емпатію, а інші – гнів (Tamir, Shalom & Min, 2017). Встановлено, що зв'язок щастя з типами досвіду визначається віком людей: якщо молодші за віком люди отримують більше щастя від незвичних переживань (екстраординарний, незвичний і нечастий досвід), то коли люди стають старше, звичний (частий, загальний) досвід приносить їм стільки ж щастя, скільки й неординарні ситуації (Bhattacharjee & Mogilner, 2014).

Не менш важливими уявляються дослідникам й особистісні чинники, що обумовлюють благополуччя людини, до яких належать направленість особистості (Waterman, Schwartz, & Conti, 2008; Zinchenko, 2016), задоволеність міжособистісними стосунками, сенс буття, тілесний комфорт, відчуття цілісності та внутрішньої рівноваги (Л. Куліков), екстраверсія, самоповага, комунікативність, соціальність, інтернальний локус контролю, здатність до саморегуляції і бачення позитивної сторони дійсності, стресостійкість, вміння організовувати або планувати свою діяльність (Pahol, 2017; Keyes, Shmotkin & Ryff, 2002). Відзначено роль позитивних цінностей особистості у її психологічному благополуччі (Nosenko & Lisenko, 2015) та зв'язок суб'єктивного благополуччя із самооцінкою (Gulyas, 2010).

Показано, що щастя як внутрішній ресурс не займає гідної позиції в ієрархії цінностей чоловіків; їх уявлення про щастя менш інтегровані, а рівень щастя і нещастя у цілому нижче, ніж у жінок (Т. Семенова). Зважаючи на модифікацію традиційних стандартів маскулінності, зміну гендерних установок, поступову трансформацію рольових позицій у сучасній сім'ї й розширення чоловічого поведінкового репертуару, ми задалися питанням про те, чи може гендерна нормативність поведінки молодого чоловіка впливати на суб'єктивне переживання щастя.

Мета статті полягає у здійсненні емпіричного дослідження впливу нормативності гендерної поведінки молодих чоловіків на суб'єктивне переживання щастя.

Матеріал та методи. Досягнення поставленої мети забезпечувалося залученням до складу вибірки 70 чоловіків віком від 20 до 33 років, які належать до різних професійних груп і мають різний шлюбно-сімейний статус, та застосуванням емпіричних методів (метод квазіексперименту і психодіагностичний метод), оброблення даних, у рамках яких був використаний одновибірковий критерій Колмогорова-Смірнова, кореляційний коефіцієнт r -Пірсона, кореляційно-регресійний аналіз, а також інтерпретація результатів. Для перевірки висунутого припущення було використано комплекс психодіагностичних засобів, до якого включено опитувальник «Норми чоловічої поведінки» (І. Кльоцина), тест Т. Лірі (модифікація Ю. Решетняк та Г. Васильченко), методику «Особистісний семантичний диференціал» (модифікація О. Кустової), «Шкалу суб'єктивного щастя» С. Любомирски та Х. Леппер (адаптація Д. Леонтьєва та Е. Осіна), опитувальник «ЕОУ Плюс» (Л. Левіт).

Результати та їх обговорення. З огляду на представлені в літературі основні складові щастя (розумний егоїзм, що відповідає за вище задоволення і включає інтелектуально-регуляторні компоненти діяльності, й особистісна унікальність як неповторний синтез індивідуальних здібностей та особистісних компонентів) (Levit, 2012), було з'ясовано характер зв'язку між показниками нормативності гендерної поведінки чоловіків (традиціоналістичність маскулінної ідеології й гомофобність) та показниками їх суб'єктивного щастя, особистісної унікальності й розумного егоїзму (табл. 1).

Таблиця 1

Значення коефіцієнтів кореляції r -Пірсона між показниками нормативності гендерної поведінки чоловіків та їх суб'єктивного щастя, особистісної унікальності і розумного егоїзму*

Показники	Традиціоналістичність маскулінної ідеології	Гомофобність чоловіка
Суб'єктивне щастя	0,58**	0,46**
Особистісна унікальність	0,70**	0,54**
Розумний егоїзм	0,12	0,19

Примітка: * за методиками «Норми чоловічої поведінки» І. Кльоциної, «ЕОУ Плюс» Л. Левіта, «Шкала суб'єктивного щастя» С. Любомирски та Х. Леппер;

** кореляція значуща на рівні $p \leq 0,01$

Як видно з таблиці 1, насамперед можна констатувати наявність високо значущого сильного негативного кореляційного зв'язку між показниками особистісної унікальності (як можливості реалізовувати власний потенціал і отримувати від цього позитивні емоції) та підвладністю канонам традиційної маскулінності як показником нормативності гендерної поведінки досліджуваних молодих чоловіків ($r=0,70$, за $p\leq 0,01$): чим вище традиційність гендерної поведінки молодого чоловіка, тим менше виявляється його особистісна унікальність. Отримані дані загалом узгоджуються з висновками про те, що ригідне дотримання норм може позначатися на вираженні особистістю свого творчого потенціалу (Easterlin, 2016).

Також з'ясувалося, що чим вище показники суб'єктивного щастя, тим нижче показники традиціоналістичності маскулінної ідеології ($r=0,58$, при $p\leq 0,01$). Натомість останні виявилися не пов'язаними з показниками іншого компонента щастя – розумного егоїзму.

При цьому статистично значущим виявився зв'язок показників з фактору гомофобії як компонента нормативної гендерної поведінки чоловіків з показниками їх суб'єктивного щастя та особистісної унікальності. Цей зв'язок характеризується високою значущістю, зворотністю та середньою силою. Такі результати дозволяють припустити, що чим більш негативною є установка досліджуваних щодо осіб гомосексуальної орієнтації, тим менш суб'єктивно щасливими і особистісно унікальними вони почуваються. Максимально фокусуючись на розвитку типово маскулінних характеристик, чоловіки можуть табувати можливі виявлення фемінінності, побоюватися їх та відповідно реагувати на представників іншої сексуальної орієнтації (Emiril'yasova, 2009). При цьому, за висновками авторів, гомофобія є дуже складним явищем, яке може обумовлюватися багатьма чинниками (О. Виноградов, Ю. Лампека, К. Борщ). Водночас статистично значимого зв'язку між показниками гомофобності та розумного егоїзму не було знайдено.

Вивчення не лише поведінкового аспекту гендерної нормативності молодих чоловіків, а й сфери їх уявлень про щасливого чоловіка дозволило дещо розширити фокус дослідницької уваги й встановити, що близько половини чоловіків (48 %) характеризують образ щасливого чоловіка як наділеного маскулінними характеристиками, 38 % описують цей образ як андрогінний і лише 13 % з досліджуваних приписують щасливим чоловікам фемінінні характеристики. При цьому з'ясувалося, що між показниками факторів при оцінці образу щасливого чоловіка та показниками суб'єктивного щастя, особистісної унікальності й розумного егоїзму молодих чоловіків існують статистично значущі кореляційні зв'язки (табл. 2).

Отримані дані свідчать на користь наявності високо значущого середнього за силою позитивного кореляційного зв'язку між показниками суб'єктивного щастя молодих чоловіків та показниками фемінінності і андрогінності образу щасливого чоловіка, натомість статистично значущого зв'язку між показниками суб'єктивного щастя молодих чоловіків та

показниками маскулінності досліджуваного образу не виявлено. Іншими словами, чим більш фемінінним або андрогінним уявляється досліджуваним образ щасливого чоловіка, тим більш суб'єктивно щасливими вони є.

Таблиця 2

Значення коефіцієнтів кореляції r-Пірсона між показниками факторів при оцінці образу щасливого чоловіка та суб'єктивним щастям молодих чоловіків*

Показники	Фемінінність образу	Андрогінність образу	Маскулінність образу
Суб'єктивне щастя	0,48**	0,44*	0,20

Примітка:

* за методиками «Особистісний семантичний диференціал» (у модифікації О. Кустової) та «Шкала суб'єктивного щастя» С. Любомирски та Х. Леппер;

** кореляція значуща на рівні $p \leq 0,01$

Важливим етапом аналізу даних стало застосування лінійного множинного регресійного аналізу. Добір факторів здійснювався шляхом виключення з моделі найбільш взаємозалежних факторів з урахуванням значущості коефіцієнтів регресії, оцінених за допомогою t-критерію Стюдента. Було побудовано три кореляційно-регресійні моделі, які відобразили вірогідність впливу показників нормативності гендерної поведінки на суб'єктивне переживання щастя молодими чоловіками.

За результатами першого етапу регресійного аналізу вдалося виокремити два предиктори, які на статистично значущому рівні обумовлюють показники суб'єктивного щастя особистості, що виступили аналогом залежної змінної. Аналогом незалежної змінної при цьому стали показники гендерно нормативної поведінки чоловіків (а саме: жорсткість, твердість, опора на власні сили, орієнтація на досягнення, прийняття знеособлених сексуальних відносин, гомофобність) та показники гендерних характеристик, якими досліджувані наділяли образ щасливого чоловіка (фемінінність, маскулінність та андрогінність). Предикторами виявилися, по-перше, низькі показники жорсткості як компонента нормативності гендерної поведінки чоловіків та по-друге, високі показники вираженості фемінінності в образі щасливого чоловіка, який конструюють чоловіки. Було побудовано таку двохфакторну кореляційно-регресійну модель: Суб'єктивне щастя особистості = $31,18 - 0,74 * \text{Жорсткість} + 0,08 * \text{Фемінність образу}$. Результати регресійної статистики наведено в таблиці 3.

Таблиця 3

Регресійна статистика для двохфакторної моделі вірогідності впливу показників нормативності гендерної поведінки та характеристик образу щасливого чоловіка на їх суб'єктивне щастя

Показники	Розраховане значення
Множинний R	0,685
R-квадрат	0,470
Скорегований R-квадрат	0,454
Стандартна похибка	2,799

Величина коефіцієнта множинної кореляції для двохфакторної моделі суб'єктивного щастя дорівнює 0,685. Фактор гендерної нормативності (жорсткість) та фактор гендерних характеристик образу щасливого чоловіка (фемінінність) прогнозують вірогідність високого рівня суб'єктивного щастя чоловіка. Отримані коефіцієнти регресії відображають відносний рівень вірогідності впливу кожного з факторів-предикторів: для змінної «жорсткість» $\beta = -0,742$, для змінної «фемінінність образу» $\beta = 0,080$. Значення R-квадрата (коефіцієнта детермінації) дорівнює 0,470, тобто частка дисперсії залежної змінної, пояснена регресією, складає 47 %.

Розрахована регресійна модель є значущою за критерієм F-Фішера ($F=29,651$, при $p<0,001$). Таким чином, структура першої моделі включає у себе фактор суб'єктивного щастя як залежної змінної, яка може на 47 % відчувати на собі негативний вплив жорсткості як компонента традиційної чоловічої поведінки та позитивний вплив вираженості фемінінного компонента в образі щасливого чоловіка. Отже, агресивна направленість і готовність до прийняття швидких категоричних рішень негативно позначаються на емоційному стані чоловіка, адже подібна відчайдушна стратегія вимагає значного ризику, у деяких випадках – боротьби із своїми несвідомими страхами, до якої чоловіки можуть бути не готові (Weir, 2017). Отримані дані загалом узгоджуються з висновками про те, що чоловіки, які демонструють агресивну поведінку, часто мають послаблені соціальні контакти, що, у свою чергу, знижує рівень їх задоволеності життям (І. Джидар'ян). Кореляційний зв'язок показників суб'єктивного щастя чоловіків та показників з фактору фемінінності при оцінці образу щасливого чоловіка виявився прямим: чим більшою кількістю фемінінних характеристик наділяється цей образ, тим більш щасливим виявляється чоловік. Зазначене в цілому узгоджується з тезою про те, що вірогідне розширення меж рольового репертуару чоловіка за рахунок фемінінних характеристик може позитивно позначатися на його гармонійному самовідчутті (Emiril'yasova, 2009).

Наступна кореляційно-регресійна модель була побудована з метою виявлення предикторів, які можуть обумовлювати розумний егоїзм як один із компонентів щастя особистості. Найбільш значущим серед показників нормативності гендерної поведінки та гендерних характеристик образу щасливого чоловіка виявився показник андрогінності образу. Проте, оскільки вплив зазначеного предиктора на залежну змінну обмежується всього 13 %, робити висновок про значну його впливовість немає підстав. Лише у деяких випадках наділення чоловіками образу щасливого чоловіка андрогінними характеристиками може робити їх більш щасливими. Можливо, приписуючи такі характеристики образу щасливого чоловіка, досліджувані почуваються вільними від тиску гендерних норм, дослухаються до власних потреб і конструктивно їх реалізують, що й передбачає розумний егоїзм.

Найбільш цікавими виявилися дані, отримані у результаті побудови третьої кореляційно-регресійної моделі. Аналогом залежної змінної виступила особистісна унікальність як компонент суб'єктивного щастя. При

цьому показники гендерно-нормативної поведінки чоловіків, а саме жорсткість, твердість, опора на власні сили, орієнтація на досягнення, прийняття знеособлених сексуальних відносин, гомофобність, а також показники гендерних характеристик, якими чоловіки наділяли образ щасливого чоловіка (фемінінність, маскулінність та андрогінність), визначено аналогом незалежної змінної. Серед показників нормативності гендерної поведінки чоловіків визначено декілька статистично значущих факторів, які можуть обумовлювати особистісну унікальність представників чоловічої статі. Якщо першим предиктором особистісної унікальності вірогідно може бути опора чоловіка на власні сили, то другим – традиціоналістичність маскулінної ідеології як фактор нормативності гендерної поведінки чоловіків. Для наочності представлення результатів побудовано двохфакторну кореляційно-регресійну модель виду: $\text{Особистісна унікальність} = 38,93 - 0,46 \cdot \text{Традиціоналістичність маскулінної ідеології} + 1,14 \cdot \text{Опора на власні сили}$. Результати регресійної статистики наведено в таблиці 4.

Як видно, величина коефіцієнта множинної кореляції для двохфакторної моделі особистісної унікальності дорівнює 0,738. Фактори нормативності гендерної поведінки чоловіків прогнозують вірогідність високого рівня особистісної унікальності.

Таблиця 4

Регресійна статистика для двохфакторної моделі вірогідності впливу показників нормативності гендерної поведінки чоловіка на особистісну унікальність як компонент щастя особистості

Показники	Розраховане значення
Множинний R	0,738
R-квадрат	0,544
Скорегований R-квадрат	0,531
Стандартна похибка	2,86

При цьому коефіцієнти регресії відображають відносний рівень вірогідності впливу кожного з факторів-предикторів: для змінної «традиціоналістичність маскулінної ідеології» $\beta = -0,463$, для змінної «опора на власні сили» $\beta = 1,140$. Значення R-квадрата становить 0,544, тобто частка дисперсії залежної змінної, пояснена регресією, складає 54,4 %. Розрахована регресійна модель є значущою за критерієм F-Фішера ($F = 40,024$, при $p < 0,001$).

Отже, особистісна унікальність як компонент щастя може бути обумовлена двома предикторами, а саме: низькою традиціоналістичністю маскулінної ідеології та високим рівнем опори на власні сили. Отримана модель демонструє 54,4 % вірогідності впливу визначених змінних на особистісну унікальність. Примітним є той факт, що обидва предиктори є компонентами нормативності гендерної поведінки, але на особистісній унікальності особистості вони позначаються по-різному: якщо висока нормативність гендерної поведінки чоловіка негативно впливає на його

особистісну унікальність, то висока готовність спиратися на власні сили компонент нормативності гендерної поведінки чоловіка на особистісній унікальності, особистісного щастя позначається позитивно. Можливо, використовуючи захисний механізм заперечення, чоловік не може повністю пізнати власну особистість і, пов'язуючи будь-який фемінінний прояв із чимось нетиповим, він не приймає можливості отримання позитивних емоцій і самовтілення від будь-якої фемінінної діяльності, як, наприклад, приготування їжі чи спілкування із власними дітьми. Виявлена амбівалентність впливу нормативності гендерної поведінки на особистісну унікальність дозволяє, як уявляється, повернути увагу до багатогранності феномену гендерної норми.

Висновки. Проведене дослідження дозволило сформулювати низку висновків, а саме:

1. Нормативність гендерної поведінки молодих чоловіків може позначатися на показниках їх суб'єктивного щастя. Предиктором суб'єктивного щастя молодих чоловіків виступають низькі показники жорсткості як компонента нормативності гендерної поведінки та виражена фемінінність при оцінці образу щасливого чоловіка як показника підвладності досліджуваних гендерним стереотипам.

2. Предиктором особистісної унікальності як компонента щастя молодих чоловіків є низька підвладність традиційним поглядам на маскуліність та високі показники готовності спиратися на власні сили.

3. Висока нормативність гендерної поведінки та стереотипізованість уявлень образу щасливого чоловіка зворотно пов'язані з показниками суб'єктивного щастя молодих чоловіків.

Перспективи подальших наукових досліджень полягають у проведенні лонгітюдного дослідження процесу присвоєння й опрідметчування гендерних норм сучасними чоловіками і жінками в умовах суспільних змін, а також у подальшому виявленні предикторів особистісного щастя жінок різних типів нормативності гендерної поведінки.

Бібліографічні посилання

- Argayl, M. (1990), «Psychology of Happiness» [Psihologiya schastya], M.: Progress – Moscow: Progress.
- Bhattacharjee, A. and Mogilner, C. (2014), «Happiness from Ordinary and Extraordinary Experiences», *Journal of Consumer Research*, Vol. 41, Issue 1, p.1–17, available at: <https://doi.org/10.1086/674724> (accessed 1 June 2014) – See more at: <https://academic.oup.com/jcr/article/41/1/1/1810271>
- Borinskaya, S., Cotter, A., Harro, J., Inglehart, R., Ponarin, E. and Welzel, C. (2014), «Genetic Factors, Cultural Predispositions, Happiness and Gender Equality», *Journal of Research in Gender Studies*, Vol. 4 (1), p. 32-100.
- Easterlin, R. (2016), «Paradox Lost?», *University of Southern California and IZA*, No. 9676, p.2 – 33.
- Emiril'yasova, S. S. (2009), «About the Necessity of Stereotypes Destroying: Gender Aspect» [«Pro neobhidnist ruynuvannya stereotipiv: Genderniy aspect»]. *Visnik Zaporizkogo natsionalnogo universitetu – Bulletin of the Zaporizhzhia national university*. No. 2, p.21-24.

- Gulyas, I.A. (2010), «The Phenomenon of Happiness: Axiopsychological Aspects», [Fenomen schastya: aksiopsihologichni aspekti]. *Zbirnik naukovih prats Institutu psihologiyi im. G.S. Kostyuka NAPNU – Collection of scientific works of Institute of Psychology named after G.S. Kostyuk of the NAPS*, Vol. 12, Ch.4, p. 103 - 109.
- Inglehart, R. and Baker, W. E. (2000), «Modernization, cultural change, and the persistence of traditional values», *American Sociological Review*, No. 65, p. 19-51.
- Kaneman, D., Slovik, P. and Tversky, A. (2005), «Decision Making in a State of Uncertainty: Rules and Prejudices» [Prinyatie resheniy v neopredelennosti: Pravila i predubezhdeniya]. Harkiv: Vidavniststvo Institutu prikladnoyi psihologiyi «Gumanitarniy Tsentr» – Kharkiv: Publishing house of the Institute of Applied Psychology "Humanitarian Center".
- Keyes, C. L. M., Shmotkin, D. and Ryff, C. D. (2002), «Optimizing well-being The Empirical Encounter of Two Traditions», *Journal of Personality and Social Psychology*, No. 82., p.1007 – 10022.
- Levit, L.Z. (2012), «Personality-oriented concept of happiness» [Lichnostno-orientirovannaya kontseptsiya schastya]. *Visnik ONU imeni I. I. Mechnikova. Psihologiya – Bulletin of Odesa National University named after I. I. Mechnikov, Psychology*, No. 8 (20), p.105 - 117.
- Luhmann, M. et al. (2013), «Thinking About One's Subjective Well-Being: Average Trends and Individual Differences», *J Happiness Stud*, No. 15 (4), p. 757-781, available at: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4201388/> (accessed 24 May 2013).
- Mohant, M. S. (2014), «What Determines Happiness? Income or Attitude: Evidence From the U.S.», *Longitudinal Data Journal of Neuroscience, Psychology, and Economics*, No. 2, p. 80-102.
- Nosenko, E. L. and Lisenko, O. V. (2015) «The Role of Humanity as a Positive Value for Reaching the State of Individual Well-Being» [Rol gumannosti yak pozitivnoyi tsinnosti yak umova blagopoluchchya osobistosti]. *Visnik Dnipropetrovskogo universitetu. Seriya «Psihologiya» – Bulletin of the University of Dnipropetrovsk'sk.Series: Psychology*, No. 9 (1), p. 11-18.
- Pahol, B. E. (2017), «Subjective and psychological well-being: modern and classical approaches, models and factors» [Sub'ektivnoe i psihologicheskoe blagopoluchhie: sovremennyye i klassicheskie podhodyi, modeli i faktoryi]. *Ukrayinskiy psihologichniy zhurnal. – Ukrainian psychological journal*, No. 1 (3), p. 80 - 104.
- Reyes-García, V. et al. (2016), «Subjective Wellbeing and Income: Empirical Patterns in the Rural Developing World», *J Happiness Stud*, No. 17 (2), p.773-791, available at: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5023045/> (accessed 4, 2016).
- Tamir, M., Shalom H. and Min Y. Kim (2017), «The Secret to Happiness: Feeling Good or Feeling Right?», *Journal of Experimental Psychology: General*, Vol. 146 No. 10, p.1448-1459, available at: <https://www.apa.org/pubs/journals/releases/xge-xge0000303.pdf>
- Waterman, A. S., Schwartz, S. J. and Conti, R. (2008), «The implications of two conceptions of happiness [hedonic enjoyment and eudaimonia] for the understanding of intrinsic motivation», *Journal of Happiness Studies*, No. 9, p.41-79.
- Weir, K. (2017), «The men America left behind», *Monitor on Psychology*, No.2, p. 34.
- Wong, Y. J., Moon-Ho Ringo, H., Wang, S. and Keino Miller, I. S. (2017), «Meta-Analyses of the Relationship Between Conformity to Masculine Norms and Mental Health-Related Outcomes», *Journal of Counseling Psychology*, Vol. 64 No. 1, p. 80-93.
- Zinchenko, O. S. (2016), «Theoretical Principles of the Study of Subjective Well-being of Internally Displaced Persons» [Teoretichni zasadi doslidzhennya sub'ektivnogo blagopoluchchya vnutrishnoperemischenih osib]. *Zbirnik naukovih prats Natsionalnoyi akademiyi derzhavnoyi prikordonnoyi sluzhbi Ukrayini. Seriya: Psihologichni nauki. – Collection of scientific works of the National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine. Series: Psychological Sciences*, No. 1 (3), p. 120 - 132.

УДК 159.923

V. Kutepova-Bredun
Oles Honchar Dnipro National University
Vikuta15@i.ua

THE PROPERTIES OF THE FLOW STATE AND THE PERSONAL FEATURES OF THE PROFESSIONAL AND AMATEUR MUSICIANS

Анотація. Дослідження присвячено виявленню у музикантів (професіоналів, аматорів) специфічного психічного стану – так званого стану «потoku» та уточненню притаманних музикантам особистісних рис. Встановлено, що у музикантів – професіоналів та аматорів особистісні характеристики статистично значущо відрізняються за ознаками притаманності професіоналам більш високого рівня психологічного благополуччя, нейротизму, тривожності, переживання стану «потoku» і таких його компонентів як «плавність» та «особистісна значущість». Вибір творчої професії пояснюється глибинною потребою у самореалізації творчої людини, притаманні їм тривожність, сум, можливість переживання стану «потoku». Музиканти-аматори ж відчують стан «потoku» менш інтенсивно. Для аматорів музична діяльність у більшій ступені є засобом розваги, отримання задоволення.

Ключові слова: музиканти-професіонали, аматори, особистісні риси, нейротизм, психологічне благополуччя, стан «потoku».

Аннотация. В статье рассмотрены психологические особенности музыкантов-профессионалов и музыкантов-аматоров, а также особенности так называемого состояния «потока» музыкантами. Определяются специфические особенности музыкантов-профессионалов такие как: нейротизм, тревожность, психологическое благополучие, более высокий уровень состояния «потока» и таких его компонентов, как плавность и личностная важность деятельности. Музыканты-аматоры, по сравнению с профессионалами, обладают большей эмоциональной устойчивостью, но им также присущи более умеренные уровни психологического благополучия и состояния «потока».

Ключевые слова: музыканты (профессионалы, аматоры), состояние «потока», тревожность, плавность деятельности.

Problem identification. Creative activity gives a musically gifted person the possibility to express his mental states associated with both positive and negative experiences by means of music, and also gives the opportunity to experience the unique mental state of flow that occurs in the conditions of achieving a high level of skills perfection and gives an opportunity to feel a high level of satisfaction by itself.

The availability of this emotional experience creates an inexhaustible resource for a gifted person who has a high level of skills in the musical activity that one performs daily to experience a personal well-being.

Flow is a psychological state in which a person feels completely immersed in its activity (Csikszentmihalyi, 2000). This condition occurs when skills are developed to the tasks of a certain level of complexity.

When a professional feels flow: his goals are rather complex, but clear and achievable, close to his own skills and abilities; he can check his activity all the

time – the feedback is available and behavior can be corrected throughout the process, attention is acute and concentration is intense; the person does not feel anxiety; the feeling of time disappears. The activity itself is a reward - the tasks seem to be very interesting, that is explained by autotelic motivation.

The flow state has been described by the scientists as the most productive and creative state of mind for working, the state of the full immersion into activity. The study of flow can be found in various fields of art and science (Csikszentmihalyi, 1997), aesthetic experience (Csikszentmihalyi & Robinson, 1990), sports (Jackson, 2002), literature (Perry, 1999), and other activities. It is known that the experience of feeling this subjective state is the same regardless of culture, class, gender, age, and even the type of activity.

Csikszentmihalyi has proved that there are 3 types of activities in which a person is more inclined to feel the flow state. They are: sport (Muzi, 2012; Swann, 2012), work (Nakamura & Csikszentmihalyi, 2009) and music (O'Neill, 1999; Hart & D. Blasi, 2015). Moreover, according to the paradigm of positive psychology (Seligman & Csikszentmihalyi, 2000), music and the state of flow have a special connection, because music causes instinctive motivation, which is the main feature of the sense of flow. Csikszentmihalyi (1975, 2000), considering the music as a form of relaxation (singing, playing a musical instrument alone or in a group), regarded it as an activity where it is easier to reach the state of flow.

The analysis of the flow state in the musical context is focused mainly on such aspects as emotions (Lamont, 2012; Marin & Bhattacharya, 2013); motivation, connection with performance excitement (Kirchner, 2005; creativity (Csikszentmihalyi, 1997; MacDonald, 2006) and psychological correlates of the flow state (de Manzano et al., 2010). The most researched are such musical activities as performing (Sawyer, 2006; Kirchner, 2005); music composition (Byrne et al., 2003; John, 2006; Hart & Di Blasi, 2015); listening to music (Lamont, 2012; Diaz, 2013), as Marin and Bhattacharya have shown.

D. Manzano (2010) explains musical flow of genetic factors by 40%, proving that flow is a state that is less dependent on the environment, but is related to the individual feature of the person. Wrigley and Emmerson (2013), studying different groups of musicians (string, piano, wood and brass, singing), as well as gender and age differences, do not differentiate the depth of flow. Only a group of pianists has a significantly lower level of flow than other instrumentalists.

Musical performances, concerts, simple music or singing activities often cause the flow state (22% flow occurs during this activity). Less concentration of attention on the task, a clear idea of the activity, the balance between the complexity of the task and the skills of the individual – all leads to positive emotions. Exploring the relationship between flow and performance in a musical context, Butkovic et al. (2015) claims that it is "musical flow" (the specific individual inclination to flow state in music), and not general flow, is the factor that can predict the perfection in musical performance.

Goffin (2014) points out that music awakens bodily feelings that can be clustered in a certain mood and affect the aesthetic perception of music.

D. Manzano (2010) focused on psychophysiological correlates of flow during the musical performance. In his study, he used the approach to flow as a "state". Applying the short flow inventory "Short Flow Scale" (Jackson & Eklund, 2004) to measure the psycho-physiological flow correlates, he investigated pianists after their performance. The specifics of this study was that the flow rate was measured 5 times in order to register flow changes, considering it to be long-lasting and changing over time. The results indicate that flow does not change on the global level during the performance of the same piece 5 times, while attention is focused on each performance and the instinctive motivation during the musical performance ("auto-experience") may change.

Other researches have shown that students who are more inclined to experience flow in music schools are more successful (O. Neill, 1999, O. Neil & McPherson, 2004), but there is no proof of the correlation between success and the sense of flow. The best motivation for students is the experience of positive emotions and they will try to reach it again practicing more.

Studying the correlation between the state of flow and the performance anxiety, scientists point out that they are two incompatible phenomena (Kirchner, 2005; Fullagar et al., 2013). The flow state may be motivating, especially for young learners (Csikszentmihalyi & LeFevre, 1997; O. Neill, 1999) and causes only positive emotions according to the eudaemonistic approach (Seligman, 2002; Lamont, 2012).

The objective of the present study is testing the hypothesis of probable differences in the personal traits of professional and amateur musicians, as well as possessing the positive experience of the state of "flow" by the professional musician due to the high level of performing perfection.

The **method** of quasi-experiment for two non-equivalent groups of professional and amateur musicians was chosen in the empirical study that allowed testing the hypothesis of the study by identifying intergroup differences.

The sample involved 182 people. The first group consisted of professional musicians: 62 people (aged from 18 to 60) among them 17 students of the musical college (aged from 18 to 20), 30 students of M. Glinka Dnipro Conservatory (aged from 20 to 25) and 15 artists of the orchestra of the T. Shevchenko Dnipro Drama Theater (aged from 25 to 60). The second group involved 60 amateur musicians: 39 students of O. Honchar Dnipro National University (aged from 18 to 24) and 21 representatives of other professions (aged from 25 to 60) who have amateur experience of playing musical instruments. The studying of the sample was carried out by the Five-Factor Inventory (R. McCrae, P. Costa, 1992), the test "The Scale of Psychological Well-being" (K. Riff, 2005), the questionnaire "the Hospital scale of anxiety and depression" (A. Zigmond, R. Snaith, 1983).

The additional sample of the last stage of the study was represented by 60 people (aged from 18 to 60) and consisted of 2 groups: the group of professional musicians (13 students of the musical college, 11 students of the conservatory and 6 representatives of the teaching staff of Dnipro musical school № 10) and the group of amateur musicians (18 students of O. Honchar Dnipro National University and 12 representatives of various professions dealing with music

unprofessionally). In this sample the testing was carried out by the inventory "Short flow scale" (F. Rheinberg, R. Vollmeyer, 2003).

Table 1 presents the results of empirical research of personal traits of professional and amateur musicians by the Five-Factor Inventory.

Table 1

Between-group differences in the character strength variables according to Five-Factor Inventory

Scales	Professional musicians	Amateur musicians	Means value	Asymptotic means
Extraversion	50,3871	53,23729	1473	0,065
Agreeableness	52,6129	53,11864	1772,5	0,769
Conscientiousness	52,91935	50,59322	1626	0,292
Neuroticism	51,90323	47,71186	1423	0,035*
Openness to the new experience	58,22581	57,67797	1822,5	0,973

Note. * $p \leq .05$

Table 1 shows that according to the results of the study by the Five-Factor Inventory, there are statistically meaningful differences between groups only in the "Neuroticism" scale. In comparison with amateur musicians, the level of neuroticism among professional ones is higher. The high meanings of this scale characterize people as those who are incapable to control their emotions. In behavior it can be shown as a lack of sense of responsibility, evasion of reality, capriciousness. Such anxious people wait for the troubles, in case of failure, they easily fall into despair and they may have signs of depression in psychologically stressful situations.

Table 2

Between-group differences in the character strength variables according to the Hospital Anxiety and Depression scale

Scales	Professional musicians	Amateur musicians	Means value	Asymptotic means
Anxiety	7,112903	5,762712	1288,5	0,005*
Depression	4,33871	5,186441	1482	0,07

Note. * $p \leq .05$

The data of the empirical research of the "Hospital scale of anxiety and depression" also indicate a high level of anxiety among professional musicians compared with amateur ones. As it can be seen from Table 2, the level of anxiety of professionals is significantly higher than among amateurs, not achieving subclinical or clinical levels (8 points).

According to the results of the research due to the inventory "Scale of psychological well-being" by K. Riff, statistically meaningful differences were found on the scales "Autonomy" and "Personal Growth" which influenced on the results of the total level of psychological well-being. From Table 3 it can be seen that professional musicians have higher indicators of the following scales.

According to the data obtained in the study using the "Scale of psychological well-being" inventory, professional musicians in comparison with amateurs are more independent, able to resist social pressure in their thoughts and actions and to

regulate behavior according to their standards. They also have a sense of continuous self-development and self-improvement.

Table 3

Between-group differences in the character strength variables according to the Scales of Psychological Well-Being

Scales	Professional musicians	Amateur musicians	Means value	Asymptotic means
Positive relations with others	59,532	61,017	1536	0,128
Autonomy	59,290	54,525	1227	0,002*
Environmental mastery	58,306	56,576	1710	0,537
Personal growth	67,065	60,390	976	0,0001**
Purpose in life	64,823	62,763	1598	0,31
Self-acceptance	56,081	52,627	1547	0,143
The general index of psychological well-being	370,097	345,898	1019	0,001

The results of the comparison between groups of professional and amateur musicians by the means of the "Short Flow Scale" (F. Rheinberg, R. Vollmeyer, 2003) are presented in Table 4.

Table 4

Between-group differences in the character strengths variables according to the «Short flow scale»

Scales	Professional musicians	Amateur musicians	Means value	Asymptotic means
Flow experience	46,13	44	367	0,219
Fluency of performance	27,56	25,13	322,5	0,039
Absorption by activity	18,7	18,73	422	0,677
Perceived importance	15,83	14,13	292,5	0,019

The available data (Table 4) indicates that there are no statistically meaningful differences between groups in the general level of the flow state and such its component as the absorption by activity, although the group of professional musicians has a slightly higher level of the flow state that does not reach the level of statistical significance. From the table 4, we can see that the level of perceived importance of musical activity is higher in the group of professional musicians, which is expected, since music activity is their main work while for amateur musicians it is a hobby, a way of spending leisure time.

Also, statistically meaningful differences were found in the means of the "fluency" scale which is a component of the flow state, indicating that the musical activity is perceived smoothly, fluently by professional musicians, which is possible only if the person achieves high levels of musical skills and abilities.

The features of flow have also been studied in the age aspect. The groups of professional and amateur musicians were divided into 3 subgroups, depending on their age and experience of playing musical instruments. The youngest subgroups in the tables are given as cluster 1 (18-20 years), average age – cluster 2 (20-25 years) and older musicians - cluster 3 (25-60 years). Table 5 presents the means of inter-cluster differences of the "Short Flow Scale" among professional musicians.

Table 5

The subgroup differences in the character strength variables according to the «Short flow scale» among professional musicians

Scales	Average group means		Student's t-Test	P*
	Cluster 1	Cluster 2		
Flow experience	46,58	46,07	0,177	0,01
Fluency of performance	28,00	27,23	0,301	0,01
Absorption by activity	18,58	19,16	0,435	0,01
Perceived importance	15,41	16,20	0,41	0,01
	Cluster 2	Cluster 3		
Flow experience	46,07	45,20	0,339	0,01
Fluency of performance	27,23	27,40	0,083	0,01
Absorption by activity	19,16	17,80	0,658	0,01
Perceived importance	16,20	16,00	0,087	0,01
	Cluster 1	Cluster 3		
Flow experience	46,58	45,20	0,249	0,01
Fluency of performance	28,00	27,40	0,313	0,01
Absorption by activity	18,58	17,80	1,07	0,01
Perceived importance	15,41	16,00	0,563	0,01

The data shows that there are no statistically meaningful differences between the means of the flow state and its components in the investigated subgroups.

Table 6 presents the meanings of inter-cluster differences of the "Short flow scale" among amateur musicians. The table shows that there are statistically meaningful differences only in the means of the scale "absorption by activity". The older musicians of the study are less immersed into the musical activity in comparison with younger amateur musicians.

Table 6

The subgroup differences in the character strength variables according to the «Short flow scale» among amateur musicians

Scales	Average group means		Student's t-Test	P*
	Cluster 1	Cluster 2		
Flow experience	43,50	47,80	1	0,01
Fluency of performance	24,66	27,40	0,841	0,01
Absorption by activity	18,50	20,40	0,995	0,01
Perceived importance	14,41	13,84	0,802	0,01
	Cluster 2	Cluster 3		
Flow experience	47,80	40,00	1,583	0,01
Fluency of performance	27,40	23,00	1,109	0,01
Absorption by activity	20,40	17,00	0,003	0,01
Perceived importance	13,84	14,20	0,316	0,01
	Cluster 1	Cluster 3		
Flow experience	43,50	40,00	0,966	0,01
Fluency of performance	24,66	23,00	0,655	0,01
Absorption by activity	18,50	17,00	0,788	0,01
Perceived importance	14,41	14,20	1,34	0,01

Note. *p=0,01

Consequently, professional musicians have a slightly higher level of flow experience that does not reach a statistically meaningful level, but musical activity

plays a very important role in their life, that is confirmed by higher means of the scale "perceived performance".

Also, the group of professional musicians has statistically higher levels of such flow component as "fluency". The results of the research have similar means of the flow indicators in all the subgroups of professional musicians indicating that even students of the musical college already have a sufficient level of professionalism enough to feel this state, which indicates such specifics of music activity as early professionalization.

It's possible to notice that such flow component as "absorption by activity" decreases with age in the group of amateur musicians, it may be described by the fact that adult amateur musicians do not have enough time to devote to their musical hobbies in comparison with young amateurs.

Conclusion. The results of the analysis of differences in the personal characteristics among professional and amateur musicians confirm: firstly, professionals differ from the amateurs by higher levels of neuroticism, anxiety, but also by higher level of psychological well-being. It is possible to assume that the music activity performs not only the role of self-realization for them but also psychotherapeutic. Secondly, the paradox of psychological well-being with the absence of universally accepted predispositions for it, we describe by the probability of experiencing the state of flow. The availability of this experience creates an inexhaustible resource for a gifted person to experience personal well-being. The further studies of the chosen problem we associate with researching the special role of flow state experience due to psychological well-being of the creative person.

References

- Arshava, I. and Kutepova-Bredun, V. (2015), "The comparison of personal traits of the professional and amateur musicians", *European Scientific Journal*, Vol.11, No.20, p.46-55.
- Arshava, I., Nosenko, E. and Kutepova-Bredun, V. (2015), "The personal traits of the professional and amateur musicians" [Osobistisni haracteristiki muzikantiv-profesionaliv ta muzikantiv-amatoriv]. *Aktual'ni problemi psihologii - The actual problems of psychology*, Vol. 6, Creativity psychology, Issue 11, p. 20-30.
- Butkovic, A., Ullén, F. and Mosing M. A. (2015), "Personality related traits as predictors of music practice: underlying environmental and genetic influences", *Personality and Individual Differences*, No.74, p.133–138.
- Byrne, C., MacDonald, R. and Carlton L. (2003), "Assessing creativity in musical compositions: flow as an assessment tool", *Br. J. Music Education*, No.20, p.277–290.
- Csikszentmihalyi, M. (1975), "*Beyond Boredom and Anxiety*", The Jossey-Bass Behavioral Science Series, San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- Csikszentmihalyi, M. (2000), "*Beyond Boredom and Anxiety: Experiencing Flow in Work and Play*", San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- Csikszentmihalyi, M. and Rich, G. (1997). "Musical improvisation: a system approach in Creativity in Performance", ed. Sawyer R. K., editor. (Greenwich, CT: Ablex Publishing Corporation), p.43–66.
- De Manzano., Theorell, T., Harmat, L. and Ullén, F. (2010), "The psychophysiology of flow during piano playing", *Emotion*, No. 10, p.301–311.
- Goffin, K. (2014), "Music feels like moods feel", *Front.Psychol.*, available at: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3997024/>

- Hart, E. and Di Blasi, Z. (2015), "Combined flow in musical jam sessions: a pilot qualitative study", *Psychology of Music*, No. 43, p.275–290.
- Jackson, S. A. and Eklund, R. C. (2002), "Assessing flow in physical activity: the Flow State Scale-2 and Dispositional Flow Scale-2", *Sport Exerc. Psychol.*, No. 24, p.133–150.
- Kirchner, J. M. (2005), "Managing musical performance anxiety", *Am. Music Teach.*, No. 54, p. 31–33.
- Lamont, A. (2012), "Emotion, engagement and meaning in strong experiences of music performance", *Psychol. Music*, No. 40, p.574–594.
- Marin, M. M. and Bhattacharya, J. (2013), "Getting into the musical zone: trait emotional intelligence and amount of practice predict flow in pianists", *Front.Psychol.*, available at: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3837225/>.
- Nakamura, J. and Csikszentmihalyi, M. (2009), "Flow theory and research," in Oxford Handbook of Positive Psychology, eds. Snyder C. R., Lopez S., Oxford: Oxford University Press, p.195–206.
- O'Neill, S. (1999), "Flow theory and the development of musical performance skills", *Bull. Counc. Res. Music Educ.*, No. 141, p.129–134.
- Rheinberg, F. and Vollmeyer, R. (2003), "Flow Erleben in einem Computerspiel unter experimentell variierten Bedingungen", *Zeitschrift für Psychologie*, No. 21, p. 161–170.
- Sinnamon, S., Moran, A. and O'Connell, M. (2012), "Flow among musicians: measuring peak experiences of student performers", *J. Res. Music Educ.*, No. 60, p. 6–25.

УДК 159.9

Л. З. Левит, Е. З. Шевалдышева
Белорусский Государственный университет
 leolev44@tut.by

ЖИЗНЬ БЕЗ ПОЗИТИВНЫХ ИЛЛЮЗИЙ: МОДЕЛИРОВАНИЕ АНТИУТОПИИ

Анотація. Стаття представляє найпоширеніші позитивні ілюзії, властиві психіці людини. Розглянуто основні аспекти позитивних ілюзій. В межах наукових роздумів проводиться психічний експеримент, щоб з'ясувати основні зміни в індивідуальному та суспільному житті, які відбуватимуться, якщо людина буде позбавлена позитивних ілюзій. Вірогідно, ситуація стане значно гіршою через компенсаторне зростання найпростіших і примітивних форм гедонізму, що, в свою чергу, призводить до індивідуальної та соціальної деградації. Таким чином, наявність позитивних ілюзій вважається меншим злом для більшості людей, ніж їхня відсутність. В статті наведені рекомендації, що спрямовані на заохочення індивідуальної діяльності, пов'язаної з досягненням позитивного досвіду «вищого» рівня. Означений філософський постулат про пріоритет «істинної цінності» у порівнянні з «добром» та «красою» потребує додаткового уточнення.

Ключові слова: гедонізм, добро, істина, особистісна унікальність, позитивні ілюзії, утопія.

Аннотация. В статье продемонстрированы наиболее распространённые позитивные иллюзии, свойственные психике человека. Рассмотрены положительные и отрицательные стороны позитивных иллюзий. Автор статьи проводит мысленный эксперимент с целью выяснения того, насколько и в какую сторону изменится личная и общественная жизнь в отсутствие позитивных иллюзий. В результате делается вывод о возможном ухудшении ситуации в связи с компенсаторным ростом

наиболее простых и примитивных разновидностей гедонизма, способствующих индивидуальной деградации. Таким образом, присутствие умеренных позитивных иллюзий для большинства людей является меньшим злом, нежели их отсутствие. Даются рекомендации о поощрении активности индивида, связанной с получением приятных переживаний более «высокого уровня». Соответственно, философское положение об «истине» как приоритетной ценности в сравнении с «добром» и «красотой» нуждается в уточнении.

Ключевые слова: гедонизм, добро, истина, личностная уникальность, позитивные иллюзии, утопия.

Постановка проблемы. Как показали нейронаучные исследования последних десятилетий, психика человека (по крайней мере, в определённых аспектах) не стремится к максимально точному отражению действительности. Подавляющему большинству людей свойственны *позитивные иллюзии* (ПИ) – частично или полностью ложные убеждения положительного свойства (Lane & Flanagan, 2013; Taylor & Brown, 1988).

Учёные отмечают, что ПИ имеют не только отрицательные аспекты (ослабление контакта с реальностью), но и положительные стороны. Так, умеренный избыток оптимизма побуждает субъекта к активным действиям в ситуациях, где достижение успеха отнюдь не гарантировано. Надежда на лучшее («всё будет хорошо») помогает человеку пережить неприятности в настоящем, поддержать самооценку. Эффект плацебо в психотерапии и медицине частично или полностью основан именно на позитивных иллюзиях (Lane & Flanagan, 2013).

Столь широкая распространённость ПИ позволяет некоторым учёным считать их психической *нормой*, в то же время связывая «жизнь без иллюзий» с симптомами расстройства настроения – «депрессивным реализмом» (Taylor & Brown, 1988). Соответственно, ПИ в настоящее время рассматриваются в качестве важного компонента полноценной, *счастливой* жизни. Недостаток оптимизма рекомендуется восполнять путём соответствующего обучения (Seligman, 2006).

Академически ориентированному исследователю трудно приветствовать «моду» на приподнятое настроение, оплаченное (в большей или меньшей степени) утратой объективности. Как известно, в ситуации конфликта между двумя «вечными» ценностями – истиной и добром – индивид должен выбрать то, что является истинным, правдивым (Lane & Flanagan, 2013). Скользкий путь «неистинного добра», основанного на заблуждениях, всё сильнее демонстрирует свои негативные стороны в долгосрочной перспективе. Возможно, жизнь, опирающаяся на превосходство истины перед добром, была бы лучшей для человека и общества?

Размышления на данную тему побудили автора статьи к проведению мысленного моделирования, в котором представлены последствия лишения человека основных видов позитивных иллюзий. В последующем дискурсе мы также будем опираться на методологию «Личностно-ориентированной концепции счастья» (ЛОКС), разработанной в последние десятилетия (Levit, 2016). Как известно, ЛОКС состоит из двух многоуровневых

взаимодействующих систем – «Эгоизма» (ЭГ) и «Личностной Уникальности» (ЛУ). Вторая система, описывающая внутренний потенциал одарённого от природы индивида, встречается лишь у небольшого процента людей в отличие от врождённого эгоизма, свойственного всем и каждому. В рамках нашей теории, ПИ порождаются системой «ЭГ», однако их содержание, как вскоре убедится читатель, в немалой степени связано с ошибочным для большинства людей предположением о наличии у них ЛУ.

Теперь перейдём к знакомству с основными видами позитивных иллюзий.

Ложная уникальность, успешная самореализация, контроль над миром, идеальное общество будущего. Результаты социально-психологических исследований последних десятилетий демонстрируют широко распространенный эффект «ложной уникальности» (false uniqueness), при котором человек переоценивает «собственные» (точнее, высоко желаемые) позитивные качества и недооценивает негативные (Levit, 2017; Goethals, Messick & Allison, 1991). Массовая приверженность индивидов заблуждениям относительно своего «неповторимого внутреннего потенциала», наличия «скрытых ресурсов» в сочетании со стремлением поддержать высокую самооценку ведут к искажению проводимых социальных сравнений.

Как отмечают Дж. Форест и Г. Сич, темы собственной одарённости и успешной самореализации настолько популярны в социуме, что оказывают существенное влияние на специфику статистического распределения по результатам заполнения тестов гуманистической направленности, создавая изрядный процент «псевдосамоактуализаторов» (Forest & Sicz, 1981). В свое время автору данной статьи пришлось серьезно потрудиться над разработкой специальных приемов в собственном диагностическом опроснике, чтобы навсегда избавиться от правосторонней асимметрии и эксцесса (Levit, 2017). Другие позитивные иллюзии индивида основаны на преувеличенном представлении о своей способности контролировать окружающий мир и нереалистическом оптимизме (Taylor & Brown, 1988). Так, исследования демонстрируют веру большинства людей в то, что их будущее окажется лучшим, нежели предположения о нем, имеющие чисто статистическую основу. Даже снабжение испытуемых объективной информацией заставляет их по-прежнему предпочитать излишне позитивные убеждения и действовать на их основе. Иными словами, почти каждый человек упорно и ошибочно считает, что его способности превышают средний уровень, а его самого ждёт «лучшее будущее».

Позитивные иллюзии, отнесённые к *уровню социума*, заставляют людей верить в возможность построения утопии – идеально устроенного общества, в котором каждый индивид сумеет раскрыть свой уникальный внутренний потенциал и добиться счастья. Несложно обнаружить родство между позитивными иллюзиями и утопическим взглядом (УВ). В качестве примера приведем типичный ход рассуждений от первого лица: «Я обладаю большими способностями (ПИ), однако пока не могу развить и реализовать

их вследствие неблагоприятных внешних условий. Когда социальное устройство изменится к лучшему (УВ), мой талант сам собой раскроется и беспрепятственным образом воплотится в жизнь (ПИ). Таким образом, я обрету личное счастье в идеально устроенном обществе будущего (ПИ+УВ)». Любопытно, что «утопизм» проник и в современную науку – зачастую под масками мультикультурализма и феминизма (Pinker, 2002). Исследования, проводимые в рамках утопического подхода, склонны недооценивать генетическую составляющую (роль наследственности), значимость врождённого эгоизма, не позволяющего полностью устранить конфликты интересов между субъектами, и, в более широком аспекте – уроки истории, демонстрирующие кровавые последствия всех попыток построения «идеального миропорядка». С нашей точки зрения, подобная «слепота» как раз и является следствием «позитивных» увлечений, недопустимых для настоящего учёного.

Неумолимая реальность свидетельствует о разительном несовпадении желаемого и действительного. По наблюдениям А. Маслоу, успешно актуализируется менее одного процента людей (Maslow, 2009). Даже прекрасные внешние условия, на создание которых во всемирном масштабе так рассчитывают «утописты», *редко* приводят к индивидуальной самореализации (Frick, 2000). Рассчитанный нами доверительный интервал, показывающий примерный процент индивидов, обладающих Личностной Уникальностью и реализующих её, простирается в интервале от 0,15% (минимум) до 19% (максимум). Вычисления производились на основе многолетнего наблюдения за статистикой и особенностями самореализации среди лиц, прошедших в разные годы наш «Эвдемонический Тренинг» (Levit, 2013). Согласно сделанным подсчётам, в лучшем случае «одарён» примерно один из пяти человек, в худшем случае – один из семиста. Приходится признать, что природа несправедлива в распределении своих даров: большинство индивидов остаётся от рождения «с пустыми руками», в то время как «талантом» (основой для ЛУ) наделяются считанные единицы. Наукой не обнаружен и единый «сверхзамысел», лежащий в основе всего живого, что не позволяет информированному человеку опереться и на альтернативный, «внешний» источник в качестве руководства для реализации своих ПИ. Наоборот, как отмечает Нобелевский лауреат С. Вайнберг, «чем лучше учёные познают мир, тем более бессмысленным он им кажется» (Weinberg, 2004).

Мысленное моделирование. Теперь представим, что каждый индивид, не обладающий в рамках ЛОКС Личностной Уникальностью (абсолютное большинство населения), лишится всех позитивных иллюзий. Что эти люди обнаружат «в реальной действительности», какие изменения это может за собой повлечь? В дальнейших рассуждениях будем опираться на перечень основных ПИ, приведённый в предыдущем разделе. Итак, Человек, утративший ПИ, поймёт, что появился на свет «случайным» образом, не обладает выдающимися способностями, не предназначен к уникальным достижениям, а потому «легко заменим». Даже напряжённое многолетнее

самосовершенствование, будь оно предпринято, лишь ненамного улучшит его результаты из-за отсутствия врождённого «таланта». В целях достижения относительного материального благополучия ему остаётся лишь обслуживать интересы тех немногих, кому повезло больше.

Индивид, лишённый позитивных иллюзий, также поймёт, что не может «управлять» окружающим миром – он способен лишь до некоторой степени контролировать собственные реакции на внешние обстоятельства. Будущее такого человека (равно как и его самоощущение) окажутся под стать его настоящему – с возможными поправками на небольшое карьерное продвижение за выслугу лет и возрастное ухудшение здоровья. «Счастье» недостижимо; существует лишь вечная погоня за ним. В собственной жизни (да и окружающем мире) нет никакого «высшего» смысла.

Общественное устройство также не может быть кардинально улучшено, поскольку верх всегда возьмёт чей-то (индивидуальный или групповой) эгоизм. Позитивные иллюзии и энергия большинства людей будут попросту «использованы» в очередных революциях или реформах, однако не принесут рай на землю. Любые попытки политических лидеров кардинально улучшить социальную жизнь имеют негативные побочные эффекты, о которых власть либо не догадывается, либо преднамеренно умалчивает. В конце концов неизбежная смерть сотрёт всё или почти всё, что было достигнуто человеком за жизнь. Такова реальность.

Экстраполируем закономерности мысленного эксперимента на 99 процентов населения, лишённого ЛУ. Что делать неподготовленным гражданам, столкнувшимся с «конечными данностями бытия»?

Человеку, лишённому «особого» положения во Вселенной, ничего не остаётся, как стать, по выражению З. Фрейда, *скромнее* (Freud, 1991). При уменьшении массового стремления к индивидуальным достижениям более заметными станут немногие индивиды, обладающие природной одарённостью. Их «путь к вершинам» станет легче вследствие снижения (не всегда добросовестной) конкуренции. С другой стороны, таким людям будет сложнее получать «подпитку» и обратную связь, поскольку *общий* интерес к их деятельности снизится. Как результат, неминуемо нарастающее расслоение общества (на немногих «талантливых творцов» и многих «бесталаных неудачников») с известными негативными последствиями – вплоть до социального взрыва. Теперь профессиональная деятельность подавляющего большинства населения будет сосредоточена на выполнении двух функций: обслуживании эксклюзивных запросов одарённого меньшинства и обеспечении материальных потребностей всего общества.

Обычному, «среднестатистическому» человеку, осознавшему бессмысленность существования, собственную «бездарность» и отсутствие перспектив в будущем, остаётся лишь одна сфера, благодаря которой жизнь может показаться сносной. Речь идёт о получении простых и быстрых удовольствий (гедонизме), главными среди которых выступают «пищевое» и «половое», основанные на удовлетворении двух фундаментальных инстинктов. Лёгкость их получения, телесная («чувственная»)

ориентированность в сочетании с немедленным эффектом могут показаться особенно привлекательными индивиду, осознавшему собственный «примитивизм» и «безвыходность» жизненной ситуации. Неопытный потребитель ещё не догадывается об эффекте адаптации (привыкания), из-за которого чувственно-материалистические наслаждения быстро «мельчают», требуя с каждым разом всё больших «порций» для получения нужного удовлетворения. Так прокладывается дорога к опасным зависимостям, при которых бесполезное поведение становится уже не средством достижения удовольствия или хотя бы комфорта, а предпринимается в целях избегания мучительного дискомфорта, «ломки».

С нашей точки зрения, нарастание во всём мире гедонистически-потребительских тенденций в сочетании с распространённостью депрессивных расстройств может рассматриваться в качестве одного из следствий внезапной потери позитивных иллюзий обычным человеком. Выявление и объяснение вероятных причин подобной массовой утраты – именно в цивилизации Запада на современном этапе её развития – выходит за рамки настоящей статьи и требует отдельной публикации.

Выводы и предварительные рекомендации. Как несложно убедиться, личная и социальная жизнь без позитивных иллюзий становятся гораздо более опасными, нежели с ними. Надежды «среднего» человека, имеющего ПИ, на свои способности и возможность лучшего будущего отвлекают его внимание от различного рода вредных пристрастий, ведущих к деградации, позволяют вносить лепту в улучшение общественной жизни.

С нашей точки зрения, авторитет любого лидера во многом базируется на его умении пробуждать и поддерживать позитивные иллюзии у населения, ассоциируемые с его руководством («Славен будет в веках / кто навеет / человечеству сон золотой»). Такой деятель, разумеется, не станет придерживаться приоритета истины и не расскажет слушателям о многочисленных *негативных* сторонах своего «утопического» проекта, *неразрывно связанных* с тем, что он обещает. Успех подобных манипуляций невозможен при развитом критическом мышлении, которое, увы, не приносит особой радости само по себе. Точно так же и «мотивационный оратор» зовёт слушателей к свершениям, однако не говорит, каких нечеловеческих усилий требует достижение объявленных им целей. Если бы он в порыве искренности это сделал, то на следующем своём выступлении увидел бы пустой зал.

Именно вследствие постоянного действия ПИ люди не только верят благоприятным для них прогнозам (астрологов, хиромантов, экстрасенсов, политиков), но и «забывают» призвать последних к ответственности, когда обещания не сбываются. Таким образом, поддержание хорошего настроения на ложных основаниях оказывается для большинства важнее жизненной правды, какой бы она ни была.

Упреки в адрес популярных деятелей или целых структур, манипулирующих сознанием (точнее, иллюзиями) масс, теперь легко парировать: «Массы и сами хотят слышать о себе и своей жизни позитив,

подкрепляющий их надежды. Если мы им этого не дадим, они отвернутся от нас и пойдут искать кого-то другого, ещё более бессовестного». Разумеется, ни один оратор не скажет своим слушателям правду: «Вы получаете от меня то, что бессознательно желаете получить. В отличие от меня вы просто не догадываетесь о своей глубинной потребности «слышать хорошее». Благодаря умелому использованию этого вашего желания я пользуюсь широкой известностью и могу реализовывать собственные эгоистические планы, во многом расходящиеся с теми утопиями, о которых я вам рассказываю».

Важно, что понимание образованным человеком данной закономерности не освобождает от подверженности ей. В одиночестве у многих ухудшается настроение – вероятно, потому, что прямое осознание индивидом реальности «серых будней» немедленно ставит под вопрос его позитивные иллюзии.

Таким образом, автор статьи столкнулся с ситуацией, в которой «много знания несёт много печали», в то время как наиболее распространённые позитивные иллюзии (крайне редко осуществляющиеся), являются одной из психологических опор для человечества. Известное высказывание З. Фрейда о том, что истина является торной тропой, поэтому большинство людей её *не заслуживает* (Lyukimson, 2014), мы бы уточнили следующим образом: большинство людей *не способно* совладать с жизненной правдой без того, чтобы не регрессировать к более примитивному уровню. Люди попросту не представляют, что делать с малоприятным для них знанием, ведущим к снижению самооценки и ухудшению настроения.

Результаты проведённого нами мысленного эксперимента не относятся к двум, сравнительно небольшим группам населения. В первую очередь, одарённые субъекты (наделённые ЛУ в рамках ЛОКС), успешно реализующие свой потенциал, едва ли нуждаются в распространённых позитивных иллюзиях, поскольку своим повседневным творческим трудом создают новую позитивную *реальность*. Во-вторых, обнаружены индивиды (чуть более 10% в экспериментальной выборке), обладающие высокой самооценкой и отличным психическим здоровьем при *низком* уровне позитивных иллюзий. Автор исследования (У. Комптон) отмечает, что члены указанной группы не склонны прибегать к защитным позитивным ментальным построениям в затруднительных ситуациях и в целом характеризуются гораздо лучшим функционированием в сравнении с обычными испытуемыми (Compton, 1992).

Мы считаем, что выявленная У. Комптоном группа в большей степени соответствует представлению об *истинном* психическом здоровье, поскольку прекрасно себя чувствует и успешно функционирует без каких-либо психических искажений. В то же время, склонность остального большинства к позитивным иллюзиям похожа на «вывернутое наизнанку» генерализованное тревожное расстройство (ГТР). Напомним, что пациент, страдающий ГТР, склонен переоценивать вероятность наступления негативных событий и недооценивать свою способность справиться с ними (Barlow, 2008). При позитивных же иллюзиях индивид переоценивает

собственные ресурсы и вероятность благоприятных событий в будущем. Несложно заметить структурное сходство обоих механизмов восприятия себя и окружающей действительности, несмотря на противоположное содержание («негатив» - «позитив»), присутствующее в их функционировании.

К сожалению, обе отмеченные нами группы значительно проигрывают в численности остальному населению, нуждающемуся в периодическом самоутешении и внешнем подбадривании. Разумеется, позитивные иллюзии для такого большинства являются хоть и не оптимальным, однако более предпочтительным «лекарством» и «бегством от депрессии» в сравнении с алкоголем, никотином и разного рода химическими препаратами. Умеренный «отрыв от реальности» для многих оказывается скорее «полезным», чем «вредным» – ещё и потому, что *настоящая реальность* оказывается столь безотрадной и мало подвластной личным усилиям обычного человека.

Что касается «регрессивного» гедонизма, то противостоять его соблазнам следует на его же территории. Невозможно отменить стремление человека получать удовольствие, однако можно подтолкнуть индивида к выбору наслаждений более «высокого уровня» – например, тех, что возникают в интересной, захватывающей активности (Levit, 2014). Хотя освоение некоторых видов деятельности бывает нелегким на первых порах, оно с лихвой окупается последующими позитивными переживаниями, ведущими к развитию, а не деградации индивида. Самое же главное, что подобные наслаждения практически не подвержены адаптации, свойственной «чувственным» (ориентированным на органы чувств) удовольствиям (Lubomirski, 2014).

Ещё одним «современным» способом «ортопедирования личности» выступает, с нашей точки зрения, большее внимание к теме прав человека. Своим внутренним «пафосом» (хотя и малой востребованностью в реальной жизни) они стимулируют позитивные иллюзии, зовут индивида к активности и самореализации. И наоборот, если «народ безмолвствует», значит, народ, вероятнее всего, вовлечён в более деструктивные занятия.

Мы считаем, что большинство «приманок» современной западной цивилизации столь популярны не из-за своей «объективной ценности» (большинство из них одновременно и бесполезны и сравнительно безвредны), а в связи со способностью «обещать лучшее», стимулируя тем самым ПИ потребителя, его участие в «жизненной суете» и отвлекая его от осознания трагических данностей бытия. Реклама в современном мире является одним из главных двигателей позитивных иллюзий потребителей. Нарастание с возрастом пессимистических тенденций («нажитой скептицизм») мы объясняем бессознательным «усвоением уроков», связанных с многократным крушением позитивных иллюзий. Но в благоприятном случае такой «поворот сознания» происходит далеко не сразу. Иногда на старости лет его называют «жизненным опытом» или «мудростью».

Заключение. Возможно, истину в качестве главной жизненной ценности следует оставить лишь учёным и творцам, в то время как добро и

красоту (вместе с позитивными иллюзиями, отныне «неприкосновенными» для критики) – всем остальным людям. Доля позитивного самообмана и основанных на нём манипуляций (связанных с созданием и эксплуатацией разнообразных «приманок» для масс) оказываются меньшим злом в сравнении с осознанием конечной безысходности существования, примитивным компенсаторным гедонизмом («живём один раз»; «после нас хоть потоп») и вероятной деградацией человека.

Библиографические ссылки

- Barlow, D. (2008), *Clinical Manual of Mental Disorders* [Klinicheskoye rukovodstvo po psikhicheskim rasstroystvam], SPb.: Peter.
- Compton, W. C. (1992), “Are positive illusions necessary for self-esteem: a research note”. *Personality and Individual Differences*, Vol. 13 No. 12, p. 1343–1344.
- Forest, J. J. & Sicz, G. (1981), “Pseudo-self-actualization”. *Journal of Humanistic Psychology*, Vol. 21 No. 1, p. 77–83.
- Freud, Z. (1991), *Introduction to psychoanalysis. Lectures* [Vvedeniye v psikhoanaliz. Lektsii], Science, Moscow.
- Frick, W. B. (2000), “Remembering Maslow: Reflections on a 1968 interview”. *Journal of Humanistic Psychology*, Vol. 40 No. 2, p. 128–147.
- Goethals, G. R., Messick, D. M. & Allison, S. T. (1991), “The uniqueness bias: Studies of constructive social comparison”. *Social comparison: Contemporary theory and research*. — Hillsdale; N. J.: Lawrence Erlbaum Associates, p. 149–176.
- Lane, T. J. & Flanagan, O. (2013), “Neuroexistentialism, eudaimonics, and positive illusions”. *Mind and Society: Cognitive Science Meets the Philosophy of the Social Sciences*. — Springer Publishers, p. 1–28.
- Levit, L. Z. & Radchikova, N. P. (2013), “ELU Questionnaire: Fighting Right-handed Asymmetry” [Oprosnik ELU: v bor'be s pravostoronney asimmetriyey], *Elektronnyy nauchnyy zhurnal «Issledovano v Rossii» – Electronic scientific journal «Researched in Russia»*, No 017, p. 244–261.
- Levit, L. Z. (2013), “Training and diagnostics of the components of the individual's eudemonic activity” [Trening i diagnostika komponentov evdemonicheskoy aktivnosti individa], *Aktual'nyye problemy gumanitarnykh i sotsial'no-ekonomicheskikh nauk – Actual problems of the humanities and socio-economic sciences*, part 2, p. 72–79.
- Levit, L. Z. (2014), “Person-Oriented Concept of Happiness: Eudaimia and Levels of Pleasure” [Lichnostno-oriyentirovannaya kontseptsiya schast'ya: evdemoniya i urovni udovol'stviya], *Nauchnyy zhurnal «Educatio» – Scientific journal "Educatio"*, No. 4, part 5, p. 34–37.
- Levit, L. Z. (2016), *Psychology of development and realization of the life potential of the subject* [Psikhologiya razvitiya i realizatsii zhiznennogo potentsiala sub'yekta], Kiev.
- Levit, L. Z. (2017), “True and False Personal Uniqueness” [Istinnaya i lozhnaya lichnostnaya unikal'nost'], *Psikhologiya tret'yego tysyacheletiya – Psychology of the third millennium*, p. 69–73.
- Lubomirski, S. (2014), *The Psychology of Happiness* [Psikhologiya schast'ya], SPb.: Peter.
- Lyukimson, P. E. (2014), *Freud: Case History* [Frejd: Istoriya bolezni], Young Guard, Moscow.
- Maslow, A. (2009), *Motivation and Personality* [Motivatsiya i lichnost'], SPb.: Peter.
- Pinker, S. (2002), *The Blank Slate*. New York: Penguin Books.
- Seligman, M. (2006), *New positive psychology* [Novaya pozitivnaya psikhologiya], Sofia, Kiev.
- Taylor, S. E. & Brown, J. D. (1988), “Illusion and well-being: A social psychological perspective on mental health”. *Psychological Bulletin*, Vol. 103 No. 2, p. 193–210.
- Weinberg, S. (2004), *Dreams about the final theory* [Mechty ob okonchatel'noy teorii], Editorial URSS, Moscow.

УДК 376.5-056.42:159.98.61

І. П. Лисенкова

*Миколаївський міжрегіональний інститут розвитку людини вищого
навчального закладу «Відкритий міжнародний університет розвитку людини
«Україна»
ip_lysenkova@ukr.net*

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Анотація. В статті проаналізовано основні етапи розвитку дитини в період дошкільного дитинства та описано їх емоційні особливості. Детально описано психологічні основи розвитку емоційної сфери дітей дошкільного віку. Основний акцент зроблено на особливостях створення позитивного емоційного фону розвитку дитини в дошкільному віці задля подальшого гармонійного розвитку особистості.

Ключові слова: емоції, почуття, емоційна сфера, дитина, психологія емоційної сфери.

Аннотация. Статья направлена на анализ психологических особенностей развития эмоциональной сферы детей дошкольного возраста. Охарактеризованы эмоциональные особенности детей каждого подпериода дошкольного детства. Основной акцент сделан на особенностях построения позитивного эмоционального фона развития ребенка в дошкольном возрасте для дальнейшего гармоничного развития личности.

Ключевые слова: эмоции, чувства, эмоциональная сфера, психология эмоциональной сферы.

Постановка проблеми. На початковому етапі розвитку (перший період етапу дитинства) емоційні прояви дитини мають афектну природу. Їх поява (поява афекту) тісно пов'язана з органічними потребами, перш за все з потребою в їжі, теплі, позитивному самовідчутті. Негативні афекти є єдиним готовим від народження засобом, за допомогою якого дитина «повідомляє», сигналізує, в першу чергу матері, про характер своїх потреб і результат їх задоволення. Наочним змістом емоційно-афектних реакцій, що виконують у цих умовах сигнальну функцію, є суб'єктивні стани дитини, що характеризують стан організму, а не предмети навколишнього світу. І цією вираженістю суб'єктивного стану емоції як би задають напрям розвитку психічної активності немовляти (Дж. Бауер, А. Валлон, Р. Заззо та ін.).

Мета статті полягає в теоретичному дослідженні емоційної сфери в діяльнісних теоріях.

Результати та їх обговорення. Як зазначав Б. Додонов, «невипадково механізм негативних емоцій функціонує у дитини з першого дня появи її на світ, а позитивні емоції з'являються значно пізніше. Негативна емоція – це сигнал тривоги, крик організму про те, що дана ситуація для неї згубна. Позитивна емоція – сигнал поверненого благополуччя» (Dodonov, 1977).

Протягом подальшого незначного відрізка часу (2– 2,5 місяці), завдяки комплексу дій з боку дорослого, усередині цього спочатку єдиного вектора

активності виникає, а потім і відщеплюється від нього принципово інший тип активності, а саме – соціально орієнтована активність дитини, направлена на дорослого (М. Лісіна, Е. Чудінова, М. Колоськова та ін.). В цілому афектно-емоційним проявам відводиться, таким чином, знакова функція (Дж. Брунер, Е. Чудінова, Л. Обухова). Як показує практика, можливе «застрягання» дитини на емоційно-мімічних засобах спілкування, що може істотно ускладнювати розвиток мовного спілкування.

Отже, впродовж першого року життя істотно змінюється і розширюється як зміст переживань, які домінують у немовляти (від переживань власного стану до переживань соціального і наочного змісту і відділення від матері, яке починається), так і їх функціональна роль. Причому достатньо яскраво виявляється поліфункціональність емоційних проявів, які можуть не тільки виступати як сигнал неблагополуччя стану організму або його окремих систем, але і виконувати функцію скарги, розрядки, засоби залучення до себе уваги дорослого і навіть функцію способу спілкування і взаємодії з дорослим. Емоція запускає особливий тип дій – соціальний, направлений на іншого: перцептивний, комунікативний, ігровий (Dodonov, 1977).

Сам афект як емоційний прояв в широкому сенсі слова вже впродовж першого року життя зазнає значні зміни. Зокрема, істотні зміни виявляють:

- знак і модальність переживань: від плачу і крику як рефлексорних реакцій до усмішки як соціально опосередкованої емоційної відповіді дитини;
- довільність виникнення переживань: від спонтанних, мимовільних проявів до емоцій, обумовлених конкретними діями і діями дорослого;
- диференціація цілісного акту переживання, його наочного змісту: від глобальних і недиференційованих переживань внутрішніх станів до диференційованих за наочним змістом емоційних відповідей, які можуть бути викликані близьким дорослим чи іграшкою;
- зв'язок з потребою: від безпосередньої обумовленості біологічними потребами до актуалізації і розвитку власне соціальних потреб (потреби в іншій людині, в емоційному контакті з нею, в спілкуванні) (Fay-Stammbach, Hawes & Meredith, 2017).

Зміни, що намітилися за кожним з цих параметрів, як і за структурою емоційного досвіду в цілому, є, таким чином, основними тенденціями перетворення натуральної афектної поведінки, що почалася у дитини, опосередкування емоцій соціальним і наочним змістом, що адресуються дитині, дій і удовільнення елементарних афектів («Я заспокоївся»: такий або схожий вислів малюка є одним із показників цього процесу) (Brown & Sax, 2006).

Для дітей другого і потім третього року життя характерне ускладнення взаємодії з навколишнім світом і, як наслідок, виникнення значного ускладнення в структурі емоційного життя. Основне, що відбувається в світі емоційних проявів дитини в цей період, – це опосередкування, що продовжується, і удовільнення її афектної поведінки (хоча це зовсім не означає повного зникнення афектів). Разом з цим афектні тенденції

залишаються в дитячому віці достатньо вираженими: «величезне значення афектних тенденцій зберігається впродовж розвитку дитини» (Vygotsky, 1991). Хоча, як справедливо підкреслював А. Запорожець, афектна поведінка дитини в даному віці починає шлях глибоких перетворень і трансформацій.

Як наголошувалося вище, вже на першому році життя (а помітніше – в молодшому дошкільному віці) афект як вираз крайньої безпорадності дитини починає все частіше проявлятися, а потім і поступатися місцем іншому типу емоційної поведінки, а саме: ситуативним емоціям, що виникають на певному утриманні, соціальному або наочному. «Різноманіття і складність емоційних станів є результатом роздвоєння первинної чуттєвості, в якій її пізнавальні і афектні моменти зливаються... Виникаючи в наочних ситуаціях, вони як би «мітять», своєю мовою ці ситуації і окремі об'єкти, що іноді навіть входять у них випадково або побічно... Мова йде... про диференціацію, яка виникає в образі її наочного змісту і її емоційного забарвлення...» (Leontiev, 1984).

Таким чином, емоції, які виникають ситуативно, як би «мітять» все оточення дитини, залишаючи на ньому своєрідні мітки-сліди і виконуючи, так би мовити, функцію оцінки. У свою чергу, емоційні оцінки починають диференціювати в свідомості дитини навколишні предмети і об'єкти на ті, що притягають, і ті, що відштовхують, на красивих і потворних, приємних і неприємних, тим самим задаючи надалі виборче відношення до них. Зміст, який дитина освоює, є надзвичайно різноманітним і складним (предмети, дії з ними, персонажі ігор, реальні люди, вчинки і так далі), і тому емоційні оцінки служать, до того ж, ще і впорядковуванню дій зовнішнього світу (Dodonov, 1977).

Оцінна функція емоційних явищ тісно пов'язана з функцією спонукання цими явищами активності і діяльності дитини, іноді вона називається також цілеспонукаючою або мотивоутворюючою функцією (Н. Авдеева, А. Кошельова, Л. Стрелкова).

Орієнтовну функцію емоцій можна розглядати як частковий варіант спонукальної функції. Разом з тим деякі автори відводять орієнтовній функції емоцій абсолютно самостійну роль (В. Асеев, П. Гальперін, Б. Додонов). Одна з функцій емоцій полягає в тому, вважає В. Асеев, що вони орієнтують людину, вказуючи на значущість навколишніх явищ, на ступінь їх важливості, на їх модальність, позитивність або негативність (Aseev, 1976; Labunskaya, 2014).

Для подальшого розвитку емоційно-оцінної поведінки надзвичайно важливою обставиною є і те, як ці оцінки реалізуються дитиною вербально: у вигляді яких мовних штампів, як часто, на якому емоційному фоні (Dodonov, 1977). Так, у взаємодії емоцій, які виникають ситуативно, і узагальнених оцінок-відчуттів, що породжуються одним і тим же змістом, помічений момент безперервного саморуху свідомості дитини (А. Кошельова). Точніше кажучи, в цій взаємодії лежать витoki процесу сенсоутворювання, який теж можна розглядати як одну з функцій емоцій. Це складна інтеграційна функція, що виникає лише на певному етапі (Т. Хрізман, В. Еремєєва).

Сенс як психічний феномен – це перш за все одна з базових складових свідомості (А. Леонтьєв, В. Столін), це «буття для себе» (В. Зінченко), це особисто, зазначене і фізично забарвлене переживання. Як підкреслює ряд дослідників, за поняттями «сенс», «особистий сенс», «сміслова освіта» стоїть цілком конкретна феноменологія – феноменологія емоційних явищ (А. Леонтьєв, В. Вілюнас, Д. Леонтьєв).

Особистий сенс народжується в процесі взаємодії (зіткнення) емоцій різного ступеня узагальненості: конкретно ситуативних і гранично узагальнених. Підсумкова емоція, що виникла в результаті такої взаємодії, веде до оновленого погляду дитини на ситуацію, подію, до нового їх образу. Емоція несе в собі оцінку і спонукання до дії, презентуючи свідомості той самий особистий сенс, який дитина відкриває в тому або іншому змісті. «Сенс не можна дати, його потрібно знайти» (У. Франкл).

Фактично здібність дитини до співпереживання і співчуття, до співрадіє є передумовою формування у неї найбільш складних людських відчуттів – пошани і любові до інших людей. Ці емоційні прояви свідчать про розвиток у дитини потреби в емоційному контакті з іншими людьми (Д. Обухівський), про потребу в іншій людині (Л. Божович). Саме щодо даного класу емоцій, які мають своїм джерелом інших людей і так звані соціальні емоції (А. Запорожець, Я. Неверович), атракції (Л. Гозман), емпатії (Т. Гаврілова, Л. Стрелкова), найбільш прийнятний вислів Л. Божович: «Емоції – це область психології особи» (Bozhovich & Feldstein, 1995).

Звичайно прояв у дошкільників співпереживання і співчуття має специфічні особливості в порівнянні з аналогічними відчуттями у дорослих людей. Ця специфіка виявляє себе перш за все в тісному взаємозв'язку виникнення цих емоцій з діями дорослого, з особливостями досвіду спілкування, взаємодії і діяльності, що набуває дитина (А. Запорожець, Я. Неверович).

Таким чином, функціональна роль емоційних процесів складається в онтогенезі поступово, у міру засвоєння дитиною соціального і наочного змісту і виражається у вигляді системи конкретних функцій емоційних явищ, що надбудовуються один над одним.

Головною умовою, що забезпечує таку динаміку становлення і розвитку окремих функцій, і особливо функцій специфічно людських (знакову, оцінну, сенсоутворюючу, особову), є характер дій дорослого, а точніше – досвід взаємодії дорослого з дитиною в широкому сенсі слова. Освоєння дитиною наочного змісту навколишнього світу відбувається на основі (або всередині) вже сформованого емоційного контакту «дорослий – дитина». Для повноцінного розвитку дитини дуже важливим є оптимальне поєднання позитивної емоційної валентності, що йде від дорослого, і емоційної привабливості, що йде від наочного змісту. Оволодіння наочним світом не повинно здійснюватися шляхом послаблення або руйнування емоційного контакту дитини з близьким дорослим, емоційної атмосфери взаємодії в цілому (Moore & Barth, 2013).

Якщо взаємодія дорослого з дитиною через якісь причини

спотворюється, стає неадекватною, дитина виявляється безпорадною і в освоєнні наочного змісту. В цих умовах емоційне реагування може знову знижуватися, приймаючи форму афектної поведінки (тривожності, невпевненості, вибуховості, конфліктності і так далі).

Л. Виготський писав про необхідність розрізняти в розвитку кожного психічного процесу наступні рівні: перший – генетично первинний, природний, натуральний і другий – вищий, або культурний, соціальний рівень. Те ж саме розрізнення «природного» матеріалу і нових культурних форм він вважав за необхідне і відносно емоційних процесів (Vygotsky, 1991).

Розкриваючи роль Л. Виготського в розробці проблеми емоцій, А. Запорожець неодноразово підкреслював, що однією з фундаментальних закономірностей прояву і розвитку емоцій є їх багаторівневність. Вона полягає в істотних якісних відмінностях у природі і змісті емоційних проявів різних рівнів: перший – рівень безпосередніх емоційних реакцій і другий – рівень вищих емоцій і відчуттів, опосередкованих мовною функцією, індивідуальним практичним досвідом, соціальними еталонами, вимогами і очікуваннями. Багаторівневність, або багатошаровість, емоційних проявів можна виразно представити, якщо прослідкувати основні тенденції виникнення і розвитку емоцій від одного вікового етапу до іншого. Прикладами можуть бути плач і крик немовляти і зміна відношення дитини раннього віку до подібних афектних проявів, коли, знаходячись в афекті, під час плачу або ридання, вона намагається оволодіти своїм станом, кажучи: «Я вже заспокоїлась», «Я не плакатиму».

Елементарні афектні реакції можна розглядати всього лише як «пласт» або лінію багатогранного емоційного досвіду, одночасно з яким розвивається інший «пласт» емоцій, пов'язаних з інтенсивним освоєнням дитиною соціального вмісту в широкому сенсі слова: з оволодінням різними видами діяльності, що припускають в своїй основі уміння оперувати образами (гра, музика, малювання, танець), з розвитком спілкування і взаємодії. Це емоції більш високого рівня, пов'язані з ідеями, образами, уявленнями, що породжуються уявою (Brown & Sax, 2006).

Одна з найцікавіших і продуктивніших точок зору на емоційний розвиток як багаторівневний процес належить В. Лебедінському і О. Нікольській. Підкреслюючи, що афект в широкому сенсі слова – явище, яке організовує поведінку і свідомість дитини, ці автори виділяють чотири рівні як чотири послідовні ступені в розвитку відносин людини з середовищем: перший – рівень афектної пластичності, другий – рівень індивідуальних афектних стереотипів, третій – рівень афектної експансії і четвертий – рівень емоційного контролю. Кожен з вказаних рівнів має для дитини унікальний життєво важливий сенс і вносить свій специфічний внесок у вирішення дитиною завдань адаптації і в процеси саморегуляції її поведінки (Fay-Stammbach, Hawes & Meredith, 2017).

Першим (фоновим) рівнем, вирішальним завданням якого є захист організму від руйнівних дій зовнішнього середовища, є рівень польової

реактивності, або рівень афектної пластичності. Він здійснює найпримітивнішу оцінку самої можливості контакту з оточенням ще до безпосереднього зіткнення з ним. Емоційне орієнтування на цьому рівні здійснює оцінку інтенсивності дії і пов'язане лише із загальним відчуттям комфорту або дискомфорту, що дозволяє адекватно «вписатися» в навколишнє середовище (Fay-Stammbach, Hawes & Meredith, 2017).

Другий рівень – рівень афектних стереотипів – сприяє встановленню стабільних взаємодій із середовищем, дозволяючи оцінювати не тільки інтенсивність дій, але і їх якість (якість сигналів із зовнішнього світу, з внутрішнього середовища організму). Саме цей рівень відповідальний за вироблення афектних стереотипів сенсорного контакту і способів задоволення соматичних потреб, коли вибірково оцінюється якість сенсорних вражень, яскраво забарвлених задоволенням або незадоволенням. Цей рівень вже не забезпечує загальну рівновагу, а вибірково підсилює стеничні стани і протидіє розвитку астеничних. Процес афектного орієнтування на цьому рівні активно проектує внутрішні переживання зовні, що дозволяє перетворювати початково нейтральні зовнішні враження, якісно значущі для дитини (Fay-Stammbach, Hawes & Meredith, 2017).

Третій рівень – рівень афектної експансії – здійснює активну адаптацію до нестабільної ситуації. Завданням даного рівня є оволодіння змінним, динамічним середовищем. Цей рівень створює емоційний досвід успіхів і поразок, виробляє основу домагань суб'єкта, його емоційне самовідчуття «можу» або «не можу». Тобто відбувається оцінка можливості подолання несподіваних перешкод на шляху до афектної мети. Переживання успіху компенсує страх перед перешкодою, підсилює стеничні емоції, тим самим вносячи значний внесок до тоничної регуляції психічних процесів (Fay-Stammbach, Hawes & Meredith, 2017).

Четвертий рівень – рівень емоційного контролю – відповідає за організацію життя і поведінки суб'єкта, а також здійснює емоційну оцінку реакцій інших людей, налагодження взаємин із ними. Орієнтація на переживання іншої людини забезпечує контроль над індивідуальним афектним життям, приводячи її у відповідність із вимогами і потребами тих, хто оточує, з нормами і правилами взаємодії. «Інший» починає домінувати в емоційному полі суб'єкта, і під впливом цієї домінанти перебудовуються і упорядковуються решта всіх вражень (Fay-Stammbach, Hawes & Meredith, 2017).

Підхід В. Лебединського і О. Нікольської цікавий тим, що центральною категорією є переживання, або тип афектного орієнтування. Переживання, на думку О. Нікольської, є внутрішнім психічним механізмом, який організовує і тип орієнтування, і форму адаптивної поведінки, і особливості свідомості. Переживання кожного рівня має свою модальність, свою структуру, свою динаміку і культурні особливості розвитку. Тип переживання кожного рівня «працює» на формування відповідного типу свідомості (Nikolskaya, Baensky, Libling & al., 2008).

Г. Дюпон у книзі «Розвиток дитячої емоційності» (Дюпон, 1970), де він

виділяє шість стадій (або рівнів) емоційного розвитку (Labunskaya, 2014). Перша стадія емоційного розвитку – егоцентрично-позаособистісна – характеризується нерозчленованістю дитячих відчуттів і пов'язана перш за все з тілесними переживаннями напруги і розслаблення, суб'єктивно оцінюваними як задоволення або незручність і біль. Багато дітей до 3–4 років навіть при гарному мовному розвитку не схильні давати суб'єктивні оцінки своїм настроям. Зазвичай вони називають зовнішні причини поганого настрою: погана погода, хвороба, відсутність чогось привабливого (Дюпон, 1970).

Друга стадія емоційного розвитку – особистих відносин, – за Г. Дюпоном, виникає тоді, коли у міру ослаблення егоцентризму починається диференціювання себе як причини своїх настроїв. У діях дитини, направлених на іншу людину (залучення уваги, уникнення), дорослі легко прочитують базисні емоції: радість, печаль, гнів, страх. До появи у дитини активної мови ці відчуття залишаються прив'язаними до реальної ситуації – до присутньої людини, до речей. У міру розвитку мовлення реальна присутність об'єкта відчуттів вже не обов'язкова, відчуття набувають стійкого, узагальненого характеру. Але дитина ще не здатна усвідомити суб'єктивний характер своїх відчуттів; їй важко повірити, що інші люди в схожих ситуаціях переживають інші почуття, відмінні від її власних (Дюпон, 1970).

Поява здатності до емоційної децентрації, за Г. Дюпоном, знаменує нову – міжособистісну – стадію емоційного розвитку. Це третя стадія, провідним чинником якої є спілкування з однолітками, поява субкультури однолітків, значущої для дитини і відмінної від субкультури головної референтної групи – сім'ї. Найбільш істотна властивість взаємин однолітків – їх принципове рівноправ'я, що включає рівність права на власну емоційну оцінку щодо всього, що відбувається в дитячій групі. За Г. Дюпоном, ця стадія емоційного розвитку зазвичай співіснує з попередньою. Дитина практикує одночасно дві системи відносин: відносини слухняності і некритичного схвалення правил, які запропоновані дорослими, і відносини рівноправності людей, які спільно виробляють правила, прийняті для всієї компанії. Така «подвійна бухгалтерія» відчуттів триває зазвичай до початку підліткового віку, коли у дитини з'являється потреба уніфікувати свої емоційні відносини зі світом (Дюпон, 1970).

Четверта стадія розвитку емоцій, за Г. Дюпоном, починається в підлітковому віці і пов'язана з новим фокусом інтересів підлітка. Пошук себе, своєї відмінності від інших людей приводить до того, що дитячі класифікації людей за статтю, зростом, груповою приналежністю і улюбленим способом проведення дозвілля змінювалося більш психологічними, багатофакторними класифікаціями, що мають виражене емоційне забарвлення: сміливість, чесність, відданість, доброта, дружність, талановитість, незалежність, оригінальність. Результати цих стихійних психологічних досліджень себе й інших людей, на думку Г. Дюпона, систематизувалися в уявленнях підлітків про цінності, ідеали, про власний

життєвий стиль, соціальні ролі, поведінкові коди. Негативізм – це асоціальна або антисоціальна реакція на розузгодження особистих і суспільно схвалюваних цінностей або адаптація власних поглядів на життя стосовно реальних умов цього життя – такі найбільш поширені варіанти завершення цієї стадії емоційного розвитку (Дюпон, 1970).

П'ята стадія – автономії, – за Г. Дюпоном, виникає в тих випадках, коли зіткнення цінностей, що виробляються самим підлітком, і цінностей його соціального оточення призводить до появи у підлітка позиції людини, що відповідає за свою долю. Тиск зовнішніх обставин така людина усвідомлює, але не реагує на нього ні негативно, ні адаптивно. Головною рушійною силою розвитку такої особистості стають процеси самовизначення, направлені на мінімізацію конфлікту між власними, внутрішніми та зовні нав'язуваними цінностями й цілями за рахунок перетворення і тих, і інших (Дюпон, 1970).

Шоста – вища, інтеграційна – стадія емоційного розвитку, за Г. Дюпоном, відмічена блаженним відчуттям цілісності, гармонії, збалансованості відчуття миру. Це відчуття переживається як щось цінніше, ніж саме життя (Дюпон, 1970).

Як підкреслює Г. Дюпон, останні дві стадії емоційного розвитку є не віковими, а елітарними, «аристократичними». Принципова можливість їх досягнення відкривається вже наприкінці підліткового віку. Емоційно-особистісна автономність є умінням погоджувати мораль навколишнього середовища і етичні норми індивіда і може стати вершиною психологічної освіти, предметом якої і є відношення загального – особливого – унікального на всіх рівнях психологічної реальності (Дюпон, 1970; Moore & Barth, 2013).

Висновки. Якщо звернутися до наукових досліджень, присвячених проблемі емоцій, то можна відзначити деякі традиції, що склалися в самих підходах до вивчення проблеми емоцій. Такими традиціями стали: по-перше, посилення на незначну кількість досліджень у цій області (дійсно, в нашій країні кількість наукових досліджень в області емоцій вельми поступалася числу робіт, виконаних у будь-якому іншому напрямі психології); по-друге, посилення на теоретичну неопрацьованість проблеми (у порівнянні, наприклад, з численними теоретичними розробками і науковими підходами в області пізнавальних процесів); по-третє, посилення на відірваність багатьох досліджень в області емоцій від запитів практики навчання, виховання, життя в цілому.

Без сумніву, ці посилення відображали ситуацію, що склалася. Але разом з тим це віддзеркалення було далеко не повним і не враховувало ряду обставин. Одна з обставин, що перешкоджала розгортанню психологічних досліджень емоцій на всіх етапах, полягає в самій природі емоційних процесів, що заявляють про себе суперечністю між уявною ясністю і доступністю емоційної сфери для наукового вивчення, з одного боку, і результатами такого вивчення, що розчаровують, – з іншого.

Бібліографічні посилання

- Aseev, V. G. (1976), *Motivation of behavior and personality formation* [Motyvatsyja povedenija y formirovanyja lyčnosty], Moscow.
- Bozhovich, L. I. and Feldstein, D. I. (1995), *Problems of personality formation: Selected psychological works* [Problemy formirovanyja lyčnosty: Yzbrannye psichologičeskie trudy], Institute of Practical Psychology, M.; Voronezh.
- Brown, E. D. and Sax, K. L. (2006), "Arts enrichment and preschool emotions for low-income children at risk", *Early Childhood Research Quarterly*, Vol. 28, Issue 2, p.337-346.
- Dodonov, B. I. (1977), "A component analysis of the emotional content of interests, dreams and memories of the person" [Komponentnyj analiz èmotsyonal' noho soderžanyja ynteresov, mečtanyj y vospomynanyj čeloveka] *Voprosy psichologyy - Questions of psychology*, № 2, p. 145-155.
- Dodonov, B. I. (1977), *Emotion as a value* [Èmotsyja kak tsennost'], Politizdat, Moscow.
- Dyupon, G. (1970), *Emotional development of children* [Rozvytok dytjačoji emotsijnosti], Politizdat, Moscow.
- Fay-Stammbach, T., Hawes, D. J., and Meredith, P. (2017), "Child maltreatment and emotion socialization: Associations with executive function in the preschool years", *Child Abuse & Neglect*, Vol. 64, p.1-12.
- Labunskaya, V. A. (2014), "Preschool Children's Coding of Facial Expression of Emotions: Humanistic-psychological Approach", *Social and Behavioral Sciences*, Vol. 146, p. 246-251.
- Leontiev, A. N. (1984), *Psychology of emotions: Texts* [Psichologija èmotsyj: Teksty], Moscow.
- Moore, C. M. and Barth, J. M. (2013), "Individual differences in preschoolers' emotion content memory: The role of emotion knowledge", *Journal of Experimental Child Psychology*, Vol. 115, Issue 3, p. 552-561.
- Nikolskaya, O. S., Baensky, E. R., Libling, M. M. and et. (2008), *Children and adolescents with autism: Psychological Support* [Dety y podrostky s avtyzmom: Psichologičeskoe sopровождение], Terevinf, Moscow.
- Vygotsky, L. S. (1991), *Pedagogical psychology* [Pedagogičeskaja psichologija], Pedagogika, Moscow.

УДК159.923

Е. Л. Носенко, А. В. Сокур

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
 enosenko2001@mail.ru, anyasokur@gmail.com

ШКАЛА ГЛИБИННОЇ ГОТОВНОСТІ ДО ПРОБАЧЕННЯ: ОПИС ТА АДАПТАЦІЯ

Анотація. Наведено результати перекладу на українську мову і адаптацію «Шкали глибинної готовності до пробащення» (Heartland Forgiveness Scale, L. Y. Thompson, C. R. Snyder, L. Hoffman et al., 2005). Шкала призначена для оцінювання диспозиційної готовності до пробащення та містить три субшкали: пробащення себе, пробащення іншого та пробащення ситуації. На вибірці 168 осіб було отримано надійні психометричні показники внутрішньої узгодженості, ретестової надійності, конструктивної валідності та дискримінативності інструментарію.

Ключові слова: пробащення, україномовна адаптація, надійність, валідність.

Аннотация. Рассмотрена адаптация «Шкалы глубинной готовности прощать» (Heartland Forgiveness Scale, L. Y. Thompson, C. R. Snyder, L. Hoffman et al., 2005) к украинской этнической реальности. Шкала измеряет диспозиционную готовность

прощати, то єсть общую склонность быть прощающим. В методике представлено три субшкалы: прощение себя, прощение другого и прощение ситуации. Адаптация методики проводилась в соответствии со стандартной процедурой, принятой для зарубежных психодиагностических методов: выполнен перевод англоязычной версии методики на украинский язык, проведена проверка внутренней согласованности, ретестовой надежности, конструктивной валидности и дискриминативности. Получены надежные психометрические показатели.

Ключевые слова: прощение, адаптация на украинский язык, надежность, валидность.

Постановка проблеми. В останні кілька десятиріч значно зросла кількість досліджень, присвячених концептуалізації феномену «пробачення», багатофункціональність якого призвела до появи засобів вимірювання феномену. Частина з них орієнтована на оцінювання недиспозиційного пробачення. Розроблено опитувальники для оцінювання пробачення іншої людини за конкретні проступки (McCullough et al., 1998; Subkoviak et al., 1995), пробачення конкретної людини за одну чи більше протиправні дії (Hargrave & Sells, 1997). Запропоновано засоби оцінки сприйняття пробачення в сім'ї (Pollard, Anderson, Anderson, & Jennings, 1998). Створено опитувальники для дослідження диспозиційного пробачення (Berry, Worthington, Parrott, O'Connor, & Wade, 2001; Hebl & Enright, 1993; Tangney, Fee, Reinsmith, Boone, & Lee, 1999). Дослідження показали, що рівень пробачення як особистісної диспозиції пов'язаний з психічним здоров'ям та благополуччям індивіда. Проте з'ясувалося, що пробачення конкретного проступку не має значущого зв'язку з цими показниками (McCullough & Witvliet, 2002). Таким чином, вимірювання диспозиційного пробачення було особливо корисним для вивчення психологічних корелятів пробачення (Thompson, Snyder, Hoffman et al., 2005).

Більшість засобів для дослідження диспозиційної готовності до пробачення орієнтована на вимірювання тенденції особистості пробачати *інших* людей. На момент появи «Шкали глибинної готовності до пробачення» існувало лише дві методики, за допомогою яких оцінювали пробачення *себе*. При цьому було встановлено, що пробачення себе є більш значно пов'язаним з такими аспектами прояву рівня психічного здоров'я, як депресія, тривожність та гнів, ніж пробачення іншого (Mauger et al., 1992). R. Enright та Група дослідження людського розвитку (Enright, R. D., & The Human Development Study Group, 1996) підкреслили важливість визначення різноманітних аспектів прояву пробачення, зокрема пробачення інших, отримання пробачення від інших та пробачення себе в терапевтичному контексті. Ці різновиди пробачення називали тріадою пробачення.

«Шкала глибинної готовності до пробачення» орієнтована на процес надання пробачення, при чому пробачення концептуалізується як багатовимірний конструкт, що включає пробачення себе, іншого та ситуації, яка знаходиться поза контролем індивіда (наприклад, прийняття хвороби чи природної катастрофи). Автори цієї шкали вперше забезпечили вимірювання з її допомогою ситуаційно-орієнтованого, так би мовити, пробачення.

У вітчизняних дослідженнях феномен пробащення майже не вивчався. У зв'язку з цим відсутній відповідний методичний інструментарій, який би дозволяв вимірювати рівень особистісної готовності до пробащення. Отже, вибір для адаптації «Шкали глибинної готовності до пробащення» (Heartland Forgiveness Scale) авторів Л. Томпсон, Ч. Снайдера, Л. Хоффман зумовлений тим, що опитувальник передбачає можливість оцінки так званої диспозиційної готовності до пробащення.

Відсутність у вітчизняній психодіагностиці спеціальних засобів оцінювання готовності людини до пробащення визначає наукову значущість адаптації та валідизації для україномовної вибірки даної методики.

Отже, **метою даної статті** є адаптація до української культури та валідиція «Шкали глибинної готовності до пробащення» (Heartland Forgiveness Scale, L. Y. Thompson, C. R. Snyder & L. Hoffman et al., 2005).

Виклад основного матеріалу дослідження. У тлумачному словнику з англійської мови слово «heartland» розглядається як «*центральна частина країни чи галузі*», «*частина регіону, що вважається важливою для життєздатності та виживання регіону у цілому*». Зважаючи на це, для перекладу даного терміну ми обрали поняття «глибинність», як таке, що найбільш повно та адекватно відбиває сутність слова «heartland» у контексті дослідження феномену готовності до пробащення.

Шкала базується на моделі, у якій пробащення розглядається у рамках сприйнятої об'єктом провини (протиправного вчинку), коли реакції особистості на порушника, протиправний вчинок і його наслідки трансформуються із негативних у нейтральні чи позитивні. Джерелом провини та, відповідно, об'єктом пробащення може виступати як сама людина, чи інші люди, так і ситуації, обставини, що не піддаються контролю (такі, наприклад, як хвороба, непередбачувані обставини чи стихійне лихо) (Thompson, Snyder & Hoffman et al., 2005). У такому контексті готовність до пробащення співвідноситься із думками, що мають негативну валентність, а також з відповідними емоціями та поведінкою, які особистість виявляє по відношенню до джерела провини. Таким чином, у процес пробащення включаються пізнавальні, афективні та поведінкові компоненти, котрі впливають на людину, коли вона згадує з тієї чи іншої причини неприємну для неї подію. Той, хто пробачає, звільняється від цих негативних факторів чи мінімізує їх вплив (Burlachuk, 2007).

З точки зору авторів опитувальника, процес пробащення трансформує саме *реакції* людини на порушника, дію, що сприймається як несправедлива, протиправна чи образлива, та негативні наслідки такої дії. Концепція реакції передбачає наявність двох компонентів: валентності та сили реакції. Валентність стосується того, чи є думки, почуття та поведінка негативними, нейтральними чи позитивними. Сила, у свою чергу, відповідає інтенсивності та «інтрузивності», так би мовити, думок, почуттів чи поведінки, що можуть варіюватись у залежності від сприйнятої шкоди.

Таким чином, людина, що пробачає, може трансформувати свої негативні реакції двома способами: змінивши валентність із негативної на нейтральну чи позитивну, або змінивши як валентність, так і силу реакцій.

Для того щоб пробачити, валентність реакцій особистості має змінитися принаймні на нейтральну. Деякі автори зазначають у цьому зв'язку, що з метою пробачити людина має розвинути в собі спроможність співпереживання та прояву емпатії до порушника. Проте у моделі пробачення, на якій базується «Шкала глибинної готовності до пробачення», яку ми розглядаємо, розвивати позитивні реакції не є необхідним. Для пробачення достатньо виявити нейтральні реакції (Thompson, Snyder & Hoffman et al., 2005).

Крім того, як стверджують автори опитувальника, для того щоб пробачити, людині не обов'язково змінювати силу своїх реакцій. Однак ослаблення реакції може сприяти пробаченню, оскільки воно знижує інтрузивність чи інтенсивність негативних думок чи почуттів, пов'язаних зі сприйнятою провинною. Таким чином, ослаблення реакцій має місце, коли люди стверджують, що «час» допоміг їм пробачити.

Включення «фактору ситуацій» як джерела стресу та потенційного об'єкта пробачення є унікальним для цієї концептуалізації пробачення і для «Шкали глибинної готовності до пробачення». Йдеться про ситуації, що порушують позитивні припущення людини відносно власного життя і призводять до негативних реакцій на такі події чи явища. Наприклад, катастрофічна хвороба може порушити припущення людини про власну невразливість чи осмисленість (наприклад, «я здоровий» і «погані речі не трапляються з хорошими людьми без причини») і призвести до негативних думок, почуттів чи поведінки стосовно хвороби та пов'язаних із нею ускладнень (наприклад, почуття гніву чи розпачу, думок типу «це може зруйнувати моє життя; я не заслуговую на таке»).

«Шкала глибинної готовності до пробачення» була розроблена у 1998 році, а сучасна її версія була завершена у 1999 році. У 2003 році шкала була опублікована у розділі монографії (Thompson & Synder, 2003), в якому автори опитувальника описали подібність та розбіжності між сімома самооцінними методами вимірювання готовності до надання пробачення та підходами до концептуалізації пробачення. Хоча всі ці методи передбачали оцінювання схильності людини пробачати, між ними та між концептуалізаціями пробачення існували суттєві відмінності. «Шкала глибинної готовності до пробачення» прикладалась. У 2005 році Л. Томпсон зі співавторами опублікували статтю у *Journal of Personality* (Thompson, Snyder, Hoffman et al., 2005), у якій наводилася серія із шести досліджень, що стосувалися перевірки психометричних властивостей опитувальника, а також містилися психометричні дані.

У вітчизняних джерелах даний опитувальник згадується, наскільки нам відомо, лише у третьому виданні Словника-довідника з психодіагностики Л. Ф. Бурлачука (Burlachuk, 2007).

«Шкала глибинної готовності до пробачення» складається із 18 тверджень, які досліджуваний має оцінити балами від 1 до 7. Твердження утворюють три субшкали із 6 питань кожна і передбачають оцінювання готовності пробачати себе, інших та обставини. Половина тверджень кожної із субшкал є позитивними (оцінюють готовність пробачати), половина – негативними (оцінюють неготовність пробачати).

Позитивні твердження сформульовані у такий спосіб: «Я вчуся на власних помилках», «З часом я починаю розуміти інших людей з приводу зроблених ними помилок», «Хоча деякі люди і зробили мені боляче в минулому, я знайшов у собі сили побачити в них позитивне». Зразками формулювання негативних тверджень є такі сентенції: «Я постійно докоряю собі за все те негативне, що відчував (-ла), думав (-ла), говорив (-ла), або робив (-ла)», «Я на протязі тривалого часу докоряю людині, яка зробила щось, що я вважаю неправильним», «Мені важко прийняти негативні обставини, у яких ніхто не винен».

Бланк методики являє собою список тверджень, стосовно яких досліджуваному необхідно висловити міру своєї згоди або незгоди, поставивши відмітку на шкалі, що містить 7 пунктів від 1 (майже завжди це не про мене) до 7 (майже завжди це про мене). Повний текст опитувальника і стандартна інструкція наведені у додатку 1. Обробка результатів зводиться до підрахунку набраних балів і переводу балів у низхідну шкалу в тих випадках, коли пункт має зворотній зв'язок із базовою характеристикою пробачення.

Психометричні властивості англomовного оригіналу «Шкали глибинної готовності до пробачення»:

Надійність за внутрішньою узгодженістю (коефіцієнт альфа Кронбаха) шкали в цілому коливається від 0,86 до 0,87 для шкали у цілому та від 0,72 до 0,82 – для субшкал (три вибірки студентів та не студентів кількістю осіб $N=1111$, $N=504$ та $N=123$). *Ретестова надійність* становить 0,83 для шкали у цілому та від 0,72 до 0,77 – для субшкал (з інтервалом у 3 тижні); 0,78 для шкали у цілому та від 0,68 до 0,69 – для субшкал (з інтервалом у 9 місяців).

При дослідженні *валідності* шкали було виявлено наявність позитивної кореляції шкали у цілому з іншими методиками диспозиційної готовності пробачати (Forgiveness of Self and Forgiveness of Others scales, Mauger et al., 1992; Multidimensional Forgiveness Inventory, Tangney et al., 1999). Крім того, показник пробачення додатно корелює з когнітивною гнучкістю (the Cognitive Flexibility Scale; Martin & Rubin, 1995), зі схильністю до переживання позитивної афективності (the Positive Affect scale of the Positive and Negative Affect Schedule; Watson, Clark, & Tellegen, 1988) та відволіканням (the Distraction scale of the Response Styles Questionnaire; Nolen-Hoeksema & Morrow, 1991) і від'ємно корелює з негативним афектом (the Negative Affect scale of the Positive and Negative Affect Schedule; Watson, Clark, & Tellegen, 1988). Є дані відносно від'ємної кореляції готовності до пробачення з румінацією (the Rumination scale of the Response Styles Questionnaire; Nolen-Hoeksema & Morrow, 1991), мстивістю (the Vengeance

Scale; Stuckless & Goranson, 1992) та ворожістю (the Hostile Automatic Thoughts Scale; Snyder, Crowson, Houston, Kurylo, & Poirier, 1997). Високий рівень готовності до пробачення прогнозує чотири компоненти психологічного здоров'я: низький рівень гніву (The Trait Anger Scale; Spielberger, Jacobs, Russell, & Crane, 1983), тривоги (The State-Trait Anxiety Inventory; Spielberger, Gorsuch, & Lushene, 1970) та депресії (The Center for Epidemiologic Studies Depression Scale; Radloff, 1977), а також високий рівень задоволеності життям (The Satisfaction with Life Scale; Diener, Emmons, Larsen, & Griffin, 1985).

Процедура адаптації та валідизації опитувальника «Шкала глибинної готовності до пробачення» на українській вибірці досліджуваних.

Первинну адаптацію та валідизацію опитувальника було проведено на вибірці 168 досліджуваних (83 чоловіків та 85 жінок) віком від 21 до 35 років, представників різних професій.

На початковому етапі адаптації була виконана процедура перекладу опитувальника з англійської мови на українську із залученням трьох психологів, які вільно володіли англійською мовою, та експерта-перекладача. За їх участю був узгоджений єдиний варіант перекладу. Була застосована процедура симетричного перекладу (Campbell, 1980), який дозволив зберегти як зміст, так і забезпечити звичну для українських користувачів культурну конотацію. З метою перевірки адекватності перекладу змісту пунктів методики, як це передбачено вимогами до адаптації психодіагностичних засобів, здійснено також і зворотний переклад.

У процесі адаптації україномовної версії опитувальника «Шкала глибинної готовності до пробачення» авторів Л. Томпсон, Ч. Снайдера та Л. Хоффман була забезпечена перевірка таких основних психометричних показників адекватності перекладу опитувальника, як: *внутрішня узгодженість, ретестова надійність, конструктна валідність та дискримінативність*.

Для оцінки показників *внутрішньої узгодженості* пунктів методики був використаний α -коефіцієнт Кронбаха. Відповідні дані наведено у таблиці 1. Значення α -коефіцієнта повної шкали, отриманого для україномовної версії перекладу, відповідає вимогам надійності, що пред'являються до методик у психометриці, і дорівнює 0,716. Згідно з А. Г. Шмельовим (Shmelev, 2013), інтервал рекомендованих значень α -коефіцієнта Кронбаха для особистісних тест-опитувальників становить 0,7–0,8.

Таблиця 1

Величини показників внутрішньої узгодженості пунктів україномовної версії Шкали глибинної готовності до пробачення (α -коефіцієнт Кронбаха)

Показник	Коефіцієнт α Кронбаха
Повний текст шкали	0,716
Субшкала пробачення себе	0,473
Субшкала пробачення іншого	0,612
Субшкала пробачення ситуації	0,555

Усі показники коефіцієнта α -Кронбаха можна вважати допустимими з точки зору вимог до психодіагностичного інструментарію. Як зауважують Л. Ф. Бурлачук та Д. К. Корольов, аналізуючи результати проведеної ними адаптації методики «Локатор великої п'ятірки» (Burlachuk, 2000), коефіцієнти за субшкалами, подібні отриманим нами, є мінімально достатніми у зв'язку з невеликою кількістю завдань, що входять у кожен субшкалу. Якщо б кількість пунктів для кожного окремого фактору дорівнювала 20, як підкреслюють автори, то при тій самій щільності зв'язків між пунктами завдань цей показник міг би дорівнювати 0,74.

Обчислені показники кореляційних зв'язків між пунктами субшкали перекладеної нами методики і дані оригінальної англійської методики, отримані на вибірках $N=1111$, $N=504$ та $N=123$ (Thompson, Snyder, Hoffman et al., 2005), наведено у таблиці 2.

Таблиця 2

Величини коефіцієнтів кореляції r -Пірсона між субшкалами для оригінальної та україномовної версії «Шкали глибинної готовності до пробачення»

Кількісні характеристики вибірок досліджуваних	Величини коефіцієнтів лінійної кореляції r -Пірсона між субшкалами для оригінальної та україномовної версії «Шкали глибинної готовності до пробачення»		
	Субшкали «Пробачення себе» та «Пробачення іншого»	Субшкали «Пробачення себе» та «Пробачення ситуації»	Субшкали «Пробачення іншого» та «Пробачення ситуації»
Дослідження 1 на англійській мові (N=1111)	0,31***	0,60***	0,45***
Дослідження 2 на англійській мові (N=504)	0,32***	0,60***	0,49***
Дослідження 3 (N=123) на англійській мові	0,35***	0,55***	0,51***
Дослідження на українській мові (N=168)	0,23**	0,44***	0,32***

Примітка. ** - статистично значущий результат на рівні $p \leq 0,01$;

*** - статистично значущий результат на рівні $p \leq 0,001$

Як видно з таблиці 2, україномовна версія опитувальника має статистично значущі кореляційні зв'язки між субшкалами на рівнях, що співвідносяться з оригінальною версією шкали.

Для перевірки тест-ретестової надійності перекладу опитувальника було проведено повторне тестування на вибірці із 61 досліджуваного з інтервалом 4 тижні. Дані кореляцій наведено у таблиці 3.

Таблиця 3

Величини коефіцієнтів кореляції r-Пірсона при перевірці ретестової надійності україномовної версії «Шкали глибинної готовності до пробачення»

Показник	Коефіцієнт кореляції (r)	Рівень значущості (p)
Шкала у цілому	0,5349	0,001
Субшкала пробачення себе	0,5847	0,001
Субшкала пробачення іншого	0,4941	0,001
Субшкала пробачення ситуації	0,2674	0,05

Отримані дані, достовірні на рівнях значущості $p \leq 0,001$ та $p \leq 0,05$, свідчать про те, що україномовна версія методики має високий рівень ретестової надійності.

Оскільки з літератури нам не вдалося знайти дані щодо інших надійних україномовних методик подібного спрямування, які б призначалися для вимірювання готовності до пробачення, для перевірки конструктивної валідності переведеної нами версії методики ми провели дослідження кореляційних взаємозв'язків між показниками готовності до пробачення та ознаками позитивної та негативної ефективності і задоволеності життям. Останні вимірювалися за допомогою «Шкали PANAS» (Д. Уотсон, Л. Е. Кларк, Л. Теллеген), модифікованої Є. М. Осіним (ШПАНА) (Osyp, 2012), та «Шкалою задоволеності життям» (SWLS) Е. Дінера, адаптованої Д. О. Леонтьєвим та Є. Осіним (Osyp & Leont'ev, 2008). Очікувалося, що глибинна готовність до пробачення має додатно корелювати з позитивним афектом, оскільки ця готовність сприяє трансформації негативних думок і почуттів, зокрема пов'язаних зі сприйнятою провинною, у нейтральні чи позитивні, а також із задоволеністю життям. І навпаки, очікувалося, що глибинна схильність до пробачення матиме від'ємний кореляційний зв'язок із негативним афектом. Вибір даних показників був зумовлений ще й тим, що авторами оригінальної шкали HFS теж була застосована для перевірки конвергентної валідності опитувальника шкала PANAS, а для перевірки наявності взаємозв'язку між пробаченням та психологічним благополуччям – методика задоволеності життям.

Дослідження, проведене задля перевірки психометричних властивостей оригіналу опитувальника, показало, що для повної шкали та усіх субшкал були отримані додатні кореляційні зв'язки з позитивним афектом та задоволеністю життям, а також від'ємні зв'язки з негативним афектом. Усі показники виявилися значущими на рівні $p \leq 0,001$.

Дані конструктивної валідності україномовного опитувальника, наведені у таблиці 4, підтверджують результати, отримані авторами оригінальної версії опитувальника. Вони свідчать про те, що існує додатний кореляційний зв'язок між показниками шкали у цілому та усіх субшкал методики з позитивним афектом (для субшкали пробачення іншого наявна тенденція до кореляційного взаємозв'язку), а також шкали у цілому, субшкал пробачення себе та пробачення ситуації з рівнем задоволеності життям. Отримано

від'ємний кореляційний зв'язок показника за шкалою у цілому та усіх субшкал з негативним афектом на значущому рівні.

Таблиця 4

**Коефіцієнти лінійної кореляції r-Пірсона, отримані в процесі адаптації
«Шкали глибинної готовності до пробачення»**

Показники	Позитивний афект	Негативний афект	Задоволеність життям
За шкалою у цілому	0,3153***	-0,3728***	0,3113***
За субшкалою «Пробачення себе»	0,3497***	-0,4096***	0,4318***
За субшкалою «Пробачення іншого»	0,1396	-0,1836*	0,0787
За субшкалою «Пробачення ситуації»	0,2257**	-0,2508**	0,2034**

Примітка. * - статистично значущий результат на рівні $p \leq 0,05$

** - статистично значущий результат на рівні $p \leq 0,01$

*** - статистично значущий результат на рівні $p \leq 0,001$

Окрім того, було перевірено характер зв'язку готовності до пробачення з психологічним та соціальним благополуччям як результуючими наслідками пробачення. Для цього ми обрали наступні психодіагностичні засоби: «Шкалу психологічного благополуччя» К. Ріфф, адаптовану М. Лепешинським (Lepeshynskyy, 2007), та «Шкалу соціального благополуччя» К. Кіза в адаптації А. Четверик-Бурчак (Chetveryk-Burchak, 2014). Отримані дані наведені у таблиці 5.

Таблиця 5

Коефіцієнти лінійної кореляції r-Пірсона між показниками за «Шкалою глибинної готовності до пробачення» і шкалами психологічного і соціального благополуччя

Показник	Психологічне благополуччя	Соціальне благополуччя
За шкалою глибинної готовності до пробачення у цілому	0,5610***	0,4866***
За субшкалою «Пробачення себе»	0,5533***	0,4329***
За субшкалою «Пробачення іншого»	0,2392**	0,3323***
За субшкалою «Пробачення ситуації»	0,4778***	0,3253***

Примітка. ** - статистично значущий результат на рівні $p \leq 0,01$

*** - статистично значущий результат на рівні $p \leq 0,001$

Автори оригіналу методики передбачали, що пробачення може виступати предиктором психологічного благополуччя людини. Ми перевірили наявність подібного зв'язку готовності до пробачення з благополуччям особистості із застосуванням іншого методичного інструментарію та отримали результати, що підтверджують зв'язок готовності до пробачення як з психологічним, так і з соціальним благополуччям, що є свідченням конструктивної валідності опитувальника.

Дискримінативність пунктів опитувальника була перевірена за допомогою коефіцієнта δ Фергюсона. Коефіцієнт δ Фергюсона для «Шкали глибинної готовності до пробачення» дорівнює 0,9751, що свідчить про

існування дискримінативності адаптованого варіанту шкали. Окремо був здійснений підрахунок дискримінативності для кожної із субшкал опитувальника. Отримані коефіцієнти δ Фергюсона (пробачення себе – 0,9598, пробачення іншого – 0,9595, пробачення ситуації – 0,9629) вказують на високу дискримінативність кожної з субшкал.

Висновки. У процесі адаптації опитувальника Л. Томпсон, Ч. Снайдера, Л. Хоффман (Heartland Forgiveness Scale) для визначення глибинної готовності пробачати було здійснено такі заходи: а) проведено переклад опитувальника з англійської мови на українську та зроблено його експертну оцінку; б) перевірено адекватність перекладу за допомогою зворотного перекладу; в) підібрано психодіагностичний інструментарій для проведення процедури адаптації та валідизації опитувальника; г) емпірично перевірено психометричні показники адаптованої методики.

Проведене емпіричне дослідження дозволяє констатувати відповідність адаптованого варіанта опитувальника «Шкала глибинної готовності до пробачення» вимогам, встановленим у психометриці. Із застосуванням існуючих процедур апробації та адаптації психодіагностичних засобів встановлено надійні показники конструкторної валідності україномовної версії шкали та її відповідності оригіналу. Опитувальник потребує подальшого опрацювання у напрямку здійснення процедури стандартизації, зокрема встановлення нормативних показників для представників різної статі та вікових груп.

Бланк опитувальника «Шкала глибинної готовності до пробачення»

Інструкція: Упродовж життя людини можуть відбуватися негативні події, спричинені як власними діями, так і діями інших людей або обставинами, що знаходяться поза межами її контролю. На протязі певного часу після цих подій у людини можуть виникати негативні думки або відчуття по відношенню до себе, до інших або до ситуацій, у які вона потрапляла. Подумайте про те, як Ви зазвичай реагуєте на такі негативні події. Поруч із наведеними твердженнями поставте цифру (від 1 до 7), яка найкраще характеризує вашу типову реакцію на той чи інший вид описаної негативної ситуації. Правильних чи неправильних відповідей немає. Будь ласка, будьте щирими у Ваших відповідях.

1. Хоча спочатку я почуваюся погано, коли щось не виходить, але з часом я заспокоююся.	
2. Я невдоволений (-а) собою з приводу негативних вчинків, що я скоїв (-ла).	
3. Я вчуся на власних помилках.	
4. Мені доволі складно зберігати позитивне ставлення до себе, якщо я роблю помилки.	
5. З часом я усвідомлюю помилки, які зробив (-ла).	
6. Я постійно докоряю собі за все те негативне, що відчував (-ла), думав (-ла), говорив (-ла), або робив (-ла).	
7. Я на протязі тривалого часу докоряю людині, яка зробила щось, що я вважаю неправильним.	

8. З часом я починаю розуміти інших людей з приводу зроблених ними помилок.	
9. Я протягом тривалого часу зберігаю неприязнь до людей, які зробили мені боляче.	
10. Хоча деякі люди і зробили мені боляче в минулому, я знайшов у собі сили побачити в них позитивне.	
11. У разі негативного ставлення до мене інших людей, я тривалий час погано про них думаю.	
12. Коли мене розчаровують, я можу з часом не звертати на це уваги.	
13. Коли щось не виходить з причин, які неможливо контролювати, я постійно переймаюся цим.	
14. З часом я починаю усвідомлювати несприятливі обставини, які трапляються у моєму житті.	
15. Якщо мене розчаровують неконтрольовані життєві обставини, я на протязі тривалого часу зберігаю негативне ставлення до них.	
16. Кінець кінцем, я примиряюсь з несприятливими ситуаціями у моєму житті.	
17. Мені важко прийняти негативні обставини, у яких ніхто не винен.	
18. Кінець кінцем, я позбавляюсь негативних думок відносно несприятливих обставин, на які ніхто не може вплинути.	

Підрахунок балів. Шкала містить зворотні твердження: 2, 4, 6, 7, 9, 11, 13, 15 та 17. Для підрахунку показників підсумовуються бали за пунктами: субшкала пробачення себе: 1-6; субшкала пробачення іншого: 7-12; субшкала пробачення ситуації: 13-18; повна шкала (інтегральний показник): 1-18.

Бібліографічні посилання

- Burlachuk, L. F. (2007), "Psychodiagnostics thesaurus. 3-rd ed." ["Slovar'-spravochnyk po psikhodyahnostyke. 3-e yzd."]. SPb.: Pyter.
- Burlachuk, L. F. (2000), "Adaptation of the Big Five locator" ["Adaptatsyya oprosnika dlya dyahnostyky pyaty faktorov lychnosti"]. *Voprosi psikhohyy - Psychological Issues*, No 1, p. 126–134.
- Campbell, D. (1980), "Models of experiments in social psychology and in the applied research" ["Modely eksperimentov v sotsyal'noy psikhohyy u prykladnykh yssledovanyakh"]. M.: Prohress.
- Lepeshynskyy, N. (2007), "Adaptation of The C. Ryff's Scales of Psychological Well-Being" ["Adaptatsyya oprosnika «Shkaly psikhohycheskoho blahopoluchyya» K. Ryff"]. *Psikhohycheskyy zhurnal - Psychological Journal*, №3, p. 24-37.
- Osyn, E. N. (2012), "The assessment of positive and negative emotions: the Russian language version of PANAS" ["Yzmerenye pozytyvnykh y nehatyvnykh emotsyy: razrabotka russkoyazychnoho analoha metodyky PANAS"]. *Psikhohyya. Zhurnal Vysshey shkoly ekonomyky - Psychology. The Journal of Economics Higher school*, Vol. 9, №4, p. 91-110.
- Osyn, E. N. and Leont'ev, D. A. (2008), "Approbation of the Russian language versions of two scales for the subjective well-being express-diagnostics" ["Aprobatsyya russkoyazychnykh versyy dvukh shkal ekspress-otsenky sub"ektyvnogo blahopoluchyya"]. *Materyaly III Vserossyyskoho sotsyolohycheskoho konhressa – Proceeding of III All-Russia sociological congress*. M: Institute of Sociology RAS; Russian Society of Sociologists.
- Chetveryk-Burchak, A. H. (2014), "Description and adaptation of C. Keyes's "Social Well-Being Scale" ["Opys ta adaptatsiya opytuval'nyka «Shkala sotsial'noho blahopoluchchya» K. Kiza"]. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu. Seriya "Psikhohiya" – Kharkiv National University Bulletin. Series: Psychology*, №1099, p. 28- 33.
- Shmelev, A. H. (2013), "Practical testology. Testing in education, applied psychology and personnel management" ["Praktycheskaya testolohyya. Testyrovanye v obrazovanyy, prykladnoy psikhohyy u upravlenyy personalom"]. M.: ООО «YPTs «Maska»».

- Berry, J. W., Worthington, E. L. Jr., Parrott, L., III, O'Connor, L. E., and Wade, N. G. (2001), "Dispositional forgiveness: Development and construct validity of the Transgression Narrative Test of Forgiveness (TNTF)", *Personality and Social Psychology Bulletin*, p. 1277–1290.
- Enright, R. D., The Human Development Study Group (1996), "Counseling within the forgiveness triad: On forgiving, receiving forgiveness, and self-forgiveness", *Counseling and Values*, p. 107–126.
- Hargrave, T. D. and Sells, J. N. (1997), "The development of a forgiveness scale", *Journal of Marital and Family Therapy*, p. 41–63.
- Hebl, J. H. and Enright, R. D. (1993), "Forgiveness as a psychotherapeutic goal with elderly females", *Psychotherapy*, p. 658–667.
- Mauger, P. A., Perry, J. E., Freeman, T., Grove, D. C., McBride, A. G. and McKinney, K. E. (1992), "The measurement of forgiveness: Preliminary research", *Journal of Psychology and Christianity*, p. 170–180.
- McCullough, M. E., and Witvliet, V. O. (2002), "The psychology of forgiveness", in Snyder, C. R., Lopez, S. J. (Eds.), *Handbook of Positive Psychology*, London: Oxford University Press, p. 446–458.
- McCullough, M. E., Rachal, K. C., Sandage, S. J., Worthington, E. L., Jr., Brown, S. W. and Hight, T. L. (1998), "Interpersonal forgiving in close relationships II: Theoretical elaboration and measurement", *Journal of Personality and Social Psychology*, p. 1586–1603.
- Pollard, M. W., Anderson, R. A., Anderson, W. T. and Jennings, G. (1998), "The development of a family forgiveness scale", *Journal of Family Therapy*, p. 95–109.
- Subkoviak, M. J., Enright, R. D., Wu, C. R., Gassin, E. A., Freedman, S. and Olson, L. M., et al. (1995), "Measuring interpersonal forgiveness in late adolescence and middle adulthood". *Journal of Adolescence*, p. 641–655.
- Tangney, J., Fee, R., Reinsmith, C., Boone, A. L. and Lee, N. (1999, August), "Assessing individual differences in the propensity to forgive". *Paper presented at the annual meeting of the American Psychological Association*, Boston.
- Thompson, L. Y. and Synder, C. R. (2003), "Measuring forgiveness", in Lopez, S. J., Snyder, C. R. (Eds.), *Positive psychological assessment: A handbook of models and measures*, Washington, DC, US: American Psychological Association, p. 301–312.
- Thompson, L. Y., Snyder, C. R., Hoffman, L., Michael, S. T., Rasmussen, H. N., Billings, L. S., Heinze, L., Neufeld, J. E., Shorey, H. S., Roberts, J. C. and Roberts, D. E. (2005), "Dispositional forgiveness of self, others, and situations", *Journal of Personality*, p. 313–359.

УДК159.9

Л. Одишария*, О. А. Байер**

* Асоціація клінічних психологів і психотерапевтів Грузії (Тбілісі),

** Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Україна)

bayer.oxana@gmail.com

ДВА ПЛАНА РАБОТЫ ПСИХИКИ. ПЛАН ИМПУЛЬСИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ И УРОВЕНЬ ОБЪЕКТИВАЦИЙ

Анотація. Стаття є продовженням циклу публікацій, що розкривають сучасні погляди на загальнопсихологічну теорію настанови (перша стаття з трилогії надрукована у попередньому випуску журналу). Імпульсивна динамічна поведінка, що характеризується залученістю суб'єкта в процес та наявністю механізованих

операцій, співставляється з актами об'єктивації як поведінкою опосередкованою. Розкрито роль об'єктивацій як головного джерела змістів мислення та пам'яті. Залежно від здатності до об'єктивації виділені три типи особистості: варіабельна, стабільно-варіабельна та варіабельно-лабільна. За розвитком системи настанов описано знакові періоди онтогенезу та запропоновані особистісно-типологічні характеристики. Окремо висвітлена цінність теорії настанови у психопатології.

Ключові слова: настанова, імпульсивна поведінка, об'єктивація, особистісно-типологічні характеристики, екстерогенні та інтрогенні форми поведінки.

Аннотация. Статья представляет собой вторую часть из трилогии, посвященной углубленному анализу масштаба общепсихологической теории установки в видении как ее создателя, Д. Н. Узнадзе, так и в разработках его последователей. Раскрыто понятие объективации и ее значение как основы опосредствованного поведения. С опорой на логику развития способностей к объективации, описано 3 типа личности (вариабельная, стабильно-вариабельная и вариабельно-лабильная) и выделены критически важные периоды онтогенеза. Отдельно рассмотрены индивидуальные типы установок в зависимости от процесса ее затухания. Проанализирована ценность теории установки применительно к психопатологии. В конце работы указаны исследователи, продолжающие разработки теории установки в наши дни.

Ключевые слова: установка, импульсивное поведение, объективация, личностно-типологические характеристики, экстерогенные и интрогенные формы поведения.

Постановка проблемы. Как было показано в предыдущей статье (Odishariya, 2017), понимание установки Д.Н. Узнадзе коренным образом отличается от всех иных трактовок этого термина – в областях изучения времени реакции, ассоциаций, научения и процесса образования условных рефлексов, восприятия, мышления как процесса решения задач (Janis & Kelley, 1953; Abelson & Rosenberg, 1958). В отличие от предыдущих исследований, ученый предложил экспериментальное изучение установки, где рассматривается сама ее природа, условия и процесс формирования как конституирующий фактор деятельности. В отличие от описательных позиций теоретиков своего времени, Узнадзе предложил объяснительную модель поведенческой регуляции с выделением уровней системы.

По положению Д. Узнадзе, установка не представляет специфической человеческой особенности. Реагирование в виде той или иной установки на среду представляет собой самое примитивное свойство живого организма. Но в отличие от животного, человек не всегда подчиняется непосредственному воздействию актуальной для него действительности: большей частью он реагирует на окружающие его явления, преломляя и опосредуя их вербально в сознании, после осмысления.

Установка была зафиксирована, в том числе, на основе представления, стимулированного словесным воздействием на субъекта (Natadze, 1961; Natadze, 1945). Иллюзии имели место сравнительно реже и характеризовались низкой стабильностью, преобладанием статического типа и более высоким процентом грубой формы. Из общей массы испытуемых одной их части не удавалось фиксировать установку, стимулированную путем словесного воздействия; среди испытуемых со способностью фиксировать такую установку были обнаружены значительные отличия в

мере живости фиксированной установки и легкости ее образования. Высокую степень указанных свойств проявляли испытуемые, которые, главным образом, являлись артистами и студентами театрального института. Важными выводами из этих опытов стало то, что слово является особой для человека сферой действительности, на которую надстраивается новый слой установочных состояний, обуславливающих и определяющих поведение субъекта.

Цель работы – расширить и углубить описание феномена установки применительно к разным формам поведения, типам личности и периодам онтогенеза.

Исходный тезис автора состоит в том, что имеется активный, имеющий некую потребность субъект, который увязывает ее с определенной целью. Д. Н. Узнадзе указывает, что для того, чтобы человек выполнил некоторый поведенческий акт, он должен пребывать в состоянии, которое и будет определять любое его движение, действие, шаг. И это должна быть именно всецелая готовность, когда весь организм настроен как единое целое для реализации нужного поведенческого акта.

У человека в условиях социальной жизни выработалось особенное *свойство объективации* (Uznadze, 1947). Психическая активность человека может разворачиваться в плане установки как в форме импульсивного поведения, так и в плане объективации, то есть на сознательном уровне. Импульсивный план характеризуется включённостью субъекта в процесс поведения: состояние безостановочно динамично, часто выполняемые действия и операции механизированы, соответствующие отрезки действительности отражаются только там, где имеют непосредственное отношение к целям поведения.

Обязательное условие всякой целесообразной деятельности – факт отбора действующих на субъекта агентов и концентрация на них психической энергии при их ясном отражении в психике. Переживание включенного в поведение предмета лежит в основе последующей операции, создавая тем самым возможность целесообразного продолжения поведения. Функция внимания состоит в том, чтобы немедленно, без всякой задержки уступить место стимулированным им последующим актам, которые также безостановочно делают то же самое. Этот уровень воспроизводится непосредственно после формирования установки.

Безостановочная поглощенность в импульсивном плане может быть и спонтанной, творческой, в большой мере этот план и является планом, где разворачивается творческая деятельность, но это не означает, что субъект всегда безостановочно в пределах определённого времени пребывает в нём. В этом импульсивном плане базируются и обуславливается базисные условия и состояния творческой личности. Скажем, именно в этом состоит концепция потока, предложенная М. Чиксентмихайи, который следующим образом описывает такое состояние: «Быть полностью вовлечённым в деятельность ради неё самой. Эго отпадает. Время летит. Каждое действие, движение, мысль следует из предыдущей, словно играешь джаз. Всё твоё существо

вовлечено, и ты применяешь свои умения на пределе» (Geirland, 1996). У автора находим перечисление характеристик потокового сознания: слияние действия и осознанности и утрата самосознания, крайняя степень концентрации на ограниченной сфере внимания, искажённое восприятие времени и ощущение полного контроля над ситуацией или деятельностью, когда последняя осуществляется без усилий.

Импульсивный план, конечно, составляет базис, но вовсе не обязательное условие творческой активности человека. Кроме этого плана и его интенсивного течения как обязательного условия к осуществлению творческой активности примешиваются и некоторые другие компоненты, например, личностные характеристики субъекта деятельности в потоке. Без вышеназванных условий состояние потока невозможно. На уровне импульсивного поведения на субъекта определяющее воздействует актуальная среда. Спонтанная агрессия по причине драки, игровые формы активности, страстная любовь пары в ситуации интимной близости, занятие большинством видов спорта, пребывание в медитативных состояниях – все эти виды активности разворачиваются на базе импульсивного плана.

Если обратиться к идеям Д. Канемана (Kahneman, 2012), можно отметить, что и он выделяет две системы функционирования психики. Первая из них срабатывает крайне быстро и автоматически, практически не требуя усилий и не оставляя ощущения намеренного контроля. Вторая – подразумевает работу произвольного внимания, необходимого для сознательных умственных усилий. Такие положения принципиально не отличаются от позиций Д. Узнадзе. Более того, еще в 30-е годы прошлого столетия Узнадзе на экспериментальной основе изучил принципы функционирования, структуру и объяснил механизм активности этих двух планов, а в последствии выделил типологические особенности установок, что заложило в научной школе общепсихологической теории установки основу дифференциально-психологического направления.

Итак, на импульсивном плане процесс отбора агентов извне происходит вне сознательных актов. Их предвеляет действующая на первой ступени психической организации актуальная установка, и их первичное отражение определяет дальнейшее, то, что потом переживается субъектом с достаточной ясностью. Таким образом, ориентация субъекта на импульсивном уровне определяется не вниманием, а отражением установки. Ясными и отчетливыми в этих условиях являются переживания только тех моментов, которые непосредственно относятся к актуальной ситуации.

Отметим специфическое своеобразие теории Узнадзе: он строит ее, скорее, с позиций функционального подхода, чем структурного, что отражается, в том числе, на его отношении к функции внимания. По признанию многих экспертов, теория установки, в первую очередь, – это теория о системе поведенческой регуляции человека, его динамических характеристиках (Uznadze, 1966; Bzhalava, 1966; Prangishvili et al., 1985; Yadov, 2013). Если существуют какие-либо психические формы, они всегда сопровождаются некоторой степенью осознания, вне зависимости от того,

возможно ли в этих случаях говорить об участии внимания. Работа человеческой психики обычно рассматривается протекающей в двух различных планах, и в одном она происходит без участия внимания, в другом – с его участием. Д. Узнадзе приводит примеры из жизненных ситуаций, когда в ходе выполнения привычного действия оно прерывается по причине некоторого неизвестного фактора. Скажем, человек не может надеть одежду, почему-то не заводится его автомобиль и так далее, хотя для осуществления этих намерений сделаны соответствующие и привычные действия. В таком случае субъект задерживается на некоторое время и начинает фиксировать одежду, задумываться над вопросом, почему машина не заводится, перебирает варианты обнаруженного факта, чтобы уяснить причину неожиданно возникшей помехи. Происходит задержка на одном из этапов импульсивного поведения. В результате это звено выделяется из поведенческой цепи и становится для субъекта отдельным, самостоятельным объектом, на которой направляются его познавательные акты с целью осознать, выяснить причины обнаруженной помехи. Таким образом, разворачиваются акты мышления, процесс осмысления объекта, которых требует выявление причин возникшей задержки, преграды, возникшей в процессе импульсивного поведения. И это означает переход субъекта на уровень опосредствованной познавательными актами активности.

Уточним еще раз, что выделенное звено освобождается, выходит из цепи импульсивных актов поведения и поднимается на более высокий уровень, расположенный на второй ступени психической активности, которую Узнадзе и назвал «объективацией». Это уровень специфических человеческих актов, качественно отличающихся от имеющих место в мире животных. Акт объективации подразумевает повторное концентрированное восприятие конкретного объекта, его идентификацию, в случае чего вступает в силу, прежде всего, принцип тождества.

Именно через объективацию человеческое поведение и становится самостоятельным и независимым процессом. По мнению Узнадзе, акт объективации и является, в сущности, тем, что традиционно в психологии известно, как внимание, но при этом акт внимания, скорее, характеризует только начальный этап объективации. Его возникновение происходит от первичных восприятий, возникших на основе установок, а предметом рассмотрения становятся выделенные из этих восприятий отдельные элементы среды. Из-за способности субъекта к объективации установка не играет ведущую роль в жизни человека – она переходит активизированному мышлению и речи. И хотя структурно мы можем расчленить психические процессы и функции, принимающие участие в процессе объективации, и описать их поочередную активность, заслуга Узнадзе в том, что он увидел функциональное единство процесса, происходящего в плане объективации, точно указал его значение и место в системе поведенческой регуляции человека, осмыслил его масштаб в человеческой деятельности в процессе антропогенеза.

Жизнь человека в значительной степени построена на переключении из

плана «импульсивного» на план «опосредствованного» поведения. На уровне объективации человек освобождается от подчиненности ситуации, его деятельность приобретает избирательный, не ситуационный, обобщенный характер, он получает возможность оперировать набором объективно данных свойств явлений и предметов, выбирать направления своей активности, учитывать потребности других людей и социальные требования в целом. На основе объективации создаются условия организации трудовой деятельности в социальной среде, способность объективации резко меняет состав и характер круга установок человека. В нее вовлекаются не только установки, которые возникают на основе актуальных потребностей и ситуаций, но и те, которые когда-то в прошлом могли возникнуть на лично актуализованных или чужих объективациях, или могли быть опосредованы посредством социального опыта.

Как мы видим, автор выделяет два типа уровня установок, существующих на двух уровнях, и переход с установки первого уровня на второй происходит при участии сознания. Именно на этой основе развивается мышление: в процессе решения задачи, при объективации, субъект избирает новую установку, и для ее реализации, при участии волевого усилия, осуществляет деятельность, которую полагает целесообразной. Далее, как правило, имеет место стимуляция установки, которая соответствует уже решенной задаче.

Из сказанного следует, что в постоянно обогащающемся диапазоне установочных состояний субъекта наличествуют установки, опосредованные актами объективации, имевшие место в течение всей его жизни и осуществленные усилиями его воли. На базе объективаций актуальные установки человека усложняются, уточняются и дифференцируются. Объем установок расширяется также и теми, что когда-то были построены на базе объективаций других людей: в процессе развития индивид наблюдает за поведением окружающих, и их опыт и модели поведения становятся условиями для создания своих собственных установок.

В этом аспекте отметим, что одно из главных положений, пожалуй, самой значительной фигуры современности в области персонологии А. Бандуры (Bandura, 1986) было высказано Д. Н. Узнадзе за несколько десятков лет ранее. Индивид наблюдает и перенимает опыт и знания других людей, авторитетных значимых лиц, учителей, особенно в периоды становления личности, приобретает собственный опыт благодаря процессу образования, который распространяется на все более и более значительный отрезок времени человеческой жизни. Со временем, это знание становится достоянием людей в виде готовых формул, не требующих более непосредственного участия конкретного индивида и его процессов объективации.

Расширение диапазона установок потенциально неограниченно. Ключевым пунктом теории является вопрос соотношения установки (в поздний период понимаемой как бессознательное психическое явление) и сознания. Перехода к активности второго уровня имеет своей основой

несоответствие установки среде. Схематически это выглядит как «несоответствие установки среде» – «осознание такого несоответствия» – «подчинение установки осознаваемой психической активности» (Nadirashvili, 1986), что дает понять важнейшую роль объективации в теории установки. Сам факт объективации является источником фундаментального изменения, повлекшего за собой становление и развитие социально детерминированных форм деятельности, перешедшей границы собственного существования и ставшей таковой и для другого. Дальнейшее развитие человека теперь определяется его способностями к объективации, номинации и идентификации, которые появились в условиях социального бытия.

Познавательные процессы и речь. На основе способности к объективации, которая появилась в процессе деятельности, имеющей социальный характер, развились речь, мышление, активное воспоминание, что помогают «остановить» поток жизни и как будто прожить ее заново. Объективация – главный источник содержаний памяти субъекта, в свою очередь, и каждый акт мышления проистекает из установки, но последняя возникает не из актуальной потребности и ситуации, а на основе потребности вторичной, воображаемой, и соответствующей ей ситуации. Описанный процесс является основой для выработки особого отношения к миру, в рамках которого он начинает *познавать* его. Д. Н. Узнадзе выделяет три типа личности в зависимости от различий в способности к объективации:

1) динамический - субъекту свойственна развитая способность к объективации; 2) статичный - гиперобъективирующая личность, способная к постоянной задержке импульсов своих установок и выбору активности с опорой, как правило, на волевое усилие; 3) вариабельный - индивид обладает легкостью объективации, но не имеет при этом достатка в волевых способностях, чтобы ее реализовать (Norakidze, 1966).

На базе объективаций создается и развивается и речь: она предполагает наличие говорящего и слушающего, мысль излагается посредством языка, хотя очевидно, что они не тождественны и представляют собой разные категории. Д. Н. Узнадзе понимает роль установки в психической жизни индивида так, как В. Гумбольдт описывает предназначение внутренней формы языка (Humboldt, 1946): на его взгляд, идея и звук – реализация специфически человеческой языковой установки. При актуализации потребности к коммуникации, объективированное содержание субъекта воздействует на него, вызывая установку, что в сумме и дает общий источник как интеллектуального содержания некоторой идеи, так и ее звуко-моторного выражения.

Благодаря установке, процесс развертывания речи выстраивается без обязательного вмешательства сознания: Узнадзе допускает в установке присутствие определенного интеллектуального свойства, отличного от сознательных. Так, может активизироваться фиксированная установка, реализующаяся в использовании заученных слов и форм, а на ее базе субъект продуцирует психическое содержание, которое проживается как значение слова. Отметим, что в 1913 году Д. Н. Узнадзе окончил историко-

филологический факультет Харьковского университета, что и оказало значительное влияние на его лингвистические исследования с позиции теории установки.

Планы активности психики и поведенческая регуляция. Мышление призвано решить задачу, как успешно продолжать временно приостановленную деятельность. Из произведенного заключения следует установка, которую необходимо актуализировать субъекту для удачного завершения поведения. На последующем этапе из всех психических функций особенное значение приобретает внимание, ведь для описанного выше переключения нужно усилие, требующее специфических условий воспитания и развития. Для реализаций «указаний» мышления необходима воля, предоставляющая возможность возобновления прерванной активности и направления её в сторону, соответствующую актуальным целям субъекта. Воля может настраивать человека на деятельность, имеющую для него отдаленное, опосредованное значение. Одной из важнейших характеристик личности в теории установки является ответственность, благодаря которой человек может выступать как субъект воли, становясь выше своих ситуативных потребностей.

На уровне импульсивного поведения, ведомый импульсом потребности индивид направлен на и устремлен к акту его удовлетворения, его поведение актуально и протекает в настоящем. Напротив, в случае воли источником деятельности является то, что иногда даже противоречит актуальной потребности. Как мы видим, для воли характерна сила направлять врожденные тенденции нервной системы. При этом твердость, сила воли не являются врожденными характеристиками, а формируются в течение жизни субъекта.

Волевой процесс включает в себя, как минимум, три периода: подготовительный, где определяется, какое решение будет принято и руководствуясь какими соображениями; непосредственно период принятия решения и период его выполнения. Субъективно акт решения происходит как бы спонтанно сразу и без какой-либо подготовки. Пока актуально решение завершить некоторое поведение, протекание последнего схоже с поведением импульсивным. Было экспериментально установлено, что до осуществления акта решения индивид испытывает состояние несостоятельности, колебаний и возбуждения. Но после принятого решения поведенческому акту становятся присущи упорядоченность и целесообразность. Такое стабилизированное решение называется намерением, его результатом является исчезновение чувств несостоятельности и неопределенности, а им на смену приходят переживания определенности, устойчивости и спокойствия.

Что можно понимать, как «слабость воли»? В ее основе, по Узнадзе, лежит лабильность установки, что была создана в момент принятия решения. Осуществление принятого решения осложняется степенью трудности задачи и возникающими в процессе ее выполнения препятствиями. Результатом здесь становится смена установки, после чего субъекту приходится

принимать новое решение и создавать новую установку. Ключевая причина описанных процессов – объективация. В тех случаях, когда в процессе выполняемого действия человек хочет отказаться от выбранного им решения, находя его неподходящим, но ему это не удастся, созданная установка не позволяет волевому акту изменить уже выбранного поведение, и в таких случаях уместно говорить, скорее, о слабости, чем о твердости воли. В этом контексте отметим, как важно различать понятия «воля» и «усилие». И хотя они часто встречаются вместе, по своей сути – это разные явления. Слабость воли может проявляться и через общее понижение способности к принятию решений.

Возможность лучше понять природу нормальных процессов деятельности Д.Н. Узнадзе видит в анализе случаев патологической воли, а именно компульсивных действий, абулии при психастении и апраксии. Механизмы этих явлений ученый связывает с установками: в первом случае – в фиксации определенной установки, изменить которую возможно в состоянии гипнотического сна, выяснив потребность или ситуацию, лежащие в ее основе. Причиной абулии психастеников Узнадзе видит сильную эмоциональную возбудимость субъекта; в случае апраксии у индивида возникают проблемы с волевыми процессами на уровне объективации, при том, что на уровне импульсов таких сложностей не отмечается.

Для воли основанием выбора поведения является мотив. В мотиве отражается преимущество ценности того или иного поведения для субъекта, он создает импульс активности для акта решения после поиска необходимого поведения и, в этом смысле, является оправданием для деятельности, заменяет менее приемлемое более приемлемым.

Типичным для человека стало то, что каждую свою возникающую потребность он связывает со своими высшими потребностями (эстетическими, морально-этическими, интеллектуальными) и удовлетворяет ее, исходя из последних. С психологической точки зрения поведение как набор некоторых движений может считаться поведением только тогда, когда этот набор переживается как несущий некоторый смысл, значение, ценность.

По Д.Н. Узнадзе, истоки различий между субъектами – специфика прошлых ситуаций и выработанные в них фиксированные установки, становящиеся основой новых актов деятельности. Смысл мотивации состоит в том, чтобы отыскивать действия, соответствующие основной установке индивида, закрепленной в его жизни. Если такое поведение обнаруживается, субъект переживает готовность к его выполнению, что проявляется как чувство «я действительно хочу». Таким образом, система фиксированных установок и создает личность, и она и обуславливает наличие источника энергии субъекта для разных потребностей.

Отметим, что Д.Н. Узнадзе в своем описании волевых актов склоняется к детерминизму, хотя и замечает, что полностью пресечь дискуссию о свободе воли невозможно. Ученый утверждает, что хотя и можно понимать волю свободной, т. к. она не подвластна влиянию актуальной ситуации, но в

то же время она детерминирована ситуацией, а потому обусловлена ею и несвободна (Uznadze, 1961).

По Д.Н. Узнатзе, можно выделить несколько знаковых периодов онтогенеза. Период 1-3 года знаменателен тем, что в это время в активности ребенка выделяются все направленные против друг друга тенденции: пластичность, податливость, подчинение регуляциям взрослого с одной стороны, и тенденция борьбы с внешними препятствиями под влиянием врожденных импульсов, которая на уровне характера проявляется как своенравность и упрямство, с другой.

Сталкиваясь с объективно существующими правилами, транслируемыми взрослым, ребенок переходит на следующий этап развития, на котором, осознавая незыблемость объективно существующих правил, развивает сознание авторитета, снова становится покорным и учится обязательствам, субъективно переживая это как принуждение, но, по сути, демонстрируя определенную зрелость элементов воли. Описанные события меняют содержание игр, в которых начинают превалировать коллективные формы.

В течение следующего периода, который приходится на возраст 6–7 лет, происходит закрепление организованного, систематизированного поведения, ребенок привыкает им самостоятельно управлять. При этом постепенно развивается тенденция противодействовать содержанию, которое навязывает авторитет взрослого, и она естественно вступает в конфликт с тенденцией безапелляционной покорности. Параллельно происходит трансформация физиологической основы личности, развивается индивидуальность подростка, созревший интеллект обеспечивает ему возможность критически переосмыслить то, что было предоставлено авторитетом взрослого. Это критическим образом меняет поведение: подросток становится упрямым, своевольным, ему становятся свойственны негативизм и упрямство. «Вторая эра упрямства» переходит в высшую степень развития поведения и волевой активности, в рамках которой развитые интеллект и фантазия делают возможной самостоятельную регуляцию своего поведения, а оформившееся самосознание – становление подростка как полноценного субъекта своей деятельности.

Об индивидуальных типах установки в зависимости от процесса ее затухания. Весь изложенный выше материал дает нам возможность подытожить и вывести индивидуальные типы установки.

Пластическая динамическая установка описывает поведение субъекта, когда актуальная ситуация вступает в силу не сразу, а в результате прохождения нескольких ступеней угасания предыдущей, то есть проявляет пластичность. Классическим примером такого вида установки является известный эксперимент, в котором в критических экспозициях испытуемому казалось, что вновь полученный маленький предмет больше предмета в другой руке, и проходит какое-то время, прежде чем испытуемый признает их равенство.

Грубая динамическая установка описывает вариант, при котором быстро проявляется адекватная установка и испытуемый быстро

освобождается из-под влияния установочных опытов, сразу переходя к последней фазе признания равенства критических объектов.

Грубая статическая установка была продемонстрирована испытуемыми, которые не смогли выйти за пределы действия фиксированной установки, и вне зависимости от того, как часто им предъявлялись критические объекты, такие испытуемые так и не смогли заметить их равенства.

Пластическая статическая установка обозначает такой вариант поведения субъекта, когда, пройдя несколько этапов затухания, предыдущая установка сменяется новой, соответствующей актуальной ситуации, но полностью так и не затухает.

Вариабельная установка свойственна тем случаям, когда тип затухания может меняться во времени и в зависимости от обстоятельств.

Не фиксируемой установкой было названо такое поведение субъекта, когда обычное для других испытуемых количество экспозиций оказывалось недостаточным, чтобы выделить фиксированную, свойственную ему установку.

Основываясь на указанных выше типах установки, были выделены личностно-типологические характеристики, под чем подразумевается, что отдельные аспекты установки исходят из единой структуры личности, определяющей своеобразие форм ее деятельности. Так, испытуемых, приходивших к признанию равенства критических фигур, Узнадзе определил, как представителей *динамического типа*, описывающего признак угасания функциональной установки. Эти субъекты характеризуются преобладанием пластично-динамичной установки, средней возбудимостью, достаточной константностью, стабильностью установки и ее иррадированностью (т.е. распределенностью в разных сенсорных модальностях); им присуща достаточно развитая способность к обьективации, готовность легко переключаться к обьективированным целям, новые установки достаточно легко актуализируются.

Субъектам *статичного типа* сложно освободиться от власти фиксированной установки, оказываясь под ее влиянием длительное время, они не имеют возможности проявлять установку, адекватную актуальной ситуации. В таком смысле они не являются вполне адаптированными к окружающим условиям, хотя некоторые представители этого типа могут компенсировать указанные особенности за счет определенных личностно-психологических свойств. В целом, им свойственна высокая степень интермодальности фиксированной установки (т.е. различие ее свойств в разных модальностях), константность и иррадированность.

Вариабельные субъекты отличаются развитой силой потребностей, и активация их установок задается субъективным фактором, причем характерные им установки могут находиться в диапазоне от грубо-динамической до грубо-статической, иметь форму от строго локализованной до широко иррадиированной.

Вариабельность установки оказалась характерна и другой группе испытуемых, спецификой которых была стабильность варьирующих установок. Такие субъекты реагируют одинаковыми установками на ряд отличающихся друг от друга событий, и наоборот – на ряд схожих ситуаций реагируют разными установками. Здесь было выделено несколько подтипов испытуемых. Так, *стабильно-вариабельные* индивиды испытывают сложности в преодолении импульса фиксированной установки с целью перехода к объективации, но реализовывают акты объективации сравнительно легко. *Вариабельно-лабильных* испытуемых характеризует слабая выраженность потребностей, и они фиксируют свои установки под воздействием ситуации. Преимущественно у них преобладают установки динамического типа, но нередко их установки не фиксируются совсем. Субъекты этой группы сильно лабильны касательно их способности к объективации.

Как видно, возможность объективации имеет свою психологическую «цену»: хотя она освобождает человека от непосредственной зависимости от природных установок, последние дают о себе знать и находят выражение в личных переживаниях субъекта.

Установка в психопатологии. Исходная идея Д.Н. Узнадзе состояла в понимании личности как целостного психобиологического явления, когда и в норме, и в патологии выявляются характеристики некоей свойственной личности единой структуры. И так как центральным образованием этой структуры автор видит установку, изучение ее в разных патологических состояниях было определено как важнейшая исследовательская задача. Так, при наблюдении за больными *шизофренией и эпилепсией* были выявлены грубость, прочность, стабильность и константность установки у больных первой группы и иррадиированность, локальность и легкая возбудимость установки – у больных эпилепсией. Заметим, что аналогичные свойства установки наблюдались и у совершенно здоровых и успешных людей, потому Узнадзе предложил искать причину болезни в расстройстве способности к объективации, на основании которой невозможно было выстроить мыслительные и волевые процессы. Нерегулируемое ими поведение оказывается полностью управляемым установками.

У *психастеников* были обнаружены слабая дифференцированность и диффузность установки, откуда следовали и ее трудновозбудимость, локальность, лабильность и слабость. Известно, что слабая воля и устойчивость психастеника нередко становятся препятствием в реализации и воплощении в жизнь его интеллектуальных возможностей – психастеник тратит огромный ресурс на постоянные сомнения в себе и самопроверку.

При *истерии* существенной оказалась постоянная вариабельность и отсутствие константности установки, а также наличие установки, стимулированной на базе представлений субъекта. Напомним, что представления истеричных субъектов отличаются слабой дифференцированностью от актуальных восприятий, совершающихся на уровне

импульсивного поведения и приравниваемых Д. Н. Узнадзе к переживаниям в сновидениях.

Формы поведения. Основное положение концепции Д. Н. Узнадзе касательно форм поведения содержит акцент на роли как внешних, так и внутренних причин в поведении человека, на основании чего автор предлагает выделять экстерогенные и интрогенные его формы. *Экстерогенные формы поведения* определяются установкой, заданной внешним предметом, как, например, в случае потребления или обслуживания. *Интрогенные формы поведения* активизируются функциональной тенденцией вне практического назначения или предметного содержания. Примерами интрогенных форм поведения являются эстетическое наслаждение, художественное творчество, развлечения, спорт, игра. По логике автора можно понимать экстерогенные акты как принудительные, когда потребление, самообслуживание (уход за собой) возникают на основе импульса, идущего изнутри собственного тела субъекта, и служат цели удовлетворения актуальной потребности. Когда актуальна потребность «расширенного Я», то к таким действиям присоединяются акты ухода за другими. Но с усложнением психической жизни человека и благодаря его социальному развитию появляется потребность интеллектуальная, различные формы любознательности. Такое поведение значительным образом отличается от поведенческих актов экстерогенного ряда.

Примечательно, что одной из основных форм экстерогенного поведения Д. Н. Узнадзе признаёт труд, создающий в качестве продукта некий объект, имеющий «сверхсубъектное» и «сверхвременное» значения. Но в отличие от труда, идущего от определённого уровня волевого развития, потребление, уход и акты обслуживания строятся на базе инстинктивных тенденций. При этом труд характеризуется социальным измерением и идейной ёмкостью, на высшей ступени развития человека умственные компоненты труда получают самоценность. В одной группе с трудом Д. Н. Узнадзе ставит и поведение-занятие, спецификой которого является направленность даже не на продукт, а на течение самого процесса поведения.

Анализируя другие виды деятельности, ученый отмечает, например, порождение игры ребенка комплексом сил и импульсов. Поведение развлечения рассматривается как свободная, добровольная активность, когда направляющий импульс исходит из функциональной тенденции. В случае спорта импульс исходит из самой функции деятельности, художественное творчество запускается импульсом потребности в эстетическом наслаждении. При сравнении игры и художественного творчества несложно заметить, что в первом случае в каждый конкретный момент активность независима, в ней удовлетворяется сама по себе потребность, а во втором – активность неразрывна с целым и даже определена им. Активность обучения носит переходный характер между игрой и трудом.

Конечно, в реальной жизни эти формы активности редко разграничены и часто перетекают одна в другую. Д. Н. Узнадзе настаивает, что основным

индикатором, сигнализирующим, к какой группе причислять некий акт поведения, является переживание самого субъекта, его отношение к происходящему и смысл, которым он наделяет это происходящее.

Общая оценка. Как показывает наш краткий анализ, теория установки Д. Н. Узнадзе представляет внушительный спектр человеческой активности, обобщенно обрисовывает всю вертикаль его поведенческой системы, включает в свою структуру широкое разнообразие психологических процессов. Взгляды Д. Н. Узнадзе могут служить базисной конструкцией для метатеоретических и даже междисциплинарных построений, описывающих данные феномены.

В контексте современного психологического знания наука не может не обращаться к категории установки, не потеряв содержательности теоретического анализа. Всё отчётливее становится реальность проблемы неосознаваемой психической деятельности и важность ее в разных формах жизнедеятельности человека. Всемирно известный исследователь Р. Нисбет экспериментально показал, что многие мыслительные процессы, отвечающие за эмоции и познание, недоступны для сознания индивида (Nisbett, 2004). Недостаточная разработанность теории бессознательного и методов его анализа оказывает тормозит развитие ряда важнейших направлений современной психологии.

При этом некоторые, в том числе узловые, вопросы теории требуют конкретизации и доработок.

Далее мы ознакомимся с основными версиями и воззрениями продолжателей теории установки на некоторые аспекты теории. До сих пор не выработано общего мнения касательно, например, внутреннего фактора установки, самой ее природы. С 40-х и в начале 50-х годов прошлого столетия были начаты исследования по теории установки в дифференциальной, детской, педагогической, инженерной психологии, дефектологии, зоопсихологии, психологии труда. Выделим несколько из них.

В психологии восприятия и воображения интересны работы Р. Г. Натадзе (Natadze, 1961) и Д. И. Рамишвили (Ramishvili, 1982). В работах Р. Г. Натадзе показана обусловленность константного восприятия фиксированной установкой, которая организует восприятие в соответствии с актуальной ситуацией. В исследованиях А. Р. Лурия и И. Т. Бжалава (Bzhalava, 1945; Luriya, 1949; Luriya & Bzhalava, 1947) были выявлены особенности фиксированной установки при различных мозговых поражениях, а именно при различных формах психозов, неврозов и поражений головного мозга. На эмпирической основе И. Т. Бжалава разработал методологию исследования и диагностики психических и нервных нарушений на основе установок, а также представил естественнонаучное обоснование психологии установки. Автор доказал, что физиологическим базисом, делающим установку возможной, является системная работа больших полушарий головного мозга. В. Чрелашвили (Chrelashvili, 1965) исследует языковую установку, регулирующую построение предложения в тех случаях, когда реализация языковой

закономерности речи не предполагает действенного контроля со стороны сознания. Внимани заслуживают работы О. И. Табидзе (Tabidze, 1956) и Н. Г. Адамашвили (Adamashvili, 1941) в психологии ощущений, Н. Элиава (Eliava, 1961), А. Н. Мосиава (Mosiaava, 1948) и Ш. Н. Чхартишвили (Chhartishvili, 1971) – касательно вопросов познавательных функций и речи, проблемы воспитания воли. М. А. Сакварелидзе (Sakvarelidze, 1980) выполнил несколько исследований, опираясь на теорию установки применительно к психологии ребенка; Ф. С. Хундадзе (Khundadze, 1962) является автором работ по трудовому обучению и воспитанию в дошкольном и начальном школьном возрасте.

Выводы. Заключительная статья данной трилогии будет посвящена дальнейшему развитию теории ведущими учениками и последователями теории Д. Н. Узнадзе. Будут выделены наиболее значимые для психологической науки выводы и взгляды ученых, показаны перспективные направления развития общепсихологической теории установки, освещен ряд узловых вопросов теории, проработанных к настоящему времени.

Библиографические ссылки

- Abelson, R. P. & Rosenberg, M. J. (1958), "Symbolic psycho-logic: A model of attitudinal cognition". *Behavioral Science*, No 3, p. 1– 13, available at: <http://dx.doi.org/10.1002/bs.3830030102>
- Adamashvili, N. G. (1941), *Inter-model transposition of the illusions of the set [Intermodal'naya transpozitsiya iluziy ustanovki]*, Iosif Stalin Tbilisi state university, Tbilisi.
- Bandura, A. (1986), *Social foundations of thought and action: a social cognitive theory*, Englewood Cliffs, Prentice-Hall, NY.
- Bzhalava, I. T. (1966), *The psychology of the set and cybernetics [Psikhologiya ustanovki i kibernetika]*, Nauka, Moscow.
- Bzhalava, I. T. (1945), *Diagnostic meaning of a fixed set in cases of hysteria and epilepsy [Diagnosticheckoye znachenije fiksirovannoi ustanovki v sluchayakh isterii i epilepsii]*, The Publishing House of Georgian SSR, Tbilisi.
- Chhartishvili, Sh. N. (1971), "The influence of a need on perception and the set" ["Vliyanie potrebnosti na vostriyatie i ustanovka"]. *Voprosy psikhologii – The issues of psychology*, Vol 1, p. 95– 106.
- Chrelashvili, N. (1965), *Psychological nature of the children's beginning of speech [Bavshvis ametkvelebis psikologiuri buneba (in Georgian)]*, Metsniereba, Tbilisi.
- Eliava, N. L. (1961), "To the issue of the role of the set in the processes of perception" ["K voprosu o roli ustanovki v protsessakh vostriyatiya"]. *Voprosy psikhologii – The issues of psychology*, Vol 1, p. 73– 80.
- Geirland, J. (1996), "Go with the Flow: An Interview with Mihaly Csikszentmihalyi", *Wired Magazine*, No. 4(9), available at: <https://www.wired.com/1996/09/czik/>
- Humboldt, W. v. (1946), *Uber das vergleichende Sprachstudium im Beziehung auf die verschiedenen Epochen der sprachentwicklung*, Meiner, Leipzig.
- Janis, I. L. and Kelley, H. H. (1953), *Communication and Persuasion: Psychological Studies of Opinion Change*, Yale University Press, New Haven.
- Kahneman, D. (2012), *Thinking, fast and slow*, Penguin, London.
- Khundadze, F. S. (1962), *Psychological basis of children's labor activity [Psikhologicheskie osnovy trudovoi aktivnosti detei]*, The publishing house of Academy of Georgian SSR, Tbilisi.
- Luriya, A. R. (1949), *A fixed set at local injuries of the cortex [Fiksirovannaya ustanovka pri lokal'nykh porazheniyakh kory golovnogo mozga]*, The Institute of neurology of the Academy of medical sciences of USSR, Moscow.

- Luriya, A. R. and Bzhalava, I. T. (1947), *Infringements of the set under brain damage [Narusneniya ustanovki pri mozgovykh porazheniyakh]*, Academy of Medical Sciences of USSR, Moscow.
- Mosiava, A. N. (1948), *To the issue of speech objectivation in relation with the beginning of learning grammar [K probleme ob'ektivatsii rechi v svyazi s nachalom obucheniya gramote]*, The publishing house of the Academy of sciences of Georgian SSR, Tbilisi.
- Nadirashvili, Sh. A. (1987), *The set and activity [Ustanovka i deyatel'nost']*, Metsniereba, Tbilisi.
- Nadirashvili, Sh. A. (1986), "D. N. Uznadze". *Psikhologicheskii jurnal – Psychological journal*, Vol. 7 No. 6, p. 143.
- Natadze, R. G. (1961), "To the issue of the constancy of perception" ["K probleme konstantnosti vospriyatiya"]. *Voprosy psikhologii – The issues of psychology*, Vol 4, p. 35– 52.
- Natadze, R. G. (1945), "On the connection of the ability of stage impersonation with the ability to work out a fixed set on the basis of imagination" ["O svyazi sposobnosti stsenicheskogo perevoploscheniya so sposobnostiu vyrabotat' fiksirovannuyu ustanovku na osnove voobrazheniya"]. *Psikhologiya – Psychology*, Vol 3, p. 23– 34.
- Nisbett, R. E. (2004), *Rules for reasoning*, Lawrence Erlbaum associates Inc., New Jersey.
- Norakidze, V. G. (1966), *Types of character and a fixed set [Tipy kharaktera i fiksirovannaya ustanovka]*, Metsniereba, Tbilisi.
- Odisharia, L. (2017), "Sovremenniy vzgliad na obshepsikhologicheskuyu teoriyu ustanovki" ["The modern view of the psychological theory of the set"]. *Visnyk Dnipropetrovs'koho universytetu. Seriya psikhologiya – Dnipropetrovs'k University Bulletin. Series: Psychology*, Issue 23, p. 24– 40.
- Prangishvili, A. S., Shiroziya, A. E. and Vassina, F. V. (Eds.) (1985), *The unconscious: the nature, function, research methods [Bessoznatel'noye: priroda, funktsiya, metody issledovaniya]*, Metsniereba, Tbilisi.
- Ramishvili, D. I. (1982), "The psychological problem of the meaning and the theory of cognition" ["Psikhologicheskaya problema znacheniya i teoriya poznaniya"]. In D. I. Ramishvili, M. A. Sakvarelidze (Eds.). *The psychology of speech and some issues of psycholinguistics [Psikhologiya rechi i nekotorye voprosy psikholingvistiki]*, Metsniereba, Tbilisi, p. 5– 113.
- Sakvarelidze, M. A. (1980), "The specifics of a fixed set at frontal lobes injury" ["Osobennosti fiksirovannoi ustanovki pri porazhenii lobnykh dolei golovnogogo mozga"]. In A. S. Prangishvili, Z. I. Khodzha (Eds.). *Experimental research on the psychology of the set [Eksperimental'nyie issledovaniya po psikhologii ustanovki]*, Vol 1, The publishing house of the Academy of Sciences of Georgian SSR, Tbilisi, p. 570.
- Tabidze, O. I. (1956), *The problem of relations among sensations in psychology [Problema vzaimootnosheniya oschuscheniy v psikhologii]*, AKD, Tbilisi.
- Uznadze, D. N. (1966), *Psychological research [Psikhologicheskie issledovaniya]*, Nauka, Moscow.
- Uznadze, D. (1961), *Experimental basics of the psychological set [Experimentalnyie osnovy psikhologicheskoi ustanovki]*, The publishing house of Georgian SSR, Tbilisi.
- Uznadze, D. N. (1947), *The problem of objectivation [Problema obektivatsii]*, Tbilisi State University, Tbilisi.
- Yadov, V. A. (2013), *Self-regulation and forecasting social behavior of a personality: dispositional conception [Samoregulyatsiya i prognozirovanie sotsial'nogo povedeniya lichnosti: dispozitsionnaya kontseptsiya]*, Center of forecasting and marketing, Moscow.

УДК 159.923

M. Salyuk, K. Ikol
Oles Honchar Dnipro National University
nestenovo@ukr.net

MANIFESTATION OF OPTIMISM AMONG MIDDLE-AGED PEOPLE IN THE CONTEXT OF PSYCHOLOGICAL WELL-BEING

Анотація. Викладено результати емпіричного дослідження особливостей взаємозв'язку між оптимізмом та психологічним благополуччям в осіб зрілого віку. Встановлено, що досліджувані з високими показниками самоефективності, диспозиційного оптимізму та оптимізму як стилю атрибуції мають найвищі показники психологічного благополуччя; досліджувані, які схильні використовувати нереалістичний оптимізм як захисний механізм, мають більш високі показники соціальної бажаності та характеризуються більш низькими показниками психологічного благополуччя та самоефективності.

Ключові слова: оптимізм, песимізм, самоефективність, психологічне благополуччя, соціальна бажаність, зріла особистість.

Аннотация. В статье представлены результаты эмпирического исследования характера взаимосвязи оптимизма и психологического благополучия у людей зрелого возраста. Установлено, что у испытуемых с высокими показателями самоэффективности, диспозиционного оптимизма и оптимизма как стиля атрибуции наблюдаются высокие показатели психологического благополучия; испытуемые, которые склонны использовать нереалистичный оптимизм как защитный механизм, имеют более высокие показатели социальной желательности и характеризуются более низкими показателями психологического благополучия и самоэффективности личности.

Ключевые слова: оптимизм, пессимизм, самоэффективность, психологическое благополучие, социальная желательность, зрелая личность.

Problem identification. At present, psychology of optimism is a branch of scientific knowledge, which is developing intensively both in theoretical and practical aspects. The modern psychologists, due to the rapid development of positive psychology, pay much attention to the "training" of optimism and the positive thinking of the individual. Today the relationship of psychological well-being with the different personality characteristics (the prognostic competence, life purport orientations, emotional intelligence, life strategies, etc.) is also studying actively, the problems of the origin and development of psychological well-being in different age periods are examining actively, the valid and reliable tools for measuring this phenomenon is developing, the refinement and operationalization of this construct is taking place.

We assume that the problem of the relationship between optimism and psychological well-being of the aged persons is worthy to be examined with the special attention, because this age period contains two crises at once – 30 and 40 years (the mid-life crisis). The man under 30 has a model-dream of the lifestyle, during the crisis begins he starts to fix attention on the differences between the ideal model and the reality, comes across with a sense of the loss of life and the

pressure of time, the personal and meaningful alteration, the correction of the life plans and the manner of their lives occur in the postcritical phase.

The modern world is rather unstable, a person needs to adapt constantly to the certain life circumstances. The pessimists often expect the troubles, and this is a significant stressgenetic factor, especially in the conditions of the difficult working hours. As it's known, it is easier for the optimist to adapt to the changes, he can cope with difficulties more easily; optimism helps to overcome the feeling of emptiness, which is very important for the adult age individual. However, modern researchers point out the unconditional benefits of the positive thinking; there are convincing evidences of the certain "benefits" of pessimism as the attributive style of personality, "protective pessimism".

The theoretical and methodological basis of the study consists of the works of the scientists who researched the phenomenon of psychological well-being, in particular: the question of positive individual psychological functioning (Ryff, 1989), the psychophysiological preservation of functions (Ryan & Disi, 2009) and also as a holistic experience, expressed in the subjective sense of happiness (Shevelenkova, Fesenko, 2013); the problem of psychological well-being in the researches of the domestic scientists (Arshava, 2012; Nosenko, 2013; Shamionov, 2008); the works of the scientists who studied the phenomenon of psychological well-being in the hedonistic (Bradburn, 2012) and the eudemontistic directions (Sozontov, 2006); the research of the studied helplessness and optimism (Seligman, 2002); the theoretical information regarding optimism as a component of the problem of achievement motivation (Vindeker, 2009; Gordeyeva, 2011), as the key component in the protection of personality from distress and as the significant factor in the prediction of subjective well-being (Perova, 2009), as the personal disposition (Muzdibayev, 2003) and the disposition, which includes an explanatory style; the understanding of the phenomena of optimism and pessimism in the history of science and philosophy (Plato, L. Seneca, G. Leibniz, L. Tiger, M. Heidegger, A. Schopenhauer); the study of dispositive optimism (Sychev, 2008) and optimism as an attributive style (Seligman, 2002); the theoretical information regarding the phenomenon of protective pessimism (Norem & Chang, 2002); the theory of the social learning and self-efficacy (A. Bandura).

The objective of the present study is to explore the features of optimism manifestation as a component of psychological well-being of an adult person from the theoretical and empirical points of view.

On the basis of the theoretical analysis of the problem, the conceptual hypothesis of the study was formulated: there is a certain correlation between optimism of the mature age personality and his psychological well-being.

The conceptual hypothesis is specified in the following empirical hypotheses: 1) the higher is the level of dispositive optimism of the individual, the higher are the indicators of his psychological well-being; 2) the higher are indicators of optimism of the personality in the explanations the favorable and adverse events, the higher are indicators of his psychological well-being; 3) the high indicators of psychological well-being are accompanied by the high indicators of dispositive optimism and optimism as a style of attribution, however, the individuals with the

high level of optimism can be characterized by both the high and low indicators of psychological well-being; 4) those who are inclined to demonstrate the high level of social desirability and the high level of optimism are characterized by lower psychological well-being and self-efficacy than those who have the low level of social desirability and the high level of optimism; 5) those who are inclined to use unrealistic optimism as a protective mechanism, have the higher indicators of social desirability and are characterized by the lower indicators of psychological well-being and self-efficacy of the individual.

The **empirical study** was attended by 80 people (38 females, 42 males), aged from 30 to 60 years.

In the course of the study, a set of **methods** was used: testing, conversation, correlation study, quasi-experiment with comparison of the non-equivalents groups. Applied psychodiagnostic techniques: 1) "Level of optimism-pessimism" by M. Seligman (1991); 2) Dispositional optimism test by Charles Carver (adapted by T. Gordeyeva, E. Osin, O. Sychev, 2012); 3) the Ryff Scales of Psychological Well-being (adapted by M. M. Lepeshynskiy, 2007); 4) Thematic apperception test (TAT) by G. Murray (1943); 5) "Scale of general self-efficacy" by M. Jerusalem and R. Schwartz (adapted by V. Romek, 1996); 6) "Scale of social desirability" by D. Kraune and D. Marlow (1960).

Mathematical-statistical methods: correlation analysis (the r-linear Pearson correlation coefficient), the determination of the statistical significance of differences between the groups (the Mann-Whitney U test), two-factor dispersion analysis (MANOVA).

The **results of the calculations** of the correlation coefficients between the indicators of dispositive optimism and psychological well-being are shown in Table 1.

Table 1

The relationship between dispositive optimism and psychological well-being

Scales	Dispositive optimism
Positive relationship	0,494 **
Ecological mastery	0,492**
Autonomy	0,404**
Personal growth	0,558**
Goals in life	0,564**
Self-acceptance	0,486**
Psychological well-being	0,593**

Note. ** – statistically significant on the level of $p \leq 0,01$

Thus, we can state the confirmation of the first empirical hypothesis - the higher is the level of dispositive optimism of the individual, the higher are the indicators of his psychological well-being.

The results of correlation analysis of the relationship between psychological well-being and optimism as an attribution style are given in Table 2.

Table 2

The relationship between psychological well-being and optimism as an attribution style

Scales	Summary of adverse events	Summary of favorable events
Positive relationship	-0,098	0,256*
Ecological mastery	-0,260*	0,420**
Autonomy	-0,115	0,340**
Personal growth	-0,176	0,494**
Goals in life	-0,231*	0,447**
Self-acceptance	-0,206	0,430**
Psychological well-being	-0,216	0,494**

Note. * – statistically significant on the level of $p \leq 0,05$

** – statistically significant on the level of $p \leq 0,01$

Thus, the second hypothesis was partly confirmed. The higher are the indicators of optimism in explaining the favorable events, the higher are the indicators of his psychological well-being. With regard to the high pessimism indicators in explaining the adverse events, the inverse correlation with indicators of ecological mastery and goals in life is observed.

The results obtained by us are partially reflected in the research work of the relationship between the attributive style, well-being and the academic achievement of T. Gordeeva and E. Osin according to their two studies; the scientists have concluded that the moderately pessimistic explanation of the negative events could cause the anxiety and motivate a person for the persistent achievement and the deep concentration for short-term goals, but could lead to the depression and passivity in the event where goals were long-term. In its turn, the optimistic explanation of the positive events motivates the person to act, to achieve the long-term goals persistently and to overcome the difficulties arising on the way effectively. However, when the individual faces with a new and complex activity, it can lead to the unrealistic expectation of success (Gordeeva & Osin, 2011).

To test the third empirical hypothesis that the high indicators of psychological well-being are accompanied by the high indicators of dispositive optimism and optimism as a style of attribution, however, the individuals with a high level of optimism can be characterized both high and low indicators of psychological well-being, we applied the procedure of two-factor dispersion analysis (MANOVA). The indicator of psychological well-being was used as the dependent variable. The indicators of dispositive optimism of a personality and social desirability were considered as the independent variables.

The subjects were divided into six groups. The first group included 6 persons with the low levels of optimism (0-9 points) and social desirability (0-6 points). The second group included participants with the low level of optimism and averages indicators of social desirability (7-12 points) (5 subjects). The third group consisted of testees with the low level of optimism and the high level of social desirability (13-20 points) (23 persons). To the fourth group, the subjects with the high levels of optimism (9-16 points) and the low social desirability were included (14 subjects). The fifth group (19 people) is characterized by the high level of

optimism and the average indicators of social desirability, the sixth group is characterized by the high level of optimism and the high indicators of social desirability (13 subjects).

In the isolated groups of the subjects the differences between the indicators of psychological well-being were analyzed. Table 3 presents the averaged indicators of psychological well-being in the isolated study groups.

Table 3

Averaged indicators of psychological well-being of the subjects with the different indicators of optimism and social desirability

Social desirability	Dispositional optimism	
	Low level	High level
Low level	331,50	389,93
Average level	339,00	367,00
High level	276,96	324,46

Two-factor dispersion analysis conducted to determine the influence of the factors of optimism as the dispositional features of personality and social desirability on the level of psychological well-being allowed to establish the following results (Table 4).

Table 4

The results of two-factor dispersion analysis of the influence of optimism and social desirability factors on psychological well-being of the individual

Influence of factors	F	p	Conclusions
Optimism	10,229	0,002	significant influence ($p < 0,01$)
Social desirability	9,227	0,000	significant influence ($p < 0,01$)
Interaction of factors	0,342	0,712	insignificant influence ($p > 0,05$)

The empirical value of F indicating the influence of the optimism factor on well-being, reaches the level of the statistical significance ($p = 0.002$). Also the statistically significant influence of the social desirability factor ($p = 0.000$) on well-being of the person is revealed, the interaction of the factors is not set at the statistically significant level (Fig. 1).

As can be seen from the figure, the subjects with the high level of optimism show the higher rates on the scale of psychological well-being, providing the low and average levels of social desirability. These results suggest in favor of our assumption that the subjects with marked optimism can be characterized by both high and low values of psychological well-being. Only in the case if optimism is accompanied by the unexpressed indicators of social desirability, the person can demonstrate the relatively high level of psychological well-being. The examination of the following assumption allows us to study this aspect of the problem in more detail.

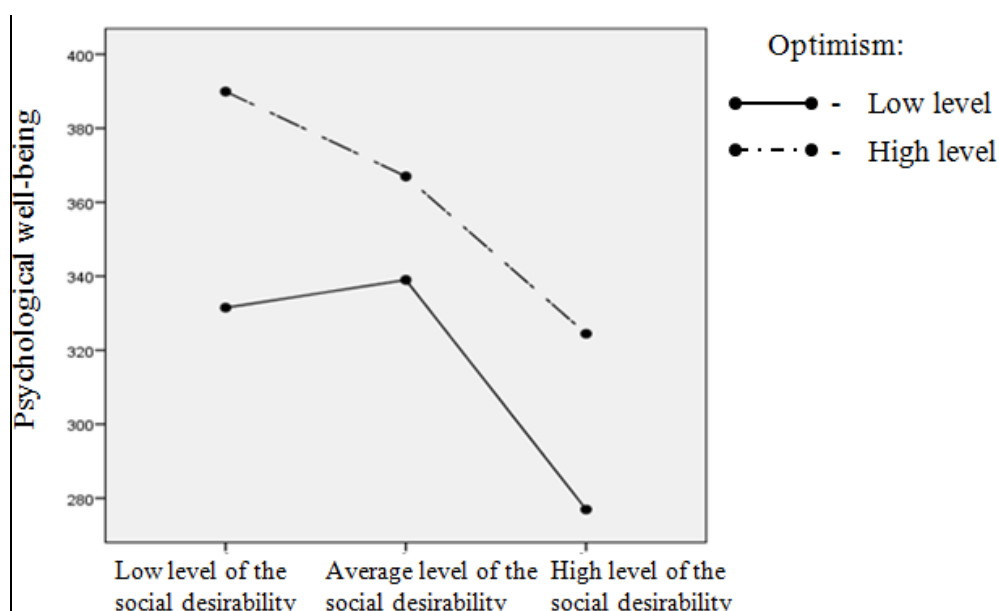

Fig. 1. Significance of the indicators of psychological well-being of the subjects with different levels of optimism and social desirability

To test the fourth empirical hypothesis that those who are inclined to demonstrate the high level of social desirability and the high level of optimism are characterized by lower psychological well-being and self-efficacy in comparison with those who have the low level of social desirability and the high level of optimism, the empirical sample was divided into two groups, depending on the indicators of optimism and social desirability. In the first group, the subjects with the high level of optimism, according to M. Seligman's method, were above the average on the sample, who simultaneously demonstrated the higher rates on the test of "Social Desire" ($n = 18$). In the second group, the subjects with the lower rates of optimism and indicators of social desirability below the average level were included ($n = 24$).

In the isolated groups, the average indicators on the scales of psychological well-being and self-efficacy were analyzed and the statistical significance of the differences according to the Mann-Whitney U test was established (Table 5).

According to the analysis provided in Table 5, we have found that there are significant differences between 2 groups in almost all items according to the "Scale of psychological well-being" method except "Positive relationship" and "Personal growth"; the subjects with relatively high levels of optimism and social desirability exhibits the lower rates. Thus, the obtained results are in agreement with the declared hypothesis.

To test the last - fifth empirical hypothesis that those who are inclined to use unrealistic optimism as a protective mechanism, have the higher indicators of social desirability and are characterized by the lower indicators of psychological well-being and self-efficacy, we used the data obtained through the Thematic Apperception Test. To determine expectation of optimism of the testees using the TAT method, we used the indicator of the optimistic narrative on the neutral tables of the methodology (Sychev, 2008).

Table 5

Averaged indicators of psychological well-being and self-efficacy of subjects with the different levels of optimism and social desirability (using the Mann-Whitney U test)

Indicators of psychological well-being and self-efficacy	Groups studied		p
	Relatively high level of optimism and social desirability (18 people)	Relatively high level of optimism and low level of social desirability (24 people)	
Self-efficacy	25,44	32,08	p = 0,004
Positive relationship	53,83	61,88	p = 0,067
Ecological mastery	50,61	62,79	p = 0,001
Autonomy	51,50	63,25	p = 0,004
Personal growth	57,28	61,42	p = 0,268
Goals in life	56,22	66,00	p = 0,011
Self-acceptance	51,89	66,00	p = 0,003
Psychological well-being	320,61	386,00	p = 0,001

To define if this indicator corresponds to the results of optimism diagnostic questionnaires, we calculated the coefficient of correlation r-Pearson between the indexes of Disposition optimism test by C. Carver, the method of M. Seligman "Level of optimism-pessimism" for the diagnosis of optimism as an attribution style and the indicators of optimism of the studied stories on the neutral TAT tables (Table 6).

Table 6

The significance of the r-Pearson correlation coefficient between the optimism indicators (questionnaires by C. Carver, M. Seligman) and the optimistic stories of the subjects studied on the neutral TAT tables

Indicators of optimism by questionnaires	Indicator of optimistic stories on the neutral TAT tables
Indicator of dispositive optimism	0,232*
Indicator of optimism as an attribution style	0,089

Note. * – statistically significant on the level of $p \leq 0,05$

As we see from Table 6, the results of the determination of the personality optimism on the basis of the TAT technique positively correlate ($p < 0,05$) with the index of dispositive optimism by C. Carver's method, the correlation coefficient between optimism of the stories studied on the neutral TAT tables and the indicators of optimism due to the test "Level of optimism-pessimism" by M. Seligman, unfortunately, does not reach statistically significant level. This result allows us to assume the possibility of obtaining the valid and reliable results of the diagnosis of optimism on the basis of the application of the projective technique TAT.

To identify the subjects who are tend to use the unrealistic optimism as a protective mechanism, we used the indicator of the optimistic stories on the table with the negative content of the TAT method (Sychev, 2008). In the group of the examined people using unrealistic optimism, there were 5 people (3 men and 2

women) who produced only the optimistic stories on the all proposed negative-content pictures. Having divided the subjects, we counted the average indicators on the scales of psychological well-being, self-efficacy and social desirability in the group using unrealistic optimism and in the group with testees who are not inclined to deny reality. The results of calculations are presented in Table 7.

Table 7

Averaged indicators of psychological well-being, self-efficacy and social desirability in the groups with/without a tendency to use unrealistic optimism (using the Mann-Whitney U test)

Scales	Groups studied		P
	Applying of unrealistic optimism (5 people)	Without the use of unrealistic optimism (75 people)	
Positive relationship	51,20	56,89	p = 0,189
Ecological mastery	38,40	54,64	p = 0,080
Autonomy	42,40	54,65	p = 0,044
Personal growth	48,20	57,77	p = 0,003
Goals in life	41,80	58,29	p = 0,003
Self- acceptance	31,60	56,23	p = 0,001
Psychological well-being	253,60	339,15	p = 0,004
Self-efficacy	19,20	26,40	p = 0,052
Social desirability	12,60	10,71	p = 0,511

All the indicators of psychological well-being in the group with a tendency to use unrealistic optimism are lower than in the other group. The discrepancies achieve statistically significant level in the indicators of autonomy, personal growth, goals in life, self- acceptance and psychological well-being. Differences in the indicators of self-efficacy and social desirability do not reach the level of the statistical significance, but the significance of the difference in the indicators of self-efficacy $p=0,052$ can be considered as the tendency that testees incline to use unrealistic optimism are characterized by the lower level of self-efficacy, and they also show the higher rate of social desirability. Consequently, on the basis of the statistical analysis, we can conclude that our empirical hypothesis regarding the decline of well-being with unrealistic optimism is confirmed.

Conclusion. The established links between optimism and psychological well-being components confirm the theoretical information about optimism and pessimism as the independent psychological characteristics of the individual, which in its turn, take part in the experience of the personality of psychological well-being.

Since our study revealed a close relationship between well-being and indicators of not only optimism but also pessimism, the further study of this issue can be more deeper research of the nature of this connection. In addition, it's important to stress that the development of the system of psychocorrective measures to promote the increase of the level of psychological well-being through the elaboration of its main components is the actual direction of the further

development of the topic. It is worth paying attention to the more detailed study of such phenomena as "protective pessimism" and "unrealistic optimism". Future scientific developments can be carried out in the framework of the experimental study, its results will show the peculiarities of psychological well-being of the individual in different age periods and the impact of the indicators of optimism and pessimism on it.

References

- Arshava, I.F., Nosenko, D.V. (2012), "Subjective well-being and its individual and personality correlates" ["Sub'yektivne blagopoluchcha i yogo indyvidualno-psychologichni ta osobystisni korrelyaty"]. *Visnyk Dnipropetrovs'kogo universytetu. Seriya: Pedagogika ta Psychologiya – Dnipropetrovsk university bulletin. Series: Pedagogy and Psychology*, Vol. 17, No. 9/1, p. 3-10.
- Bradburn, N. (2012), *Structure of psychological well-being* [Struktura psy`xology`cheskogo blagopoluchy`ya], Yaroslavl: Infra, 2005.
- Gordeeva, T.O. and Osin, E.N. (2011), Optimistic attributional style as a predictor of well-being and performance in different academic settings: A new look at the problem. *The Human Pursuit of Well-Being: A Cultural Approach*. I. Brodar (Ed.), p. 159-174.
- Muzdibayev, K. (2003), "Optimism and pessimism of the person (experience of socio-psychological research)" ["Opty'my`zm y` pessy'my`zm ly`chnosty` (opyt socy`ologo-psy`xology`cheskogo y`ssledovany`ya)"]. *Socy`ology`chesky`e y`ssledovany`ya – Sociological research*, №12, p. 87- 96.
- Norem, J.K. and Chang, C.C. (2002), "The Positive Psychology of Negative Thinking", *Journal of Clinical Psychology*, Vol. 58, p. 993-1001.
- Nosenko, E.L. and Trulyaev, R.A. (2013), "Positive personal resource of the teacher and subjective well-being" ["Pozy`ty`vnyj ly`chnostnyj resurs pedagoga y` sub'yekty`vnoe blagopoluchy`e"]. *Voprosy psy`xology`y` – Questions of Psychology*, №5, p. 1-11.
- Perova, O.A., and Eny`kolopov, S.N. (2009), "Optimism as one of the components of subjective well-being" ["Opty'my`zm kak odna y`z sostavlyayushhy`x sub'yekty`vnogo blagopoluchy`ya"]. *Voprosy psy`xology`y` – Questions of Psychology*, №1, p. 51-57.
- Ryan, R.M. and Disi, E. L. (2009), "The theory of self-determination" in Gy`ppenrejter Yu. B. (Ed.), *Psychology of motivation and emotions* ["Teory`ya samodetermy`nacy`y`" v Psy`xology`ya moty`vacy`y` y` emocy`j], Moscow: Astrel, p. 232-244.
- Ryff, C. (1989), "Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being", *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 57, p. 1069-1081.
- Seligman, M.E.P. (2002). *Authentic happiness: Using the new positive psychology to realize your potential for lasting fulfillment*. New York, NY, US: Free Press.
- Shamionov, R. M. (2008), "Subjective well-being of an individual: the ethnopsihological aspect" ["Sub'yekty`vnoe blagopoluchy`e ly`chnosty`: etnopsy`xology`chesky`j aspekt"]. *Problemy socy`al`noj psy`xology`y` ly`chnosty` – Problems of social psychology of the personality*, №3, p. 49-55.
- Shevelenkova, T.D. and Fesenko, P.P. (2013), "Psychological well-being of the person" ["Psy`xology`cheskoe blagopoluchy`e ly`chnosty`"]. *Psy`xology`cheskaya dy`agnosty`ka – Psychological diagnostics*, №3, p. 95-129.
- Sozontov, A. Ye. (2006), "Hedonistic and eudeministic approaches to the problem of psychological well-being" ["Gedony`sty`chesky`j y` evdemony`sty`chesky`j podxody k probleme psy`xology`cheskogo blagopoluchy`ya"]. *Voprosy psy`xology`y` – Questions of psychology*, №4, p. 105-114.
- Sychev, O. A. (2008), *Psychology of optimism* [Psy`xology`ya opty'my`zma], BIGPI, Biysk.
- Vindeker, O. S. (2009), "Interrelation of achievement motivation with indicators of optimism and pessimism" ["Vzay`mosvyaz` moty`vacy`y` dosty`zheny`ya s pokazatelyamy`

opty`my`zma y` pessy`my`zma”]. *Problemy obrazovaniya, nauky` y` kul`туры – The problems of education, science and culture*, №4 (68), p. 119-125.

УДК 159.923.2:159.9.072.42:37.03

М. В. Сурякова

Дніпровська академія неперервної освіти

suryakova_m@mail.ru

ДОСЛІДЖЕННЯ ІНТЕРПРЕТАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ У ВІЦІ РАННЬОЇ ДОРОСЛОСТІ

Анотація. В статті представлено обґрунтування методичного підходу дослідження інтерпретаційної діяльності особистості із застосуванням задач на інтерпретацію, а також викладено результати емпіричного дослідження. Виявлено високий рівень вмотивованості на рішення інтерпретаційної задачі осіб віку ранньої дорослості. Встановлено в цілому недостатній рівень усвідомлення інтерпретаційної задачі, відсутність сформованості окремих інтерпретаційних дій, низький рівень рефлексії інтерпретаційної діяльності.

Ключові слова: інтерпретація, задача на інтерпретацію, особистість, суб'єкт інтерпретаційної діяльності.

Аннотация. Статья отражает подход к исследованию интерпретационной деятельности личности путем решения задач на интерпретацию. В результате проведения эмпирического исследования на основе данного подхода у испытуемых раннего взрослого возраста выявлен высокий уровень мотивированности к решению задач на интерпретацию. Интерпретационная деятельность испытуемых в целом характеризуется невысоким уровнем осознанности, отсутствием сформированности отдельных интерпретационных действий, а также низким уровнем рефлексии.

Ключевые слова: интерпретация, задача на интерпретацию, личность, субъект интерпретации.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Однією з найважливіших проблем вивчення інтерпретаційної діяльності особистості є проблема методів її дослідження, оскільки інтерпретація ґрунтується на суб'єктивних уявленнях, оцінках, досвіді, індивідуально-психологічних властивостях особистості. Суб'єктивність інтерпретації виявляється у зв'язку з оцінкою того, що пізнається, та виробленням особистістю певного ставлення до цього. Як ключова характеристика суб'єктивності інтерпретації проявляється у здійсненні довільно обраних особистістю дій у процесі інтерпретування. Суб'єкт може відкидати те, що йому неприйнятно, абстрагуватися від певних, навіть суттєвих обставин, фактів, формулювати їх ієрархію, послідовність, створювати свою композицію смислового простору.

Оскільки особистість здійснює інтерпретацію власно для себе з метою досягнення визначеності, в оцінці її якості не можна використати критерій істинності-невірності. Однак і у життєвій практиці людей, і у практиці

наукових досліджень виникає необхідність визначення критеріїв оцінки успішності здійснення інтерпретації в процесуальному й результативному плані. Якщо виходити з уявлення про можливість потенційного створення безлічі інтерпретацій будь-якого явища, з яким стикається особистість у повсякденному житті та яке підлягає інтерпретуванню, виникає питання про можливість об'єктивного вивчення інтерпретації взагалі.

Отже, суб'єктивна природа інтерпретації викликає необхідність розробки підходу до її вивчення, визначення складових інтерпретаційної діяльності, критеріїв їх оцінки, а також емпіричної перевірки ефективності застосування дослідницьких методів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання проблеми і на які спирається автор. Аналіз сучасної літератури з проблеми дослідження показав достатньо широке коло аспектів, що вивчаються у напрямку психології інтерпретації: обґрунтовано розуміння інтерпретації як здатності свідомості особистості до рішення інтерпретаційних задач (Slavska, 2002), визначено методичні засади навчання інтерпретаційної діяльності (Kasparska, 2009), позначено умови розвитку здібності до інтерпретації особистості (Uskova, 2007), обґрунтовано якісні показники інтерпретаційної діяльності (Suryakova, 2017), розроблено принципи розвитку інтерпретаційної діяльності (Yadrovskaya, 2012), визначено особливості рішення дорослими інтерпретаційної задачі (Suryakova, 2016), досліджено інтерпретацію у соціальному контексті (Labunska, 2003), визначено критерії якості дослідження інтерпретації (Ulanovskiy, 2007, Busygina, 2009), висвітлено окремі аспекти інтерпретації у навчальній діяльності (Chepeleva, 2010), досліджено суб'єктивну інтерпретацію ситуацій (Koshova, 2008), інтерпретацію життєвого досвіду (Zazymko, Shylovska, 2015), інтерпретацію в смисловому контексті особистості (Shevchenko, 2014).

Проте у психологічній науці недостатньо розробленою залишається проблема вимірювання успішності інтерпретаційної діяльності особистості: визначення методичних засад дослідження інтерпретації, розробка засобів емпіричного дослідження, залучення релевантного дослідницького матеріалу. Зазначені науково-практичні проблеми вимагають визначити шляхи їх подолання через розробку підходу емпіричного вивчення інтерпретаційної діяльності особистості.

Метою статті є висвітлення дослідницького підходу до вивчення інтерпретаційної діяльності особистості та викладення результатів емпіричного дослідження особливостей інтерпретування у віці ранньої дорослості шляхом рішення інтерпретаційних задач.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Теоретико-методологічною основою дослідження інтерпретаційної діяльності особистості має стати уявлення про її структурний склад, функціональну спрямованість, змістовну специфіку. Психологічні дослідження у суб'єктному підході визначають інтерпретацію як здатність індивідуальної свідомості особистості виробляти певні смислові композиції, схеми, версії, думки, пояснення у невизначеній позиції

особистості (Slavska, 2002). З психологічної точки зору інтерпретація є творчим рішенням особистості «задачі на смисл», яке забезпечує їй певний рівень визначеності. На відміну від кінцевого результату процесу розуміння – відповіді на питання «що це є?» – процес інтерпретації завершується відповіддю на запитання «як мені це розуміти?», яку особистість має виробити.

Для емпіричного вивчення феномену інтерпретації найбільш продуктивним, за нашою думкою, можна вважати суб'єктно-діяльнісний підхід, в якому поєднуються уявлення про особистісний характер інтерпретації та цілеспрямованість пізнавальної активності людини. Ґрунтуючись на базових ідеях означеного підходу, ми визначаємо інтерпретацію як процес і результат пізнання й осмислення особистістю явищ дійсності, а також вироблення ставлення до неї. Інтерпретування є пізнавальною діяльністю особистості, метою якої є досягнення визначення щодо об'єкта інтерпретації (Suriakova M.V., 2015).

Будь-яка усвідомлена діяльність людини має складну структуру, компоненти якої виконують різні функції. Так, в інтерпретаційній діяльності можна визначити мотиваційний компонент, який забезпечує пізнавальну активність особистості та підтримує інтерес до рішення інтерпретаційної задачі; у перцептивному компоненті відбувається сприйняття інформації та її селекція; мисленнєвий компонент складається з аналізу та оцінки інформації; афективно-смисловий компонент визначається смисловиявленням, виробленням ставлення та формуванням особистісної думки.

Особистість виступає суб'єктом інтерпретаційної діяльності, здійснення якої відбувається через виконання певних інтерпретаційних дій (Suriakova M.V., 2016). Дія як одиниця інтерпретаційної діяльності має перетворюючий характер: у процесі оволодіння дією відбувається формування відповідних психічних якостей, властивостей, а отже, й здібностей суб'єкта інтерпретації. Здібність формується у діяльності та разом з цим визначає її успішність. Тому вивчення рівня сформованості окремих інтерпретаційних дій має дозволити встановити ефективність інтерпретаційної діяльності особистості в цілому.

Характерними ознаками інтерпретаційного процесу є спрямованість на пошук невідомого, відсутність алгоритму рішення, створення особистісної концепції. Його реалізація викликає необхідність актуалізації відповідних інтерпретаційних дій: усвідомлення умов задачі, розуміння прямого та переносного значень, встановлення контексту (або контекстів), виявлення смислу (або смислів), встановлення причинно-наслідкових зв'язків, конструювання та обґрунтування гіпотези (або гіпотез), вироблення власного ставлення, формулювання висновку (думки). У такому розумінні механізмами, через які здійснюються інтерпретаційні дії, виступають пізнавальні операції: аналіз, синтез, абстрагування, зіставлення, порівняння, конкретизація, узагальнення.

Означені особливості феномену інтерпретації визначають проблему діагностичних методів дослідження. Науковці вважають, що там, де йдеться

про конструювання самодостатнього образу, не має бути оцінки істинності чи хибності. Уявлення про природу людини як особистості, яка має внутрішній світ, здатну на довільний і своєрідний спосіб його конструювання та трансформацію, передбачають розробку відповідних якісних методів діагностики, доцільних у дослідженні особистості (Leont`ev D.A., 2006).

Вивчення ефективності інтерпретаційних дій особистості можливо здійснити через аналіз рішення інтерпретаційної задачі. Ми вважаємо, що можна виділити спеціальний вид задач, а саме – задачу на інтерпретацію. Підставою для цього є той факт, що пізнавальна діяльність людини пов'язана не тільки з задачею дещо зрозуміти, а й з необхідністю тлумачити те, що зрозумів, самому собі, а також виробити до цього власне ставлення. Саме на підставі інтерпретаційного висновку особистість складає свою думку про те, що зрозуміла, та набуває визначеності до цього. Виходить, інтерпретаційними задачами можна позначити такі, вимогами яких є отримання особистістю власної визначеності до зрозумілого та складання певної думки.

Виходячи з уявлень про суб'єктивну природу інтерпретації, для дослідження ми обрали відповідний науковий підхід, у якому поняття «задача» визначається через суб'єкта пізнавальної діяльності (Ball G. A., 1990). Згідно з цим підходом, саме суб'єкт формує мотив рішення задачі, визначає мету, умови, при яких вона може бути досягнута, обирає певні способи, на які він здатний. Суб'єктність у понятті «задача» підкреслює й той факт, що те, що складає задачу для одного суб'єкта, не є таким для іншого, тобто задача має задаватися суб'єктом. Особистість має «угледіти» інтерпретаційну ситуацію та «сконструювати» власну інтерпретаційну задачу.

Основними ознаками задачі на інтерпретацію мають бути наступні: метою її рішення є отримання особистістю визначеності щодо об'єкта; умови задачі є недостатніми, що передбачає привнесення суб'єктивних даних за розсудом особистості; умови та запитання задачі строго не регламентують направлення пошуку при її рішенні, що не передбачає алгоритму й тому має творчий характер; задача може мати декілька рішень, оскільки передбачає безліч потенційних контекстів.

Одним із важливих показників особистісного аспекту інтерпретації ми вважаємо наявність потреби її здійснювати. Оскільки основною умовою перетворення для суб'єкта задачі із проблемної ситуації у психологічний факт його свідомості полягає в тому, що вона має бути прийнята їм (Zavalishina D. N., 2005). Сформований мотив інтерпретування виконує спонукальну функцію у пізнавальній активності особистості. Наявність потреби вирішувати інтерпретаційну задачу ми вбачаємо хоча б у спробі її вирішити.

Грунтуючись на уявленнях, що для особистості об'єктом інтерпретації постає вся неупорядкована життєва дійсність, фрагменти якої особистість довільно обирає для інтерпретування, у дослідженні були визначені вимоги до характеристик об'єктів інтерпретації. По-перше, за характеристиками

об'єкт інтерпретації має бути новим, неясним, неочікуваним, дивним, суперечливим, мінливим для суб'єкта інтерпретування. По-друге, об'єктом інтерпретації може бути будь-яке явище соціального світу (стосунки, поведінка, ситуації), сама людина (Я-сам), явища фізичного та предметного світу, а також світу ідей та культури. По-третє, дослідницький матеріал має бути різноманітний за формою (текстовий, рисунковий), з різним рівнем структурованості.

Гіпотезою нашого емпіричного дослідження стало припущення, що якість інтерпретаційної діяльності визначається рівнем сформованості окремих інтерпретаційних дій. Уявлення про структуру інтерпретаційної діяльності, її операційного складу, відповідних психологічних механізмів визначило комплекс інтерпретаційних задач, за допомогою яких можна виявити особливості інтерпретаційної діяльності особистості.

Процедура проведення дослідження передбачала вільний вибір стратегії рішення інтерпретаційної задачі: досліджувані могли на свій розсуд знайти одне рішення, декілька або взагалі відмовитися від рішення. Особливості такого рішення розглядалися у дослідженні як показник мотиваційного та інтелектуального аспекту інтерпретаційних дій. Відмова суб'єкта від спроби рішення певної задачі на інтерпретацію тлумачилася як відсутність потреби в інтерпретаційній діяльності в цілому або неспроможність вирішити задачу.

Коротко представимо обґрунтування доцільності вибору інтерпретаційних задач із визначенням відповідних інтерпретаційних дій, що мали бути здійснені досліджуваними.

1. Ситуаційні задачі з прихованими причинами неочікуваної поведінки персонажів (Sloane P., 2006). У задачах представлено незвичайні, надзвичайні, парадоксальні ситуації, в яких проявляється неочевидна, дивна поведінка суб'єктів. Рішення задачі вимагає від суб'єкта висувати гіпотезу або декілька гіпотез, встановлювати причинно-наслідковий зв'язок, виявляти контекст або декілька, пояснити причину.

2. Задача на порівняння та встановлення метафоричного змісту висловлення (Alekseev K.I., 1996). Створення метафори ґрунтується на механізмах порівняння, аналогії, абстрагування за участю процесу уявлення. Здійснення інтерпретації передбачає усвідомлення й осмислення змісту двох явищ, їх зв'язку на підставі схожості, а також встановлення деякого спільного контексту, моменту «перехрещення» цих змістів. Завдання для досліджуваних полягало в створенні образів метафори та їх обґрунтуванні.

3. Задача на децентрацію являє собою аналіз ситуації з різних точок зору (Wujes T., 2006). Децентрація виступає тим психологічним механізмом, що забезпечує об'єктивність оцінки ситуації (Nahari G., 2008). Рішення задачі вимагає актуалізації різних інтерпретаційних дій: висування гіпотези, обґрунтування судження, формулювання думки.

4. Наступна інтерпретаційна задача являла собою афористичні речення (С.-Є. Лем), до яких пропонувалося завдання передати своїми словами зміст фрази та виявити потенційні смисли (Wujes T., 2006). Задача на інтерпретацію полягала в тому, щоб визначити власний смисл (або смисли)

фрази, здійснити власне тлумачення. Задача дозволяє встановити: рівень розуміння або нерозуміння змісту, здатність виявити підтекст, угледіти контекст, визначити прихований смисл фрази, виявити парадоксальність змістовних планів.

5. Рівень здатності до множинної інтерпретації встановлювався за допомогою певних стверджень, суджень людей, що мали бути обґрунтовані як істинні, а потім як фальшиві. Виконання завдання передбачало пошук ймовірних протилежних причин факту, їх пояснення та обґрунтування, формулювання власної думки.

6. Наступні інтерпретаційні задачі було обрано за принципом несподіваної точки зору на ситуацію, з якою стикається суб'єкт. Потенційна множинність інтерпретацій існує саме завдяки здатності людини виявляти різні контексти та створювати нові композиції і зв'язки явищ, що необхідно тлумачити. Задача на встановлення контексту дозволяє виявити рівень інтелектуальної гнучкості, діапазону креативної продуктивності.

7. В якості задач на інтерпретацію у дослідженні було використано притчі (Peseshkian N., 2001), в яких окрім явного, очевидного сюжету міститься скритий, алегоричний смисл, який потребує обов'язкового виявлення. Виконання завдань потребує узагальнити змістовну інформацію, пояснити її, визначити контекст, виявити імпліцитний смисл, виразити власну думку щодо ідеї притчі. Ідея задачі полягає в уявленні, що зрозумілим стає те, що можна висловити іншими словами (Leont'ev A. A., 2005).

8. Гумористичні історії відповідали завданню зрозуміти гумористичний компонент, виявити змістовне протиріччя, неузгодженість змістовних планів, сформулювати його пояснення, визначити загальний смисл гумористичної ситуації. Завдання полягало у вимозі пояснити, про яку ситуацію йдеться (розуміння та узагальнення) та що робить ситуацію комічною (визначення контексту, смислу, виявлення суперечливості планів).

9. Рисунковим матеріалом до рішення інтерпретаційної задачі було обрано тест «Диференціальність-Інтегральність» (Berulava G. A., 1995), який складається з 15 сюжетних картин, неструктурованих за змістом та сюжетом, що припускає різноманітне тлумачення. Для рішення задачі необхідними діями мають бути: визначення значень образів зображення; встановлення контексту на основі усвідомлення різноманітного культурного матеріалу, що міститься в сюжеті; висування гіпотези на основі узагальнення; формулювання судження у формі буквального значення або метафори.

10. Ще одним графічним матеріалом у якості задачі на інтерпретацію було обрано художні світлини природних об'єктів. Процес інтерпретування передбачав: визначення елемента «художності» образу, виявлення особистісних смислів в образному змісті світлини; висування припущення; усвідомлення ставлення; формулювання думки щодо визначеного образу.

Отже, залучений до дослідження матеріал відповідає уявленням про загальну структуру інтерпретаційної діяльності людини, яка здійснюється у певних розумових діях з відповідною метою, досягнення якої забезпечує якість інтерпретації. Отримані в емпіричному дослідженні результати

дозволили встановити доцільність застосування задач на інтерпретацію до вивчення сформованості інтерпретаційних дій, а також дослідити загальну ефективність інтерпретаційної діяльності досліджуваних. У дослідженні взяли участь 84 особи віку ранньої дорослості (19–25 років), чоловіки та жінки. Якісний та кількісний аналіз результатів дослідження дозволив встановити певні особливості інтерпретаційної діяльності у віці ранньої дорослості.

Інтерпретаційна задача на припущення причини запропонованої ситуації вимагала зрозуміти композицію ситуації, визначити контекст, виявити загальний смисл, висунути імовірну гіпотезу, встановити причинно-наслідковий зв'язок. Оскільки ситуації у задачах було обрано за характеристиками неоднозначності й незвичайності, попереднім дослідницьким припущенням стала версія про множинність висунутих досліджуваними гіпотез. Однак за рідким винятком досліджувані формулювали лише одну причину-гіпотезу, хоча особливості змісту задачі припускають декілька можливих варіантів. Тенденцію людини створювати єдину інтерпретацію складної поведінки іншої людини, ймовірно, можна пояснити схильністю до найскорішого згортання інтерпретаційного процесу, який супроводжується станом напруги, обумовленого пізнавальною невизначеністю суб'єкта (Suriakova M.V., 2017). Тому перше пояснення, яке суб'єкт визначає як таке, що відповідає його критерію достовірності й реалістичності, обирається як остаточне, тим самим позбуваючись стану невизначеності. Але очевидно, що об'єктивна складність явища, з яким стикається людина, потребує висування деякої кількості припущень щодо його причин та їх перевірки, аби уникнути неадекватного тлумачення. В цілому переважна більшість досліджуваних (96 %) сформулювала одне власне припущення щодо причин поведінки персонажів ситуації.

Задача на порівняння двох явищ вимагала встановлення та пояснення підстав для їх порівняння. Пояснення у даному випадку виступає тим психологічним механізмом інтерпретації, що забезпечує розуміння, тлумачення, осмислення подібності явищ власно суб'єкта та іншим. Визначення загальної подібності явищ є основою створення метафори (наприклад, «творчість – любов»). Особистість має здійснити аналіз двох семантичних планів, виявити елемент подібності, тобто точку перетинання двох планів, образно уподібнити, пояснити це можливе уподібнення. Очевидно, що обрання тих чи інших підстав для порівняння визначається виключно особистісними уявленнями суб'єкта, його життєвим та інтелектуальним досвідом, здатністю до рішення творчої задачі. Частині респондентів (60 %) нашого дослідження вдалося вирішити задачу на пояснення. Разом з цим було виявлено факт своєрідного розуміння завдання, певна неусвідомлена підміна суб'єктами пізнавальних дій. Наприклад, замість порівняння та пояснення здійснювалося об'єднання двох явищ у загальний план («муза з'являється, коли кохаєш»), що унеможливорює взагалі створення метафоричного плану. Виявлено формулювання власного судження з приводу двох явищ без операції порівняння («немає межі

досконалості», «це заховає»). Трапляються випадки висловлювання власного ставлення («я вважаю так само»), замість порівняння висловлюється схвалення або несхвалення запропонованого прикладу («не згоден з цим»), зустрічаються також неадекватні приклади підстав для порівняння явищ, та й взагалі відмова від рішення задачі. Аналіз результатів рішення задачі на порівняння свідчить про певні труднощі для досліджуваних у її здійсненні.

Рішення ситуаційної задачі передбачало аналіз позицій, думок, почуттів всіх учасників певної ситуації. Виявилось, що для більшості досліджуваних (60 %) характерна здатність до децентрації через встановлення різних контекстів ситуації. Рішення задачі вимагало від суб'єкта загального розуміння ситуації, оцінки ситуації з точки зору учасників, висування припущення та роз'яснення поведінки персонажів. На перший погляд, рішення такого типу задачі передбачало максимально об'єктивний розгляд ситуації через механізм децентрації. Однак досліджувані поєднували об'єктивний аналіз з особистісним компонентом рішення задачі у виді моральної оцінки («вона поступила погано»), співчуття («йому було тяжко це робити»), власного ставлення («мені це не подобається»), навіть міркування («не знаю, чи поступила б я так само»). Дослідження доводить, що існує тенденція поєднання здатності суб'єкта до об'єктивної позиції при рішенні аналітичної задачі та особистісного, суб'єктивного ставлення до змісту задачі. Зауважимо, що в умовах задачі такого не задавалося. Ймовірно, прояв особистісного ставлення до будь-чого людина здійснює мимовільно, маючи в тому фундаментальну потребу.

Задача з підтекстом вимагала реконструювати імпліцитний зміст, що припускається автором афоризму, виявити його позицію, висловити власне ставлення до авторської думки. Досліджувані виявили певну здатність до формулювання реалістичної версії змісту у відповідності до власного його розуміння (66 %). Однак у рішенні цієї задачі великою мірою проявилася суб'єктивна природа інтерпретування особистості: наявність підтексту дозволив створити власний унікальний зміст та углядіти свій особистісний смисл. Цікаво, що думки досліджуваних відбивали саме суб'єктивні, особистісні смисли, а не власно авторський, що приховував підтекст. Загальною тенденцією став факт відсутності виявлення парадоксу, гумористичного компонента в афоризмі, що, ймовірно, спричинило бар'єр у розшифровці авторського задуму. Однак відсутність чуттєвості до підтексту не завадило досліджуваним створити власну інтерпретацію у формі судження, що по факту було деякою «імпровізацією» на авторську тему.

Обґрунтування певних тверджень із протилежних позицій викликало труднощі у більшості досліджуваних (53 %). Обґрунтувати – означає знайти факти, докази, підтвердження деякого судження. Здійснення цієї розумової дії є умовою переходу суб'єкта від інтуїтивної інтерпретації до усвідомлення її логічних засад, адже «гарна» інтерпретація – це усвідомлена інтерпретація (Shevchenko N. F., 2014). Але результати дослідження свідчать про тенденцію підміни обґрунтування іншими діями – оцінкою («так, це погано»), згодою («це дійсно так»), припущенням («можливо, ймовірно»). Однак завдання

задачі полягало саме в обґрунтуванні представленого ствердження як певного факту. Тобто досліджувані здійснили рішення задачі за своїм розсудом, не вдаючись до підтверджуючої аргументації. Пояснення виявленої тенденції може бути пов'язано з суб'єктивною природою інтерпретації: вона є власним висновком особистості, «продуктом» процесу розуміння та усвідомлення. Судження, що мало бути обґрунтованим у задачі, не було результатом усвідомлення факту самим суб'єктом, воно залишилося зовнішнім для суб'єкта, не виробленим самостійно. Тому за урозумінням судження послідовно вийшли дії, в яких виявляє себе власно особистісний компонент інтерпретації – позиція, думка, ставлення особистості до певного факту. Припустимо, що за показником здатності до вибору певної дії та способу здійснення інтерпретаційної задачі суб'єкти мають відрізнятися один від одного так само й за рівнем здібності до обґрунтування.

Задача на виведення слідства з певної події виявилася найпростішою майже для всіх досліджуваних (94 %). Рішення цієї інтерпретаційної задачі вимагало визначити несподіваний, парадоксальний, неочевидний наслідок події, яка відбулася: у позитивній події припустити негативні наслідки й навпаки, у негативній події – позитивні наслідки. Задача передбачала адекватне розуміння ситуації, але її інтерпретація мала визначатися тим смислом, який встановлював суб'єкт. Така постановка завдання висвітлює важливий момент розрізнення дії, цілеспрямованої на розуміння, та смислопороджувальної дії, через здійснення яких і відбувається власно інтерпретація. Здатність особистості до визначення різних і навіть протилежних смислів певної ситуації представляється важливим підґрунтям здійснення успішної інтерпретаційної діяльності в цілому.

Із задачею виявити смисл на матеріалі притчі впоралася невелика більшість учасників дослідження (60 %). Досліджувані виявили здатність до адекватного розуміння прихованого смислу того дидактичного компонента, що міститься у тексті притчі. Виявлено також уміння формулювати висновок у формі резюме, моралі, пояснення суті історії, а також здійснити перенос безпосереднього змістовного плану в інший контекст, виявляючи основний прихований смисл. Інтерпретація в даному випадку мала вигляд власної думки, що нерідко супроводжувалася позитивною оцінкою повчальної історії («вважаю дуже корисною для життя»). Але на запитання, за яких життєвих обставинах застосування такої притчі було б доцільним, молоді люди не мали відповіді. Ймовірно, таке може бути пояснено віковими особливостями досліджуваних, які не мають значного життєвого досвіду і тому не здійснюють перенос смислу історії в інший контекст. Абстрактні цінності, які сприймаються у текстовому матеріалі безвідносно до себе, знаходяться у відриві від конкретних життєвих ситуацій, про смисл яких йдеться у притчі (Chepeleva N. V., 2013).

Основною проблемою для досліджуваних у рішенні задач на матеріалі жартівливих історій стало визначення комічного елементу ситуації, загального контексту, виявлення неочевидного смислу ситуації, його пояснення, зіставлення змістовних планів, узагальнення думки. З'ясувалося,

що комічний елемент задачі не викликав утруднень його розуміння й осмислення лише у третини досліджуваних (27 %). Такий результат можна пояснити наявністю об'єктивної складності структури комічного, що викликає суб'єктивні труднощі його інтерпретації. Якщо очевидний план ситуації читається без інтелектуальних зусиль, лише спираючись на уявлення про соціально-культурні паттерни поведінки людей, то другий, неявний план не має прямого семантичного зв'язку з першим, що обумовлює необхідність залучення додаткових когнітивних дій. Виявлення прихованого плану передбачає творче перетворення вихідних умов, їх уявного переструктурування та здійснення нової композиції. Складність постає в тому, що зіставлення двох семантичних планів можливо за умов одночасного їх утримання в площині свідомості та знаходженні певної точки перетинання цих планів. Тому наявність елементу комічного в задачі на інтерпретацію утруднює її здійснення, а для рішення мають бути активізовані значні психічні ресурси людини, інтелектуальні й особистісні. У нашому дослідженні більшості респондентів (63 %) не вдалося впоратися із задачею такого типу. Але викликає інтерес той факт, що відсутність артикульованого рішення інтерпретаційної задачі підмінювалася висловлюванням загальної думки, що йдеться про «дійсно життєву ситуацію».

Рисунковий матеріал, застосований у дослідженні, відрізняється різною мірою структурованості змісту, що обумовлює значну семантичну варіативність образів. Тому задача передбачає створення інтерпретації за власним розсудом: досліджувані мали обрати буквальне відображення сюжету або угледіти переносний смисл, виразити власну думку або відмовитися від формулювання, створити метафору або уникнути. Оскільки у когнітивній психології метафора вважається способом мислення та пізнання, представляється вкрай важливим уміння її створювати. Дослідження виявило, що переважна більшість респондентів (82 %) задачу на інтерпретацію не сприйняла як таку, а обмежилася лише трансляцією прямого змістовного плану. Зіставлення семантичних планів зображень, що припускається у них, не було здійснено. Можливість створити метафоричний план зображення використана також не була, хоча неоднозначність змісту рисунків потенційно містить безліч образів. Тобто досліджувані сприйняли задачу на розуміння, а не на інтерпретацію матеріалу, буквальний зміст якого вони відбили. Особистісна думка, як результат власного враження від графічних зображень, респондентами також не була сформульована.

У дослідженні була виявлена тенденція: встановлений індивідуальний рівень ефективності інтерпретації (міра її адекватності та усвідомленості) суб'єкта в цілому пов'язаний з якістю виконання окремих інтерпретаційних дій. Спостерігається закономірність: або суб'єкт успішно вирішує майже всі задачі на інтерпретацію, що були запропоновані, або вкрай частково. Ймовірно, цей факт виявляє наявність певної здібності особистості до інтерпретації, рівень якої можливо виміряти. Припустимо також, що за показниками діагностики здібності до інтерпретації, як будь-якої іншої здібності, особистості будуть відрізнятися одна від іншої. А міра

представленості цієї особистісної властивості може бути позначена як деякий рівень «інтерпретативності особистості» та відповідно «інтерпретативна або неінтерпретативна особистість».

Висновки та перспективи подальших досліджень. Ґрунтуючись на загальних положеннях суб'єктно-діяльнісного підходу у відповідності з уявленнями про структуру та зміст інтерпретаційної діяльності особистості, в дослідженні було встановлено наступне: 1) вивчення особливостей інтерпретаційної діяльності можливо здійснити через дослідження окремих інтерпретаційних дій, які здійснює суб'єкт при рішенні інтерпретаційних задач; 2) кількісні та якісні показники реалізації інтерпретаційних дій дозволяють встановити рівень успішності рішення задачі, а також міру ефективності інтерпретаційної діяльності в цілому та ступінь індивідуальної виразності інтерпретативності як властивості особистості.

Дослідження мотиваційного аспекту інтерпретаційної діяльності свідчить про достатньо високий рівень вмотивованості осіб раннього віку дорослості для рішення інтерпретаційних задач.

Виявлено, що серед інтерпретаційних дій найбільш розвиненою є встановлення причинно-наслідкового зв'язку, висування припущення, виведення слідства. Меншою мірою успішності здійснюються дії на порівняння, пояснення, обґрунтування судження, узагальнення матеріалу, що інтерпретується, формулювання особистісної думки. Спостерігається низький рівень встановлення контексту, виявлення підтексту, виявлення парадоксальних семантичних планів, визначення смислу, узагальнення ідей, створення метафори, виявлення переносного значення, вироблення висновку.

Власно особистісний, суб'єктивний план у рішенні інтерпретаційних задач проявився у перетворенні завдань за власним розсудом; обмежені рішення задачі; висловлені думки замість пояснення; приєднані до аналізу змісту задачі власного ставлення до нього; вільному тлумаченні вихідних умов задачі; прагненні якнайскоріше позбавитися стану невизначеності; мимовільному висловленні оцінки, міркування, співчуття, згоди; встановлені суб'єктивного смислу замість виявлення об'єктивного.

У цілому дослідження виявило невисокий рівень усвідомлення інтерпретаційної задачі, диференціації інтерпретаційних дій, рефлексії інтерпретаційної діяльності. Подальший напрямок розробки проблематики вбачаємо у вивченні засад діагностики та розвитку здібності особистості до інтерпретації, а також навичок інтерпретування.

Бібліографічні посилання

- Alekseev, K. I. (1996), "Metaphor as an object of study in philosophy and psychology" ["Metafora kak ob'ekt issledovaniya v fylosofyy u psykholohy upravleniya"]. *Psychology Issues*, No 2, p. 73-85.
- Ball, G. A. (1990), *The theory of learning tasks: Psycho-pedagogical aspect [Teoriya uchebnykh zadach: Psykholoho-pedahohycheskyy aspekt]*, Pedagogy, Moscow.
- Berulava, G. A. (1995), *Test for the diagnosis of cognitive style "differential – integral" [Test dlya dyagnostyky kohnytyvnogo stylya "dyfferentsyal'nost' – yntehral'nost']*. Biysk State Pedagogical University.

- Wujec, T. (2006), *Logic games, tests, exercises [Lohycheskye yhry, testy, uprazhnenyya]*, Eksmo, Moscow.
- Zavalishina, D. N. (2005), *Practical thinking: The specifics and problems of development [Prakticheskoe myshlenie: Spetsyfika i problemy razvitiya]*, RAS Institute of Psychology, 2005
- Leont`ev, A. A. (2005), *Fundamentals of psycholinguistics [Osnovy psikholyngvistiki]*, Smysl, Moscow.
- Leont`ev, D. A. (2006) "Personality as overcoming individuality: the basics of neoclassical psychology of personality" ["Lychnost' kak preodolenie individual'nosti: osnovy neklassycheskoj psikhologii lichnosti"]. *Psychological theory of activity: yesterday, today, tomorrow*, Smysl, Moscow.
- Nahari, G. (2008) "The role of perspective-taking in credibility judgments", *Psychology in a positive world: Resources for personal, organizational, and social development*, University Press, Bucharest, p. 77-86.
- Peseshkian, N. (2001), *Psychotherapy of everyday life: conflict resolution training [Psykhoterapija povsednevnoj zhyzny: trenyng razresheniya konfliktov]*, Rech`, Sankt-Peterburg.
- Sloane, P. (2006), *Outside-the-Box Lateral Thinking Puzzles [Zanyimatel'nye zadachki na nestandartnoe myshlenie]*, AST: Astrel, Moscow.
- Suriakova, M. V. (2016), "Research of interpretation problem solution features at adulthood" ["Doslidzhennya osoblyvostey rishennja doroslymy interpretatsiynoji zadachi"]. *Scientific journal of M.P. Drahomanov National Pedagogical University, Series 12: Psychological sciences: a digest of scientific works*, No 3 (48), p. 29-37.
- Suriakova, M. V. (2015), "Interpretation in the psychological organization of personality" ["Interpretatsiya v psikhichnij orhanizatsiji osobystosti"]. *Bulletin of the Kharkiv National Pedagogical University named after G. S. Skovoroda. Psycholog*, No 51, p. 229-238.
- Suriakova, M. V. (2017), "Qualitative characteristics of the individual's interpretive activity in the age of early adulthood" ["Yakisni kharakterystyky interpretatsiynoji diyal'nosti osobystosti u vitsi rann'oji doroslosti"], *Bulletin of the Kharkiv National Pedagogical University named after G. S. Skovoroda. Psycholog*, No 56, p. 199-208.
- Chepeleva, N. V. (2013), *Understanding and interpreting life experience as a factor in personality development [Rozuminnyya ta interpretatsiya zhyttyevoho dosvidu yak chynnyk rozvytku osobystosti]*, Imeks-LTD, Kirovograd.
- Shevchenko, N. F. (2014), "Interpretation in semantic space of personality" ["Interpretatsiya v smyslovomu prostori osobystosti"]. *Problems of modern psychology: a digest of scientific works of the State Higher Educational Institution "Zaporizhzhya National University" and Scientific Journal of the Institute of Psychology named after G.S. Kostyuk NAPS of Ukraine* . No. 1 (5) p. 130-134.

УДК 316.477:17.022.1 – 057.875

Н. Ф. Шевченко, О. В. Швігл
 Запорізький національний університет
 shevchenkonf.20@gmail.com

СПЕЦИФІКА КАР'ЄРНОЇ СПРЯМОВАНOSTІ СУЧАСНОГО СТУДЕНТСТВА

Анотація. В статті представлено результати емпіричного дослідження специфіки кар'єрної спрямованості сучасного студентства. Встановлено рівні загальної кар'єрної спрямованості студентів випускних курсів. Виявлено, що в студентів старших курсів переважає середній рівень загальної кар'єрної

спрямованості, майже однаково представлені низький та високий рівні. Досліджено взаємозв'язки кар'єрної спрямованості з ціннісними, смисложиттєвими орієнтаціями, самоактуалізаційними та рефлексивними характеристиками особистості студентів.

Ключові слова: кар'єра, особистісні цінності, смисложиттєві орієнтації, рефлексія, самоактуалізація.

Аннотация. На основе результатов эмпирического исследования выявлены уровни карьерной направленности современного студенчества. Выявлены специфические различия между уровнями выраженности карьерной направленности, составлены симптомокомплексы выявленных различий. Установлено, что для студентов с оптимальным уровнем выраженности общей карьерной направленности характерны ценностно-смысловая наполненность жизни, осмысленность жизни, значительный личностный и профессиональный потенциал, развитая способность к рефлексии жизненных, профессиональных, карьерных направлений своего развития.

Ключевые слова: карьера, личностные ценности, смысложизненные ориентации, рефлексия, самоактуализация.

Постановка проблеми. Сучасні умови розвитку суспільства сприяли ціннісній переорієнтації, пов'язаної з приходом «культури успіху», яка є характерною для західних країн. У новому українському суспільстві «робити кар'єру» стало не тільки можна, а й потрібно, щоб вважатися і вважати себе успішною людиною. Образ успішної забезпеченої людини, який пропагується в ЗМІ і в той же час немає власної культурно-історичної основи, викликає в сучасній молоді бажання мати високий статус і легкі гроші, яке не підкріплене прагненням розвивати відповідні професійні компетенції. У цьому відношенні дослідницький інтерес викликає уявлення сучасного студентства щодо свого кар'єрного розвитку, в якій мірі молоді люди усвідомлюють стратегії власної кар'єрної спрямованості, цінності і смисли, на яких вона заснована.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняними науковцями вивчалися специфіка підготовки студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри (Kanivets', 2012), уявлення аспірантів про сутність майбутньої професійної кар'єри (Karamushka, 2014), кар'єрна спрямованість студентів технічних спеціальностей (Kuznetsov, 2016), кар'єрні очікування фахівця (Shevchenko, 2011), формування кар'єрних стратегій студентів (Shtuchenko, 2016).

Зарубіжними науковцями досліджено фактори, які сприяють успішному розвитку індивідуальної кар'єри (Bogatyрева, 2009), становлення і розвиток особистості в ході кар'єрного просування (Zeer, 2003), професійне самовизначення (Mitina, 2009), психологічний успіх у кар'єрі (Mirvis, 1994) та кар'єрна мотивація (Noe, 1990).

Недостатньо розробленою залишається проблема змісту професійної кар'єри з позиції ціннісно-сислової сфери особистості: взаємозв'язок кар'єри з ціннісними, самоактуалізаційними, смисложиттєвими та рефлексивними характеристиками особистості. Зазначене вимагає

емпіричного дослідження специфіки кар'єрної спрямованості, зокрема її ціннісно-смыслового змісту в студентів вищого навчального закладу.

Метою статті є висвітлення результатів емпіричного дослідження специфіки кар'єрної спрямованості сучасного студентства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз літератури з даної проблеми показав, що під спрямованістю науковці (Bogatyreva, 2009; Mitina, 2009) розуміють одну з основних властивостей особистості, яка визначає провідну систему сприйняття, домінуючі почуття, мотиви, ціннісні і смисложиттєві орієнтації людини, особистісну позицію.

Виходячи з цього, під кар'єрною спрямованістю ми розуміємо одну з основних властивостей особистості, яка визначає як провідну репрезентативну систему сприйняття, так і домінуючі почуття, мотиви (наміри, інтереси, схильності, ідеали), ціннісні і смисложиттєві орієнтації людини відносно шляхів свого кар'єрного розвитку, а також особистісну і професійну позицію (ставлення до себе, до своєї діяльності (професії) і до себе як суб'єкта діяльності (до себе в професії) і свого життєвого (зокрема, професійного і кар'єрного) шляху. Кар'єрна спрямованість має мотиваційно-напрямний потенціал і виступає як системне структурно-рівневе утворення, що включає загальну кар'єрну спрямованість (загальну зацікавленість в кар'єрному розвитку), векторний напрямок побудови кар'єри (кар'єрні вектори «вгору» і «вглиб») і кар'єрні орієнтації («управління», «підприємництво», «служіння», «майстерність») (Shevchenko, 2017; Shhelokova, 2012).

У дослідженні кар'єрної спрямованості сучасного студентства використано наступний психодіагностичний інструментарій (Shhelokova, 2012): опитувальник кар'єрних орієнтацій – КарО (авт. Н. М. Мельникова), самоактуалізаційний тест – САТ (авт. Е. Шостром, адапт. Л. Я. Гозман, М. В. Кроз, Ю. Є. Альошина, М. В. Загика), тест смисложиттєвих орієнтацій – СЖО (авт. Д. О. Леонтьєв), морфологічний тест життєвих цінностей (авт. В. Ф. Сопов, Л. В. Карпушина), методика діагностики рівня розвитку рефлексивності (авт. А. В. Карпов); математико-статистичні методи обробки даних на базі програми IBM SPSS-20 (коефіцієнт кореляції Спірмена; дисперсійний аналіз).

Дослідження кар'єрної спрямованості студентів проводилося на базі Запорізького національного університету. Вибірку склали 95 студентів IV курсів бакалаврату та I курсів магістратури технічних та гуманітарних спеціальностей. Вибір респондентів старших курсів навчання зумовлений тим, що саме на останніх роках професійної підготовки остаточно складається особистість студента як суб'єкта професійної діяльності, формується професійна ідентичність і відбувається остаточно прийняття рішення – пов'язувати свою подальшу долю з обраною професією або ні.

Розглянемо результати за методикою Н. М. Мельникової. В ході дослідження було встановлено рівні загальної кар'єрної спрямованості (ЗКС) в студентів обстежуваних груп. Виявлено, що в студентів старших курсів переважає середній рівень загальної кар'єрної спрямованості (53,68 % від

загальної вибірки). Майже однаково представлені низький (22,11 % від загальної вибірки) та високий (24,21 % від загальної вибірки) рівні.

Високі показники ЗКС свідчать про те, що студенти прагнуть до оволодіння обраною професією; вони хочуть у майбутньому будувати свою кар'єру і далі вдосконалюватися за обраною професією; у вільний час займаються справами, що стосуються майбутньої професії; мають коло знайомих – фахівців в області обраної професії; вважають свою професію справою свого життя.

Низькі показники вказують на те, що студенти вимушено навчаються за певною спеціальністю; вступ до навчального закладу обумовлено не інтересом до майбутньої професії, а зовнішніми чинниками; одержувана професія та перспектива розвитку власної кар'єри – малоцікаві для молодих людей; при можливості хотіли б змінити професію.

З метою виявлення загальної картини взаємозв'язку загальної кар'єрної спрямованості з ціннісними, смисложиттєвими орієнтаціями, самоактуалізаційними та рефлексивними характеристиками особистості на загальній вибірці респондентів було проведено кореляційний аналіз за Спірменом. Кореляційний аналіз вказує на те, що загальна спрямованість на побудову кар'єри у студентів тісно пов'язана з більш ніж половиною змінних дослідження (24 з 39 можливих). Це означає, що кар'єрна спрямованість є стійким утворенням, міцно інтегрованим в структурі ціннісно-смислових характеристик особистості.

З 35 взаємозв'язків ЗКС (загального показника за методикою КарО) з показниками тесту МТЖЦ виявлено 13 (з 14 можливих) взаємозв'язків, із показниками тесту «СЖО» – 6 (з 6 можливих), «САТ» – 5 (з 14 можливих), «Рефлексивність» – 1 (з 5 можливих). Наявність значущого взаємозв'язку загальної кар'єрної спрямованості з ціннісно-смисловою сферою особистості обґрунтовує вірність вибору теми дослідження. Слід вивчати ціннісно-смислове наповнення кар'єри, щоб зрозуміти її так, як її розуміє сама людина, і побачити її «зсередини» (через цінності і смисли), а не з боку (через об'єктивні показники кар'єрного росту – статусу, посади, доходу тощо).

Було виявлено, що загальна кар'єрна спрямованість тісно пов'язана з усіма життєвими цінностями (за методикою МТЖЦ: $r=[0,242; 0,403]$, $p=0,0000$) і життєвими сферами (за методикою: $r=[0,232; 0,403]$, $p=0,0000$), а також всіма смисложиттєвими орієнтаціями (за методикою СЖО: $r=[0,154; 0,241]$, $p=[0,000; 0,0004]$), деякими якостями самоактуалізованої особистості: цінностями зрілої особистості (Sav: $r=0,166$, $p<0,01$), самоповагою (Sr: $r=0,168$, $p<0,01$), прийняттям агресії, гніву й роздратування як природного прояву людської природи (A: $r=0,095$, $p<0,05$), а також гармонійним поєднанням спрямованості в майбутню перспективу (СЖО – «цілі»: $r=0,251$, $p<0,01$) з одного боку, і здатністю повною мірою перебувати в поточному процесі життя (СЖО – «процес»: $r=0,155$, $p<0,01$) з іншого боку. На підставі цього можна припустити, що чим більше людина орієнтована на усвідомлений кар'єрний розвиток, тим сильніше вона представляє себе як

сильну, активну, товариську особистість, яка володіє вольовими якостями і комунікативними здібностями, і тим сильніше прагне до розвитку у себе цих якостей, цінує себе за свої достоїнства (Sr – самоповага за методикою САТ).

Водночас ЗКС має негативний кореляційний зв'язок із гнучкістю в реалізації цінностей у поведінці ($E\alpha$: $r=-0,097$, $p<0,05$): студенти, орієнтовані на кар'єрний розвиток, зазнають труднощів швидкого і адекватного реагування на ситуацію, що змінюється при реалізації своїх цінностей.

Такі результати можуть свідчити про сформовану професійну спрямованість студентів університету та їх суб'єктну позицію по відношенню до своєї кар'єри. Ймовірно, орієнтація на усвідомлену побудову кар'єри в певному напрямку веде до відповідного певного (сталого, кристалізованого і водночас позбавленого гнучкості) сприйняття ситуації і поведінки в ній виходячи з цього бачення побудови кар'єри (Shhelokova, 2012).

З метою визначення специфічних відмінностей між рівнями вираженості загальної кар'єрної спрямованості (низький, середній, високий) був проведений однофакторний (рівень ЗКС як фактор) дисперсійний аналіз, який показав, що існують значні відмінності ($p<0,05$) 26 з 39 досліджуваних змінних. На основі результатів дисперсійного аналізу було складено симптомокомплекси відмінностей: у підгрупах студентів з низькою, середньою і високою загальною кар'єрною спрямованістю.

Симптомокомплекс відмінностей студентів із високою ЗКС включив у себе 24 змінних дослідження, а симптомокомплекс відмінностей студентів із середньою і низькою ЗКС – по 2 та 1 змінній відповідно.

Результати показали, що студенти з низьким рівнем загальної кар'єрної спрямованості відрізняються більшою гнучкістю в поведінці і у взаємодії з оточуючими при реалізації своїх цінностей ($p<0,01$). Це означає, що такі молоді люди здатні швидко реагувати на мінливу ситуацію, мінливість застосування деяких стандартних принципів. Водночас результати дослідження показали, що показник загальної кар'єрної спрямованості має негативний кореляційний зв'язок із даним показником. Виходячи з цього, можна припустити наявність об'єктної (в протилежність суб'єктній) позиції по відношенню до своєї кар'єри в студентів, не орієнтованих на кар'єрний розвиток. Тобто майбутні фахівці пасивні у плануванні та побудові кар'єри, не здатні управляти своїм кар'єрним розвитком або схильні до кар'єризму.

Студенти з високим рівнем загальної кар'єрної спрямованості сприймають життя більш осмислено (ОЖ – за методикою СЖО: $p<0,01$) і характеризуються наявністю цілей в житті ($p<0,01$), отриманням задоволення від процесу життя ($p<0,01$), задоволеністю самореалізації ($p<0,01$), відчуттям управління своїм життям ($p<0,01$) і переконаністю в її керованості ($p<0,01$). Студенти з високим рівнем загальної кар'єрної спрямованості приймають цінності зрілої особистості (Sav – за методикою САТ: $p<0,01$), для них всі життєві цінності і сфери виявляються більш значущими (за методикою МТЖЦ: $p<0,01$). Крім того, вони відрізняються більшою схильністю до планування і прогнозування (за методикою А. В. Карпова – Загальна та

перспективна рефлексивність: $p < 0,05$), а показники самоповаги (Sr – за САТ: $p < 0,01$) вказують на більш високу самооцінку в особистісному та професійному планах.

Студенти із середнім рівнем загальної кар'єрної спрямованості відрізняються більшою комунікативною ($p < 0,01$) і загальною рефлексивністю ($p < 0,05$), варто додати, що і за показником перспективної рефлексивності ($M = 37,54$) вони не поступаються студентам із високим рівнем кар'єрної спрямованості ($M = 37,67$). Можна припустити, що студенти із середнім рівнем кар'єрної спрямованості в більшій мірі рефлексують стратегії свого життєвого (в тому числі кар'єрного) шляху, їх «кар'єрне бачення» більш усвідомлено і визначено, спрямовано і «прицілено», оскільки становлення людини як суб'єкта діяльності нерозривно пов'язане з розвитком самосвідомості.

Таким чином, результати дослідження засвідчили, що студенти з високим рівнем загальної кар'єрної спрямованості мають багато передумов до успішної побудови кар'єри, оскільки вони відрізняються більшою ціннісно-сисловою наповненістю життя, більшою його усвідомленістю, великим особистісним і професійним потенціалом. Водночас вони недостатньо рефлексують напрямок (життєвий, кар'єрний, професійний), в якому має сенс реалізовувати свої можливості.

Крім того, у студентів із середнім і високим рівнем кар'єрної спрямованості існують відмінності в здатності бачити своє життя цілісно, тому високий рівень загальної кар'єрної спрямованості може свідчити про пошук «себе в кар'єрі», про високу зацікавленість у своєму професійному та кар'єрному розвитку та відсутність стійких, ригідних орієнтирів при побудові кар'єри.

Висновки. В статті представлено результати емпіричного дослідження специфіки кар'єрної спрямованості сучасного студентства. Встановлено рівні загальної кар'єрної спрямованості. Виявлено, що в студентів старших курсів переважає середній рівень загальної кар'єрної спрямованості, майже однаково представлені низький та високий рівні. Досліджено взаємозв'язки кар'єрної спрямованості з ціннісними, смисложиттєвими орієнтаціями, самоактуалізаційними та рефлексивними характеристиками особистості студентів. Визначено специфічні відмінності між рівнями вираженості кар'єрної спрямованості, складено симптомокомплекси виявлених відмінностей. За результатами дослідження оптимальним рівнем загальної кар'єрної спрямованості студентської молоді слід вважати високий або середній: перший відрізняється наявністю у студентів передумов до успішної побудови кар'єри – ціннісно-сисловою наповненістю життя, більшою її осмисленістю, великим особистісним і професійним потенціалом, а другий – більш розвиненою здатністю студентів до рефлексії життєвих, професійних, кар'єрних напрямків свого розвитку, в яких має сенс реалізовувати свої можливості.

Перспективним напрямком розробки наукової проблематики вважаємо вивчення ціннісно-сислового змісту та динаміки кар'єрної спрямованості у

студентів різних спеціальностей; розробку та впровадження програми розвитку кар'єрної спрямованості студентської молоді.

Бібліографічні посилання

- Bogatyрева, O. O. (2009), *Personal factors of professional self-realization [Lichnostnye faktory professional'noj samorealizacii]*. Author's abstract in dissertation for PhD degree In Psychology: 19.00.01, Moscow.
- Kanivets', T. M. (2012), "The main difficulties in preparing students for a future professional career and the role of students' own activity in overcoming them" ["Osnovni trudnoshchi u pidhotovtsi studentiv do zdiysnennya maybutn'oyi profesiynoyi kar'yery ta rol' vlasnoyi aktyvnosti studentiv dlya yikh podolannya"]. *Teoretychni ta Prykladni problemy psykhologhiyi: zb. nauk. prats' Skhidnoukrayins'koho natsional'noho universytetu im. V. Dalya– Theoretical and applied problems of psychology Volodymyr Dahl East-Ukrainian National University*, No 3 (29), p. 158-168.
- Karamushka, T. V. (2014), "Submission of postgraduate students about the essence of future professional careers, possible directions and types of its implementation" ["Uyavlennya aspirantiv pro sutnist' maybutn'oyi profesiynoyi kar'yery, mozhlyvi napryamky i typy yiyi zdiysnennya"]. *Aktual'ni problemy sotsiolohiyi, psykhologhiyi, pedahohiky – Actual problems of sociology, psychology, pedagogy*, No 2, p. 92-98.
- Kuznetsov, O. I. (2016), "Career orientation of the students of technical specialties" ["Kar'yerna spryamovanist' studentiv tekhnichnykh spetsial'nostey"]. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni H. S. Skovorody. Psykhologhiya – Bulletin of the Kharkiv National Pedagogical University named after G. S. Skovoroda. Psycholog*, No 52, p. 78-86.
- Mirvis, P. H., Hall, D. T. (1994), "Psychological success and the boundaryless career", *Journal of Organizational Behavior*. Vol. 15, p. 365-380.
- Mitina, L. M. (2009), "Psychological foundations of professional development of individual in the system person – education – profession" ["Psihologicheskie osnovy professional'nogo razvitija lichnosti v sisteme chelovek–obrazovanie–professija"]. *V Mezhdunarodnaja nauchno-prakticheskaja konferencija «Chelovek – obrazovanie – professija» – V International Scientific and Practical Conference "Person – Education – Profession"*, p. 10-15. издательств
- Noe, R. A., Bachuber, J. A. (1990), "An investigation of the correlates of career motivation", *Journal of Vocational Behavior*, Vol. 37. No 3, p. 340-356.
- Shevchenko, N. F., Shvigl, O. V. (2017), "Analysis of the «career» concept in the theories of foreign scientists" ["Analiz ponjattja «kar'jera» v teorijah zarubizhnyh naukovciv"]. *Organizacijna psyhologija. Ekonomichna psyhologija: naukovyj zhurnal Instytutu psyhologii' imeni G.S. Kostjuka NAPN Ukrai'ny – Organizational psychology. Economic Psychology: Scientific Journal of the Institute of Psychology named after G.S. Kostyuk NAPS of Ukraine*, No. 4 (11), p. 105-111.
- Shevchenko, N. F., Suryakova, M. V. (2011), *Career expectations of a specialist: diagnosis and development [Kar'yerni ochikuvannya fakhivtsya: diahnostyka i rozvytok]*, Zporizhzhya national university.
- Shtuchenko, I. Ye. (2016), *Motivational-value determinants of career formation strategy in students of technical specialties [Motyvatsiyno-tsinnisni determinanty formuvannya kar'yernoyi stratehiyi studentiv tekhnichnykh spetsial'nostey]*. Author's abstract in dissertation for PhD degree In Psychology: 19.00.07, Kharkiv.
- Shhelokova, E. G. (2012), *Value-and-semantic content of the career orientation [Cennostno-smyslovoe sodержanie kar'ernoj napravlenosti]* Author's abstract in dissertation for PhD degree In Psychology: 19.00.05, Cheljabinsk.
- Zeer, Je. F. (2003), *Psychology of professions [Psihologija professij]*, Academic project, Moscow.

SUMMARY

I. Arshava, V. Kornienko

The specifics of psychological component of rehabilitation potential and adaptation mechanisms of patients with depressive disorders of different genesis

Background. One of the main criteria of the welfare of the country and society is the state of mental health of the population as a dynamic balance of the individual with the environment. The system of identification among patients with depression, the harmony of their “Self-concept”, the usual way of their life is destroyed and the person turns into a social individual who performs a certain role, but not in a person in the full sense of the word and as a result – the individual finds himself in the situation of a life crisis. Therefore, depressed patients need interventions that consist of exploring their rehabilitation potential to restore their adaptive functions.

The **objective** of the present study is to analyze specific psychological rehabilitation potential and mechanisms of adaptation of the personality to the development of the system of psychotherapeutic measures aimed to improve the social functioning of patients with depressive disorders.

Method. Hamilton Anxiety Scale (HARS) (M. Hamilton, 1960); Multi-level personal questionnaire “Adaptability” (A. Maklakov and S. V. Chermyanin, 2001); Hamilton Depression Rating Scale (HDRS) (M. Hamilton, 1960); Method of diagnostic of coping strategies by E. Heim (adaptated by L.I. Wasserman, 2003); Viability test (D.A. Leontyev, E.I. Rasskazova, 2006); The Big 5 Personality Test (5 PFQ) (adapted by A. B. Khromov, 2000); Tomsk questionnaire of rigidity (V. Zalevsky, 1987); Methods of psychological diagnosis of types of attitudes towards the disease (L.I. Wasserman et al., 1991); Questionnaire of S. Schwartz (adaptated by V.N. Karandashev, 2004); The Scale of Existence by A. Lange and K. Orgler (adapted by S. V. Krivtsova, 2009); The Montreal Cognitive Assessment Scale (MoCA) - used to assess cognitive dysfunction (Z. Nasreddine, 2005); Questionnaire of I. Koler (I. Karler, 2004); Life Satisfaction Index adaptated by N.V. Panin (S.V. Dukhnovsky, 2010); Family Environment Scale (R.H. Mus, adaptated by S. Yu. Kupriyanov, 1985); Questionnaire "Interpersonal Relationships" (V.A. Ababkov, G.L. Isurina, 2007); Questionnaire "The rehabilitation potential of the individual" (I.Yu. Kulagina, L.V. Senkevich, 2015).

The **sample** included 354 subjects, 270 - patients with depressive disorders (91 with neurotic depressive disorders, 86 with organic depressive disorders and 93 with endogenous depressive disorders) and 84 people - from the general population (healthy).

Results. It has found that psychological rehabilitation potential of patients with depressive disorders forms the symptom complex, which includes vitality, personal adaptation potential, coping strategies, interpersonal and family communication, social functioning, the specificity of the motivational sphere, individual typological features and their psychological well-being.

Conclusion. It has proved that the level of psychological rehabilitation potential decreases gradually with age, and the level of psychological rehabilitation deficit of patients with depressive disorders increases in all spheres of life, that made it possible to formulate the comprehensive differentiated programme of psychological rehabilitation.

Keywords: rehabilitation potential, adaptation mechanisms, depressive disorders, mental health, rehabilitation, psychotherapy.

A. Bunas

Features of the relationship between value orientations and time perspective of the youth of Western Ukraine

Background. One of the main indicators of the development level of society is value system of its citizens. Value orientations are formed in the education process, internalize social experience and as a consequence determine a wide range of motivation and behavior manifestations of the personality. Nowadays the value system of the young people is very

important subjects of scientific researches, because the specificity of the internalized values determines the life path of a young person, his educational potential beginning from the childhood and then in the future life. Modern Ukrainian youth are experiencing numerous difficulties in the process of forming their own system of value orientations due to unfavorable social, economic, and political factors; the destruction of the values system of the Soviet era and the lack of necessary grounds for the formation of pro-Ukrainian and pro-European types of values.

The **objective** of the present study is to analyze the results of theoretical and empirical research of the specifics of the relationship between value orientations and time perspective of the youth of Western Ukraine.

Method. The questionnaire of positive values and character features "Values in Action" (VIA-IS) by K. Peterson and M. Seligman (adaptated by E.L. Nosenko, L.I. Baysara, 2009); Portrait Values Questionnaire "PVQ" (adaptation of the tool was carried out by the scientific team of the Department of General and Medical Psychology of Oles Honchar Dnipro National University under command of professor Sh. Schwartz, 2016); Zimbardo Time Perspective Inventory (adapted by O. Senik, 2012) and the method "Semantic Differential Scaling of Time" by Charles Osgood (adaptated by L.I. Vaserman et al., 2005).

The **sample** included 60 subjects aged 21-35 (18 male and 42 female).

Results. The list of the dominant values of young people includes: "traditions", "autonomy of action", "prevention of harm to others", "stimulation" and "benevolence" as well as "wisdom", "transcendence" and "courage". Comparison of the time orientations studied by the average indicators testifies the dominance of positive past, negative past and hedonistic present.

Conclusion. Value orientations qualitatively determine the life perspective of the individual by giving significance to all events occurring in the process of individual development of the person, giving the individual the opportunity to feel fullness and harmony in the process of life. Young people form a system of value orientations in the inner-personal way, defining the direction of activity, strategy of behaviour, style of interaction with other people, and most important forms of the time landmarks, which then become a construction of a holistic life perspective through their own reflection, the general and holistic representations of themselves, through the development of self-consciousness as a process of self-knowledge.

Keywords: values, value orientations, time perspective, youth, life perspective, life activity.

L. Burlachuk, O. Bohucharova, V. Shebanova

New trends in Ukrainian health psychology

Background. The problem of development of health psychology subject and definition of its basic terms ("psychic", "mental", "psychological" health, "well-being", dichotomies "health/illness") have been studied by numerous researchers (N. Amosov, G. Apanasenko, B. & V. Ananievs, I. Galetcka, A. Maslow, J. Matarazzo, G. Nikiforov, V. Noskov, G. Olport, K. Rodgers, V. Frankl et al.). At the beginning of the third millennium the salutogenic approach made the real revolution in the health sciences (A. Antonovsky, B. Lindstrom, M. Eriksson, P. Wikstrom). Significant changes happened in the complex of natural and humanitarian sciences in the frame of which psychic health had been studying. In this way the starting point of postmodern or post-non-classical psychology was realized (K. Gergen, F. Capra, D. Polkinhorne).

The **objective** of the present study is to examine current trends in the development of Ukrainian health psychology.

Method – theoretical investigation.

Results. In the framework of theory called post-non-classical paradigm the current trends are: 1) the trend of a subject-matter *renovation* – refusing from sharply "negative" orientation and as a result the diversity organization of scientific knowledge, and, on contrary, introduction of integrated bio-natural, humanitarian-spiritual logic of health sciences which provokes a "positive" paradigm in psychology and also mutually correlated network of theories to be

broaden and deepen; 2) the trend of the *united methodology* as tools and methods of cognition – from one- or mono- to multi-level, multi-dimensional models of health/illness as holistic cultural framework of research models (enhancing of communication between “subjective” and “objective” spheres, as for example, by means of intersubjectivity in humanistic psychology); 3) the “*promotion*” health trend as enhancing of the Ukrainian population – that means not only the way of psychoprevention presentation as psychooptimization of the individuals and communities’ lives but also the way of solving the problem of overcoming gap between fundamental theory and researches/intervention practice (“skheesis” dilemma, F. Vasilyuk).

Conclusion. The theoretical research findings open up new prospects for assessing the role of health psychology in enhancing positive aspects of health science evolution.

Keywords: methodological crisis, models of health, positive postmodern or post-non-classical paradigm of cognition, psychology of health, salutogenesis.

Y. Honchar

Important components of emotional well-being of children with psychological development disorders

Background. Children with psychological development disorders have got specific origin and peculiarities of emotional problems. It’s very important to assess both child’s and mother’s emotional cycle expression. Significant factors of child emotional well-being include attachment type, parent-child relations and the stages of emotion expression.

The objective of the present study is to learn the emotion expression of children with psychological development disorders and their mothers for investigating their emotional connections and the parent-child relationship.

Method. An open controlled study included 43 children (F 80–F 89) aged 3–12, and 43 their mothers aged 22–39. The empirical method included observation, conversation, structured interview and psychodiagnostic method. We used the “Scale of Differential Emotions” according to K. Izard and the method of “Self-assessment of emotional states” by A. Wessman and D. Ricks.

For the processing of final indicators, the methods of primary statistical, correlation analyses and homogeneity of samples were used.

Results. The immaturity of the emotional and volitional sphere of studied children was expressed in the questionable emotional manifestations expression, that were part of psychophysical infantilism. Children did not quite understand and perceive the emotions of others and often frightened of their own emotions, were easily exhausted and tired.

Conclusion. The significant features of mothers, being asthenic and not recognizing their emotions, reflected in behaviour and emotional well-being of their children.

Keywords: emotional well-being, children with developmental delay, attachment, the parent – child relationship, levels of emotional expression, emotions, empathy.

N. Hrysenko

The character of the relationship between time perspective and life satisfaction in the young age

Background. Life satisfaction as a subjective integral index of life quality presents a topic of considerable interest for the modern psychology as the most important human factor determining her social activity, relationships with other people, and attitude to herself as a personality. In its turn, due to fastening life tempo, increasing the volume of the information perceived, needing to adapt constantly to rapidly changing subject and social world, especially in the young age that is connected with the active process of searching oneself and identity settlement, the definition of the specifics of the relationship between time perspective and life satisfaction seems to be crucial.

The **objective** of the study is to analyze the results of theoretical and empirical research of the specifics of the relationship between time perspective and life satisfaction in the young age.

Method. Evaluation of five-year intervals saturation by Y. Holovakha & A. Kronik; Time Semantic Differential by L. Wasserman; The Personal Orientation Inventory by E.L. Shostrom adapted by Y. Alyoshina, L. Gozman, M. Zagika & M. Kroz; Zimbardo Time Perspective Inventory (ZTPI) adapted by A. Syrtsova, E. Sokolova & O. Mitina; Life Satisfaction Index A (LSIA) by Bernice L. Neugarten adapted by N. Panina; The Satisfaction with Life Scale (SWLS) by E. Diener adapted by D. Leontiev & Y. Osin.

The **sample** included 60 subjects aged 19– 25 (17 male and 43 female).

Results. Most youngsters are characterized by either moderate or high level of life satisfaction. 32 % respondents are disintegrated in their time perception, e. i. the difference between psychological and chronological ages. Meanwhile, most of them are directed to future seen as the most active, open, impetuous, and clear in comparison with the present and the past.

Conclusions. Subjects with the low indices of disintegration of chronologic and psychological ages, of negative esteem of the past and fatalistic perception of the present as well as high indices of time competence, positive esteem of the past, hedonistic perception of the present and acknowledgment of the future perspectives are more satisfied with their lives.

Keywords: time, time perspective, time competence, life satisfaction.

I. Hruzynska

Creative imagination structure of children of the senior preschool age

Background. The current stage in the development of education is characterized by the attribution to its priority tasks of the formation of an innovative personality capable of creativity, the ability to act effectively in the society and to find non-standard ways of solving various problems.

The psychological basis of creativity is creative imagination. That is why, the aspect of creative imagination, which is most actively developed in the older preschool age, we see as a prerequisite for the development of the innovative personality of the 21st century.

Objectives. To conduct the theoretical study of the problem and to develop the author's model of the structure of creative imagination.

Conclusions. The results of the analysis of the problems of criteria and indicators that can be used to form a system of methods for diagnosing the creative imagination of senior preschoolers provide grounds for confirming the inadequate development of these issues. On the basis of theoretical analysis of scientific achievements, we have proposed the author's model of the structure of creative imagination of children of the senior preschool age, which includes such components as cognitive, motivational, active, socially communicative, emotional. Accordingly, the following criteria are distinguished: creative thinking; curiosity; self-regulation of behavior and activity; interpersonal communication; emotions that arise in the process of creative activity.

Keywords: component, criteria, indicators, creative imagination, diagnosis, senior preschool age.

N. Korchakova

Youth attitudes towards different types of prosocial behavior as an element of their prosocial identity

Background. In the field of Ukrainian psychology human's prosociality has not received enough attention among researchers. Certain aspects of this phenomenon are considered in the field of related psychological and pedagogical issues: personality moral development; age-related genesis of altruism or empathy, etc. Conducting the international research, presenting the numerous meta-analytic reviews enable to obtain the extensive information regarding the features of prosocial behavior in the different periods of life. However, there are no systematic studies dealing with the genesis of prosociality as a personal trait through the ontogeny and its exceptional role in determining the individual strategies of prosocial behavior.

Objectives. The present study investigates the youth individual tendencies and attitudes towards the six different types of prosocial behavior.

Method. 440 participants (17,4 - 21,8 years old) were questioned with The Prosocial Tendencies Measure (PTM-R, developed by G. Carlo & B. Randall, 2003, adapted by N. Kukhtova) to assess self-report of six types of prosocial behaviors (public, anonymous, dire, emotional, compliant, and altruism) among youth.

Results. The obtained results showed that mostly young people tended to give prosocial response in situations with direct help request from recipients (complain) or their clear need in help (dire). Gender was found as important factors which influenced the individual prosocial tendencies. Our results are consistent with the conclusions of previous research and confirm that boys more tended to public prosocial behavior (due to their larger concern for gaining social approval) than do girls, whereas the female respondents attributed altruistic and emotional types of prosocial behavior. It was established that since this period, the age stopped playing a significant role in determining the individual prosocial tendencies.

Conclusions. Prosociality, as an integrative, hierarchical, conscious intrapsychic construct, determines the main patterns of social-valued behavior at the each stage of ontogeny. Late-adolescence is the first period in which prosocial behavior is strongly associated with person's own dispositions and attitudes. However, against the background of internalized social norm of giving help to needed people, the real prosocial behaviors of youth are often influenced by the self-oriented egocentric motivation, which causes to performing the passive, bystanding forms of prosociality.

Keywords: prosociality, prosocial behavior, helping behavior, prosocial attitudes, late-adolescence.

T. Kubrichenko, V. Kuts

The impact of gender normality on subjective happiness experience among young males

Background. Characteristics and types of gender norms, ambivalence of following the gender norms, factors of psychological well-being and happiness of men are described in modern studies. Specific features of men's understanding of happiness are established, data on the level of men's happiness, its place in the hierarchy of men's values is presented. However, no information was found on the possible impact of gender behavior normality on the subjective experience of happiness among young men.

Objectives. The aim of the present study is to conduct the empirical research of the impact of gender normality on subjective happiness experience among young males.

Method. Method of quasi-experiment and psychodiagnostic method using questionnaire "Male behavior norms" by I. Kliotsyna; T. Leary's test (in the modification of J. Reshetnyak and G. Vasilchenko); "The Subjective Happiness Scale" by S. Lyubomirski and H. Lepper (in the adaptation of D. Leontiev and E. Osin), the questionnaire "Egoism and Personal Uniqueness (EPU) Plus" by L. Levit.

Sample. The sample includes 70 men aged 20 to 33 years, belonging to different professional groups with different marital status.

Results. Predictors of subjective happiness of young men are low rates of rigidity as a component of the normality of gender behavior and high rates of femininity in assessing the image of a happy man. Predictor of personal uniqueness is a low exposure to traditional views on masculinity and high rates of willingness to rely on one's own strength.

Conclusions. Some components of the gender behavior normality can have a certain influence on the subjective experience of happiness among young men.

Keywords: gender norms, gender behavior, happiness, psychological well-being, subjective well-being.

V. Kutepova-Bredun**The properties of the flow state and the personal features of the professional and amateur musicians**

Background. Music and the state of flow have a special connection, because music causes instinctive motivation, which is the main feature of the sense of flow (Csikszentmihalyi).

The objective of the present study is testing the hypothesis of probable differences in the personal traits of professional and amateur musicians, as well as possessing the positive experience of the state of "flow" by the professional musician due to the high level of performing perfection.

The **method** of quasi-experiment for two non-equivalent groups of professional and amateur musicians was chosen in the empirical study that allowed testing the hypothesis of the study by identifying intergroup differences.

The **sample** involved 182 people: a group of professional musicians (92 testees) and a group of amateur musicians (90 testees) (aged from 18 to 60). The studying of the sample was carried out by the Five-Factor Inventory (R. McCrae, P. Costa, 1992), "The Scale of Psychological Well-being" test (K. Riff, 2005), "the Hospital scale of anxiety and depression" questionnaire (A. Zigmond, R. Snaith, 1983) and "Short flow scale" (F. Rheinberg, R. Vollmeyer, 2003).

Results. The group of professional musicians has statistically higher levels of such flow component as "fluency". The results of the research have similar means of the flow scales in all the subgroups of professional musicians. Such flow component as "absorption by activity" decreases with age in the group of amateur musicians.

Conclusion. The results of the analysis of differences in the personal characteristics of professional musicians and amateur musicians confirm that professionals differ from the amateurs by higher levels of neuroticism, anxiety, but also by a higher level of psychological well-being and high means of flow state.

Keywords: professional musicians, amateurs, personal traits, neuroticism, psychological well-being, state of "flow".

L. Levit, E. Shevaldysheva**Life without positive illusions: modeling of dystopia**

Background. Scientists note that positive illusions have not only negative aspects (weakening of contact with reality), but also positive ones. Thus, a moderate excess of optimism encourages the subject to take action in situations where success is not guaranteed. Hope for the best ("everything will be fine") helps a person to cope with the troubles in the present and support self-esteem.

The **objective** of the present study is to analyze the influence of positive illusions upon quality of person's life.

Method – theoretical investigation.

Results. According to W. Compton's concept, gifted subjects (endowed with personal uniqueness within the framework of the personality-oriented concept of happiness), successfully realizing their potential, practically do not need widespread positive illusions, because they create a new positive reality with their daily creative work. A group of people with high self-esteem and excellent mental health with a low level of positive illusions is highlighted. However, most subjects need periodic complacency and external encouragement, which can manifest itself in the formation of positive illusions.

Conclusion. Personal and social life without positive illusions becomes much more difficult than with them. The hopes of an "average" person who has positive illusions about his abilities and possibilities in the future distract his attention from various kinds of problems, make it possible to contribute to the improvement of social life.

Keywords: hedonism, good, truth, personal uniqueness, positive illusions, utopia.

I. Lysenkova

Psychological bases of emotional development of children of preschool age

At the initial stage of development (the first period of the childhood stage) emotional manifestations of the child have an affectionate nature. Their appearance (the appearance of affect) is closely related to organic needs, first of all with the need for food, warm, positive self-esteem. Negative affects are the only ready-born means by which the child "informs", signals, first of all, the mother, about the nature of their needs and the result of their satisfaction. The visual content of emotionally affective reactions that perform signal function in these conditions is the subjective states of the child that characterize the state of the organism, and not objects of the surrounding world. And this expressiveness of the subjective state of emotion determines the direction of development of the mental activity of the infant.

During a further short period of time (2-2,5 months), due to a complex action of the adult within it initially, a single activity vector occurs, and then it is split off from him a fundamentally different type of activity, namely, the socially oriented activity of the child, aimed to the adult. In general, affective-emotional manifestations are assigned, thus, a sign function. As practice shows, it is possible that the child "stuck" on emotionally-mimic means of communication, which can significantly complicate the development of linguistic communication.

Children of the second and then the third year of life are characterized by the complication of interaction with the outside world and, as a consequence, the emergence of a significant complication in the structure of emotional life. The main thing that occurs in the world of emotional manifestations of the child in this period is the continuing mediation, and "restoring arbitrary" its affectionate behavior (although this does not mean the complete disappearance of affects). At the same time, the affective tendencies remain quite pronounced in childhood.

Keywords: emotions, feelings, emotional sphere, child, psychology of emotional sphere.

E. Nosenko, A. Sokur

Heartland Forgiveness Scale: description and adaptation

Background. During last decades many self-report measures have been developed to assess forgiveness. But there are no similar scales to examine the phenomenon in Ukrainian culture. Though the Heartland Forgiveness Scale has been thoroughly tested by its designers for various aspects of its validity, it still undergoes testing in the course of adaptation to different cultures.

Objectives. The aim of the present study was to translate the Heartland Forgiveness Scale (L. Y. Thompson, C. R. Snyder, L. Hoffman, 2005) into the Ukrainian language and test its validity on the representatives of this culture.

Method. To assess the adequacy of the translated version of the scale we have used the Positive and Negative Affect Schedule (Watson, Clark, & Tellegen, 1988, modified by E. Osin), the Satisfaction with Life Scale (Diener, Emmons, Larsen, & Griffin, 1985, adapted by D. Leontiev, E. Osin), The Psychological Well-Being Scales (Ryff, 1989, adapted by M. Lepeshinskiy) and The Social Well-Being Scale (Keyes, 1998, adapted by A. Chetveryk-Burchak).

The **sample** included 168 subjects (83 males and 85 females), aged from 21 to 35.

Results. Acceptable levels of internal consistency the Cronbach's $\alpha=0,716$ and test-retest reliability after 4 weeks $r(61)=0,5349$ were obtained for the whole scale and its subscales. Ferguson's coefficient δ was also found to be high for the whole scale and subscales.

Conclusion. The Ukrainian version of The Heartland Forgiveness Scale has demonstrated good psychometric properties and can be used for research purposes.

Keywords: Heartland Forgiveness Scale, adaptation to the Ukrainian language, reliability, validity.

L. Odishariya, O. Bayer

Two plans of the psyche functioning. The plan of impulsive behavior and the plan of the level of objectivations

Background. The paper is a continuation of a cycle of publications that reveal actual views on the theory of the set. The ideas of D. Uznadze with their modern interpretation are presented as well as the elaborations of his proponents are enumerated.

The **objective** of the paper is to widen and deepen the description of the phenomenon of the set with application to the different forms of behavior, types of personality, and periods of ontogenesis.

According to the **results** of the theoretical analysis of the relevant literature, impulsive dynamic behavior characterized by the involvement of a subject into the process and the availability of automatized operations is compared to the acts of objectivation as an indirect mediated behavior.

The role of objectivation as a basic source of the senses of memory and thinking is described. Depending on the ability for objectivation, three types of a personality are singled out variable, stably variable, and variably-labile. Following the development of the system of sets the most significant ontogenesis periods are presented and personal-typological characteristics are proposed. Specific attention is drawn to the importance of the theory of the set in psychopathology.

Conclusions. The closing part of the trilogy will be devoted to further development of the theory by Uznadze's most prominent pupils.

Keywords: set, impulsive behavior, objectivation, personal-typological characteristics, extrogenic and introgenic forms of behavior.

M. Salyuk, K. Ikol

Manifestation of optimism among middle – aged people in the context of psychological well-being

Background. Optimism and pessimism are important psychological constructs, closely related to such concepts as motivation of achievement, perseverance, stress, depression, psychological well-being, hope, etc. The period of mature age is the time of the mid-life crisis. Some contemporary psychologists investigate optimism as a dispositional personality trait and as an attributive style. Special attention should be focused on the study of unrealistic optimism and protective pessimism.

The **objective** of the present study is to explore the features of optimism manifestation as a component of psychological well-being of an adult person from the theoretical and empirical points of view.

Method. "Level of optimism-pessimism" by M. Seligman (1991); Dispensational optimism test by Charles Carver (adapted by T. Gordeyeva, E. Osin, O. Sychev, 2012); the Ryff Scales of Psychological Well-being (adapted by M. M. Lepeshynskiy, 2007); Thematic apperception test (TAT) by G. Murray (1943); "Scale of general self-efficiency" by M. Jerusalem and R. Schwartz (adapted by V. Romek, 1996); "Scale of social desirability" by D. Kraune and D. Marlow (1960).

A quasi-experimental plan for nonequivalent groups was chosen. The **sample** included 80 participants (38 females, 42 males), aged from 30 to 60.

Mathematical-statistical methods: correlation analysis (the r-linear Pearson correlation coefficient), the determination of the statistical significance of differences between the groups (the Mann-Whitney U test), two-factor dispersion analysis (MANOVA).

Results. The research results have shown that the high indicators of psychological well-being are accompanied by the high indicators of dispositive optimism and optimism as a style of attribution. However, the individuals with the high level of optimism demonstrated both the high and low indicators of psychological well-being; those who are inclined to demonstrate the high levels of social desirability and the high levels of optimism are characterized by the lower

psychological well-being and self-efficacy than those who have the low levels of social desirability and the high levels of optimism; the subjects who are inclined to use unrealistic optimism as a protective mechanism, have the higher indicators of social desirability and are characterized by the lower indicators of psychological well-being and self-efficacy.

Conclusions. The correlations between optimism and psychological well-being components confirm the theoretical information about optimism and pessimism as the independent psychological characteristics of the individual, which in its turn, take part in the experience of the personality of psychological well-being.

Keywords: optimism, pessimism, self-efficacy, psychological well-being, social desirability, mature personality.

M. Suriakova

The study of the interpretational activities of the personality at the age of early adulthood

Background. In the psychological science, the problem of measuring the success of the individual's interpretive activity remains poorly developed. To solve scientific and practical tasks, it is necessary to determine the methodological principles of the study of interpretation as a person's daily practice, to develop approaches to empirical study, to use relevant research material.

Objectives, method. The purpose of the work is to highlight the research approach to the study of the individual's interpretive activity by analyzing the interpretive actions and outlining the results of the empirical study of the interpretation features in the age of early adulthood.

Sample. The study involved 84 people early adulthood aged (19-25 years old), men and women.

Results. The study of interpretation through the research of certain interpretative actions carried out by the subject in solving interpretative problems allows us to establish a general level of interpretive activity efficiency entirely and the degree of individual interpretation as a personality feature.

The research revealed a high level of early age adolescents motivation to solve interpretative problems. The cognitive plan of interpretive activity is characterized by different levels of interpretive actions development. Insufficient level is found in setting the context, detecting a subtext, detecting paradoxical semantic plans, defining meaning, generalizing ideas, creating a metaphor, detecting portable value, developing a conclusion. The subjective plan in the interpretive tasks solution revealed in the free interpretation of the problem's initial conditions, the involuntary expression of personal attitude, the establishment of a subjective meaning instead of identifying an objective one.

Conclusions. Overall, based on the interpretation problems solving materials the research revealed a low level of interpretative task requirements awareness, the lack of interpretive actions differentiation, interpretation activities reflection.

Keywords: interpretation, task on interpretation, personality, subject of interpretive activity.

N. Shevchenko, O. Shvigl

Specifics of the career orientation of modern students

Background. Despite the wide range of studies of separate aspects of the career, the problem of the professional career content from the standpoint of the value-semantic sphere of the individual remains unclear: the relationship of the career with value, self-actualization, semantic and reflexive personality characteristics.

Objectives. The aim of the present study is to present results of the empirical research of the career orientation specificity of modern students.

Method. The career orientations questionnaire (N. Melnikova), the self-actualization inventory (E. Shostrom), the test of semantic orientation (D. Leontiev), the morphological test of

vital values (V. Sopov), the inventory for diagnostic the level of reflexivity development (A. Karpov).

The **sample** consisted of 95 students of the fourth year of the bachelor's degree and the first year of the master's degree in technical and humanitarian specialties.

Results. The obtained data have shown that the students of senior courses have the average level of general career orientation, in its turn the low and high levels are almost presented in equal measure. The results have testified that the students with the low level of general career orientation can be characterized by more behavior and interaction flexibility with others in the realization of their values; passivity in planning / building career; object position in relation to own career. Whereas in contrast the students with the high level of general career orientation can be described with awareness of life; availability of goals in life; satisfaction with self-realization; a sense of control of their own lives; values of a mature personality. In turn the students with the average level of general career orientation can be characterized by more communicative and general reflexivity; high level of perspective reflexivity; awareness of career vision.

Conclusions. The high or average level of the career orientation can be considered as the optimal level of general career orientation among modern students, which characterized by the prerequisites for the successful construction for the future career.

Keywords: personal values, life-purpose orientations, self-reflection, self-actualization.

ЗМІСТ

<i>Аршава І.Ф., Корнієнко В.В.</i> Специфіка психологічної складової реабілітаційного потенціалу та адаптаційних механізмів хворих на депресивні розлади різного генезу	3
<i>Бунас А.А.</i> Особливості зв'язку ціннісних орієнтацій та часової перспективи молоді Західної України	18
<i>Бурлачук Л.Ф., Богучарова О.І., Шебанова В.І.</i> Нові тенденції української психології здоров'я	31
<i>Гончар Ю.О.</i> Важливі компоненти емоційного благополуччя дітей із затримкою психічного розвитку	39
<i>Грисенко Н.В.</i> Характер зв'язку часової перспективи та задоволеності життям у молоді	45
<i>Грузинська І.М.</i> Структура творчої уяви дітей старшого дошкільного віку	59
<i>Корчакова Н.В.</i> Ставлення молоді до різних видів просоціальної поведінки як елемент просоціальної ідентичності	67
<i>Кубриченко Т.В., Куц В.Є.</i> Вплив нормативності гендерної поведінки на суб'єктивне переживання щастя молодими чоловіками	78
<i>Кутєпова-Бредун В.Ю.</i> Особливості відчуття стану «потoku» та особистісні риси музикантів-професіоналів і аматорів	88
<i>Левит Л.З., Шевальдішева Е.З.</i> Жизнь без позитивных иллюзий: моделирование антиутопии	95
<i>Лисенкова І.П.</i> Психологічні основи розвитку емоційної сфери дітей дошкільного віку	104
<i>Носенко Е.Л., Сокур А.В.</i> Шкала глибинної готовності до прощення: опис та адаптація	112
<i>Одишарія Л., Байер О.А.</i> Два плана работы психики. план импульсивного поведения и уровень объективаций	123
<i>Салюк М.А., Ікол К.В.</i> Особливості прояву оптимізму в осіб зрілого віку у контексті психологічного благополуччя	139
<i>Сурякова М.В.</i> Дослідження інтерпретаційної діяльності особистості у віці ранньої дорослості	148
<i>Шевченко Н.Ф., Швігл О.В.</i> Специфіка кар'єрної спрямованості сучасного студентства	159
<i>Summary</i>	166

CONTENTS

<i>Arshava I., Kornienko V.</i> The specifics of psychological component of rehabilitation potential and adaptation mechanisms of patients with depressive disorders of different genesis	3
<i>Bunas A.</i> Features of the relationship between value orientations and time perspective of the youth of Western Ukraine	18
<i>Burlachuk L., Bohucharova O., Shebanova V.</i> New trends in Ukrainian health psychology	31
<i>Honchar Y.</i> Important components of emotional well-being of children with psychological development disorders	39
<i>Hrysenko N.</i> The character of the relationship between time perspective and life satisfaction in the young age	45
<i>Hruzynska I.</i> Creative imagination structure of children of the senior preschool age	59
<i>Korchakova N.</i> Youth attitudes towards different types of prosocial behavior as an element of their prosocial identity	67
<i>Kubrichenko T., Kuts V.</i> The impact of gender normality on subjective happiness experience among young males	78
<i>Kutepova-Bredun V.</i> The properties of the flow state and the personal features of the professional and amateur musicians	88
<i>Levit L., Shevaldysheva E.</i> Life without positive illusions: modeling of dystopia	95
<i>Lysenkova I.</i> Psychological bases of emotional development of children of preschool age	104
<i>Nosenko E., Sokur A.</i> Heartland Forgiveness Scale: description and adaptation	112
<i>Odishariya L., Bayer O.</i> Two plans of the psyche functioning. The plan of impulsive behavior and the plan of the level of objectivations	123
<i>Salyuk M., Ikol K.</i> Manifestation of optimism among middle – aged people in the context of psychological well-being	139
<i>Suriakova M.</i> The study of the interpretational activities of the personality at the age of early adulthood	148
<i>Shevchenko N., Shvigl O.</i> Specifics of the career orientation of modern students	159
<i>Summary</i>	166

Наукове видання

JOURNAL OF PSYCHOLOGY RESEARCH
VOLUME 24 (7)

Заснований у 1993 р.

Видається українською, російською та англійською мовами

Редактори: Ю. В. Литвиненко, А. В. Баратинська

Оригінал макет: М. М. Цапур